

Lunds Universitet
Historiska institutionen
HISP01
Seminarieledare: Klas-Göran Karlsson
Handledare: Ulf Zander
22 februari 2017 14:15–16:00 LUX: A331

Kriget och kulturen

Modernitetskritik och historiska perspektiv i svenska konservativas tolkningar av första världskriget

Karl Haikola

Abstract

This thesis examines how the First World War was viewed and interpreted in a number of conservative Swedish newspapers and periodicals. More specifically, the aim is to analyze the role that the critique of modernity had in these interpretations. I draw on an extensive range of international historical research on how the war was interpreted by intellectuals in the belligerent countries. In many of these works, the remarkable degree of enthusiasm that many European intellectuals showed for the war has often been connected to certain forms of critique of modernity that had been articulated by different political or esthetical movements since the turn of the century, in contrast to the still dominant belief in progress, rationality and scientific development. A heterogeneous mix of intellectuals thus welcomed the war as a liberation from the presumably degenerating or alienating effects of modern society. The thesis uses concepts from Reinhart Koselleck as well as Friedrich Nietzsche to identify the different ways in which Swedish conservatives interpreted the war in relation to modernity and to their view of the general state of Swedish and Western society. A distinction is also made between two forms of critique of modernity, namely critique of culture and critique of civilization. The former applies to the "soft" aspects of modernity, such as values and norms, the latter to "hard" aspects, such as science and technology.

The thesis shows that a number of different interpretations of the war was made in the conservative press. Initially, many saw the war as a radical historical break, and a cure for the individualism, materialism and relativism of the pre-war period. This went hand in hand with a strongly favorable view of Germany and its chances of winning the war. In the following years the development of the war was often, at least in the case of some prominent conservatives, seen as a confirmation of these positive expectations. In the case of others, however, the very same development led to a certain aversion to the war, and to an interpretation of the war as being a consequence of the degeneration of the pre-war years, rather than its antithesis. These differing points of view was also reflected in opposing stances towards Sweden's neutrality in the war. Regarding the war on the Eastern front, there was a comparatively large degree of consensus in the conservative press. The war that the Central powers waged against Russia was seen as a continuation of Sweden's historical conflicts with the same country. In this context, a more positive view of the state of Western culture was generally expressed.

Keywords: Swedish conservatism, First World War, critique of modernity, Koselleck, Nietzsche.

Abstract (svenska)

Föreliggande uppsats behandlar synen på första världskriget i ett antal konservativa svenska dagstidningar och tidskrifter. Syftet är att undersöka modernitetskritikens roll i de tolkningar av kriget som kom till uttryck i detta sammanhang. Uppsatsens frågeställning tar avstamp i ett tämligen omfattande internationellt forskningsläge, i vilket den anmärkningsvärt höga grad av entusiasm som många europeiska intellektuella visade inför världskriget ofta har kopplats till de modernitetskritiska stämningar som sedan perioden kring sekelskiftet 1900 hade satt sin prägel på en annars företrädevis framstegsoptimistisk europeisk kultur. En heterogen skara intellektuella välkomnade sålunda världskriget som ett botemedel mot modernitetens förmodat degenererande eller alienerande effekter. I analysen används begrepp från Reinhart Koselleck såväl som Friedrich Nietzsche för att belysa de olika sätt på vilka kriget i den konservativa pressen sattes i samband med det moderna och med Sveriges och västvärldens dittillsvarande utvecklingsriktning. För att nyansera begreppet modernitetskritik görs en åtskillnad mellan kultur- och civilisationskritik. Den förra rör "mjuka" aspekter såsom etiska och estetiska värden, den senare "hårda" aspekter såsom teknisk och vetenskaplig utveckling.

Analysen visar på ett flertal olika tolkningar av kriget och dess relation till det moderna. Framför allt inledningsvis välkomnade många i den konservativa pressen kriget som en befrielse från vad de såg som ett samhälle präglad av materialism, individualism och värderelativism. Detta gick hand i hand med ett otvetydigt ställningstagande för Tyskland i kriget. Även längre fram kunde det allt mer omfattande och utdragna kriget tolkas som en bekräftelse på dylika förväntningar. Samtidigt ledde krigets utveckling också till motvilja och kritik i åtminstone vissa av de undersökta tidningarna och tidskrifterna. I detta sammanhang kunde kriget tolkas som en del av det moderna samhällets förfall, inte en befrielse från det. Meningsskiljaktigheterna i fråga om kriget reflekterades också i vitt skilda ställningstaganden till den svenska neutralitetspolitiken. Parallellt med detta fanns en betydligt större samstämmighet i högerpressens syn på kriget på östfronten. Centralmakternas kamp mot Ryssland sågs som en förlängning av Sveriges historiska konflikter med samma land. I detta sammanhang kom stundtals en betydligt mer uppskattande syn på den egna kulturen till uttryck.

Innehåll

1. Inledning	6
<i>Syfte och frågeställning</i>	7
<i>Första delens vidare disposition</i>	8
1.2 Bakgrund	9
<i>Svensk konservatism kring sekelskiftet 1900</i>	9
<i>Moderniteten som dilemma</i>	11
1.3 Forskningsläge	13
<i>De intellektuellas krig: några centrala verk</i>	13
<i>Den svenska högern och första världskriget</i>	18
<i>Sverige och första världskriget</i>	20
<i>Forskningen och föreliggande uppsats: en syftesmotivering</i>	23
1.4 Teoretiska utgångspunkter	25
<i>Modernitet och modernitetskritik</i>	25
<i>Erfarenhet och förväntan</i>	26
<i>Nietzsche och historien</i>	28
1.5 Utförande	30
<i>Material och metod</i>	30
<i>Analysens disposition</i>	33
2. Analys	34
2.1 Krigets inledning	34
<i>”Negationernas ofruktbara era är slut”</i>	34
<i>Fatalism som kulturkritik</i>	37
<i>Samhörighetens extas och dygdernas renässans</i>	41
<i>Föredömet Tyskland</i>	45
<i>Sammanfattning</i>	46
2.2 På väg mot en annan modernitet?	47
<i>Världskriget som syntes</i>	47
<i>1914 års idéer</i>	50
<i>Det totala kriget</i>	54
<i>Den skamliga neutraliteten</i>	57

<i>Sammanfattning</i>	61
2.3 Kritiken mot världskriget	62
<i>Krigströtthet och hotbilder</i>	62
<i>Omprovningar</i>	67
<i>Den hedervärda neutraliteten</i>	71
<i>Sammanfattning</i>	75
2.4 Östfronten i den svenska historiens ljus	76
<i>”Europas urgamla klyfning”</i>	76
<i>Det samtidigas osamtidighet</i>	81
<i>Ryska revolutionen som löfte och hot</i>	86
<i>Sammanfattning</i>	90
2.5 Krigsslutet	91
<i>Världskriget som orsak och verkan</i>	92
<i>Katastrofernas konvergens</i>	94
<i>Det osamtidigas samtidighet</i>	99
<i>Sammanfattning</i>	102
2.6 Sammanfattande analys	103
<i>Kriget som befrielse</i>	103
<i>Kriget som kontinuitet</i>	107
<i>Kriget som förfall</i>	109
<i>Avslutande reflektioner</i>	112
3. Källförteckning	115
4. Litteraturförteckning	116

1. Inledning

Första världskriget entusiasmerade sin samtids intellektuella på ett sätt som inget annat krig därefter har förmått göra. I boken *14–18. Understanding the Great War* (2000) har historikerna Stéphane Audoin-Rouzeau och Annette Becker reflekterat över detta faktum, och eftervärldens förhållningssätt till det. Å ena sidan noterar de att världskriget i ett europeiskt perspektiv har kommit att tillmätas allt större betydelse från och med 1990-talet, till att börja med främst med anledning av kriget i forna Jugoslavien och nationalismens återuppståndelse i det postkommunistiska Östeuropa.¹ Å andra sidan, skriver de, märks i det tilltagande intresset för världskriget en fundamental oförmåga att förstå väsentliga aspekter av detsamma. Historiker har ofta undervärderat eller negligerat den entusiasm kriget väckte bland stridande, civila och intellektuella på olika håll i Europa, liksom de värden och ideal som underbyggde denna entusiasm. Oproportionerligt stort fokus har istället lagts på anomalier som varit bättre lämpade att bekräfta eftervärldens föreställningar om krig. Isolerade spontana vapenvilor och enstaka soldatuppror på västfronten har sålunda tillåtits skymma det utbredda och konsekventa stöd krigsinsatsen hade i länder som Storbritannien, Frankrike och Tyskland. På samma sätt har den officiella krigspropagandans roll överdrivits på bekostnad av den spontana och horisontella mobilisering som i realiteten var nog så viktig. Grupper som författare, konstnärer, journalister och lärare engagerade sig inte sällan helt frivilligt i att svartmåla fienden och tillhandahålla ideologiska, kulturella eller filosofiska argument för den egna nationens krigsmål. Audoin-Rouzeau och Becker talar i detta sammanhang om en ”krigskultur” specifik för åren 1914–18, det vill säga en uppsättning föreställningar och idéer som legitimerade världskriget genom att tillskriva det en djupare mening.² En mental och kulturell avgrund skiljer således nutidens människor från den patriotism, pliktmedvetenhet och offervilja som vägledde miljoners soldater och civila under krigsåren: ”There is a huge, almost absurd discrepancy between the meaning of the war for the men and women of 1914 and the striking lack of meaning it has for us today.”³

Detta blev jag själv varse då jag i vad som ursprungligen var ett helt annat syfte läste igenom ett antal svenska dagstidningars bevakning av krigsutbrottet på sommaren 1914. Vad som framför allt var slående var den hoppfullhet inför det begynnande kriget som till stor del genomsyrade den konservativa pressen, till skillnad från den socialdemokratiska eller liberala. Idén till föreliggande uppsats tog form där och då. Att den mediala och kulturella

---

¹ Stéphane Audoin-Rouzeau & Annette Becker, *14–18. Understanding the Great War*, New York: Hill and Wang 2014 (2000), s. 7.

² Audoin-Rouzeau & Becker 2014, s. 10, 100, 102, 105–110, citat på s. 102.

³ Audoin-Rouzeau & Becker 2014, s. 93.

offentligheten i många krigförande länder mötte krigsutbrottet med patriotisk eufori var en sak; att till synes jämförbara stämningar kom till uttryck i ett neutralt land framstod som ett intressant faktum i dess egen rätt. Mycket riktigt blev det snart tydligt att den svenska högers krigsentusiasm var mångbottnad. Världskriget bröt ut i en tid präglad av omvälvande förändringsprocesser knutna till vad som brukar kallas moderniteten eller det moderna, processer som i Sveriges fall blivit verkligt kännbara från och med 1800-talets sista decennier. Denna utveckling omgärdades av optimism och framstegstro, men mötte också skepsis och kritik, inte minst från de konservativa. Ur deras perspektiv kunde världskriget te sig som en historisk brytpunkt; ett uppbrott från en destruktiv samhällsordning och ett löfte om positiv förändring. Efter hand kom emellertid även andra tolkningar av kriget, dess plats i historien och dess relation till det moderna till uttryck i den konservativa pressen. Hur dessa olika krigstolkningar såg ut och bröts mot varandra är ämnet för föreliggande studie.

Syfte och frågeställning

Uppsatsens syfte är således att undersöka de olika tolkningar av världskriget som förekom i ett antal konservativa dagstidningar och tidskrifter under krigsåren. Hela krigsperioden kommer att beaktas. Bejakande såväl som kritiska hållningar till kriget kommer att lyftas fram. Syftet är inte att utreda högerpressens uppfattningar om krigets diplomatiska, militärstrategiska eller handelspolitiska aspekter. Fokus kommer istället att ligga på hur de konservativa tolkade kriget i ett historiskt perspektiv, och i synnerhet på samspelet mellan å ena sidan föreställningar om kriget, å andra sidan föreställningar om det moderna och Sveriges och västvärldens dittillsvarande utveckling. Följande frågor är centrala: Hur tolkades världskriget i de aktuella tidningarna och tidskrifterna? Vilka historiska perspektiv och vilka former av modernitetskritik kom därvid till uttryck, och hur tjänade dessa till att förklara, legitimera eller kritisera kriget? Vilka förändringar respektive vilka linjer av kontinuitet kan noteras i synen på kriget över tid?

En mer utförlig syftesmotivering kommer att presenteras längre fram; för närvarande är det tillräckligt att konstatera att Sveriges förhållande till denna en av den moderna historiens viktigaste händelser än så länge är ett tämligen blygsamt utforskat ämne. Viss förbättring har kunnat noteras på senare år, men som historikern Lina Sturfelt har påpekat har kriget inom svensk historieforskning vanligtvis reducerats till en bakgrundsteckning till relaterade inrikespolitiska skeenden som livsmedelskrisen under de senare krigsåren, hungerupploppen

på våren 1917 och demokratins genombrott.⁴ Detta är inte alldeles rättvist eftersom även kriget som sådant var en enormt omvälvande händelse för det neutrala Sveriges del. I konservativa *Stockholms Dagblad* framhölls då det första krigsåret gick mot sitt slut att ”det stora kriget äfven hos oss gifvit lifvet dess prägel och färg. Det ger tidningarna deras väsentliga innehåll, det fyller alla samtal hvar två eller tre äro församlade”.⁵ Utan att dra alltför långtgående slutsatser av ett enskilt citat kan konstateras att Sverige i hög grad påverkades av kriget, kulturellt och intellektuellt såväl som politiskt och ekonomiskt. Denna påverkan förtjänar att studeras.

Första delens vidare disposition

Den för uppsatsen centrala kopplingen mellan första världskriget och det moderna måste ses i sitt historiska sammanhang. Därför är det klokt att i det följande låta bakgrundsteckning och forskningsöversikt föregå uppsatsens teoretiska och metodologiska utgångspunkter. I kapitel 2 ges följaktligen en översiktlig presentation av konservatismen i Sverige under decennierna före världskriget. Några av tidens mest brännande politiska frågor tas upp, för att slutligen knytas till en mer övergripande kulturell kontext. Därmed slås en brygga över till kapitel 3, i vilket uppsatsen förankras i ett internationellt och ett nationellt forskningsläge. Viktigt att poängtera är att den inledande redogörelsen för den internationella forskningen även den ska läsas som en bakgrundsteckning till uppsatsens frågeställning, inte som ett försök att redogöra för alla de studier som på något sätt tangerar mitt eget fokus. Därefter kommer relevanta studier ur det jämförelsevis blygsamma forskningsläget kring Sveriges förhållande till världskriget att lyftas fram. Här presenteras först den forskning som specifikt rör den svenska högerns historia i relation till kriget, därefter den forskning som behandlar andra aspekter av Sveriges förhållande till kriget. Avslutningsvis ämnar jag visa att föreliggande arbete fyller en lucka i sammanhanget. Kapitel 4 behandlar uppsatsens teoretiska utgångspunkter. Först och främst preciseras uppsatsens modernitetsbegrepp, liksom det korresponderande begreppet modernitetskritik. Därefter presenteras Reinhart Kosellecks idé om växelverkan mellan erfarenhet och förväntan, vilken kan sägas utgöra uppsatsens teoretiska fundament. Kosellecks begreppspar kopplas därefter till Friedrich Nietzsches tankar om historiens nytta och skada. I kapitel 5 presenteras slutligen uppsatsens källmaterial, metodologiska angreppssätt och den därpå följande analysens disposition.

---

⁴ Lina Sturfelt, ”Skandinavien och första världskriget”, *Scandia* 2014:2, s. 97.

⁵ ”1914 ofredens stora år”, *Stockholms Dagblad* 31/12 1914.

1.2 Bakgrund

Svensk konservatism kring sekelskiftet 1900

Konservatismen härleds i allmänhet tillbaka till Edmund Burkes *Reflections on the Revolution in France* (1790) och till den tankeströmning kallad motupplysningen som tog form runt om i Europa under början av 1800-talet. Burke och motupplysningens övriga företrädare vände sig i synnerhet mot den franska revolutionen, dess praktik och konsekvenser såväl som dess filosofiska premisser. Med andra ord kan den tidiga konservatismens grundsatser i stort sett förstås som negationer av upplysningens politiska implikationer: det partikulära föredrogs framför det universella; traditioner, sedvänjor och historisk erfarenhet ställdes mot det rena förnuftet; en religiös kosmologi och en förhållandevis pessimistisk människosyn ställdes mot vad man uppfattade som politisk utopism; tanken om samhället som en organisk gemenskap, transcendent i både rumslig och temporal mening, ställdes mot naturrätten, individualismen och jämlikhetsidealet. Viktigt att framhålla är slutligen att motståndet mot industrialiseringen och dess politiska och sociala konsekvenser spelade en viktig roll i den tidiga konservatismen.⁶

Den konservativa idébildningen förändrades i takt med det omvälvande 1800-talet, varmed också tydligare skiljelinjer mellan konservativa partier och rörelser i olika länder blev skönjbara. I sin mer än halvsekelgama men ännu återopade avhandling om svensk konservatism har statsvetaren Nils Elvander något schematiskt talat om två huvudriktningar från och med slutet av seklet. Å ena sidan en pragmatisk, marknadsliberal konservatism med en förhållandevis positiv syn på demokrati, främst hemmahörande i England. Å andra sidan en starkt ideologisk och nationalistisk, därtill ofta antikapitalistisk och antidemokratisk, konservatism, som främst vuxit fram i Tyskland.⁷

Båda dessa riktningar gjorde sig snart gällande inom svensk konservatism. I Sverige hade 1865 års representationsreform följts av en period av ideologisk stiltje, då konservativa och (moderata) liberaler konvergerade i många frågor.⁸ Detta förhållande började förändras under senare delen av 1880-talet, då tydligare ideologiska skiljelinjer drogs upp och en delvis ny och mer självmedveten form av konservatism framträdde. I en övergripande mening ska detta

---

⁶ Robert Nisbet, *Conservatism: Dream and Reality*, Milton Keynes: Open University Press 1986, s. 21–74; Herbert Tingsten, *De konservativa idéerna*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1939, s. 11–19, 90–97.

⁷ Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*, Stockholm, Göteborg, Uppsala: Almqvist & Wicksell 1961, s. 17–18.

⁸ Elvander 1961, s. 19–22.

ses som en reaktion mot Sveriges vid den här tiden hastiga och genomgripande moderniseringsprocess. De hierarkier, värden och institutioner som de konservativa av tradition värnade uppfattades nu som hotade, av industrialisering och urbanisering såväl som av 80-talets litterära kulturradikalism och den framväxande arbetarrörelsen. Med dagspressens genombrott och ett stigande antal röstberättigade medborgare förändrades politikens villkor i grunden. Högerns anpassning till denna utveckling tog sig bland annat uttryck i grundandet av en rad dagstidningar och tidskrifter, och sedermera också i det motvilliga bildandet av ett eget riksdagsparti, Allmänna valmansförbundet, på hösten 1904.⁹

Under slutet av 1880-talet profilerade sig den nya högern i framför allt två politiska frågor: tullfrågan och unionsfrågan. I den förra förordades en protektionistisk linje i opposition mot de av tradition frihandelsvänliga liberalerna, något som enligt Elvander medförde ”en allmän vitalisering av konservativa tänkesätt”. Protektionismen rimmade också väl med de konservativas allt mer nationalistiska hållning, vilken blivit synlig inte minst i förhållande till unionsbrodern Norge. 1884 fick parlamentarismen sitt genombrott i Norge sedan Oscar II tvingats avsätta sina konservativa norska rådgivare och tillsätta en regering som stöddes av vänstermajoriteten i stortinget. Många inom den svenska vänstern sympatiserade med norrmännens fortsatta strävanden för likaberättigande eller större oberoende, medan konservativa förespråkade en betydligt mer hårdför linje i frågan.¹⁰ Unionskrisen gav incitament till bildandet av ett flertal konservativa organisationer i Sverige. Dessa utmärktes av en nationalistisk och militant retorik, inte bara gentemot Norge utan också gentemot den inhemska vänsterns krav på utvidgad rösträtt och relaterade reformer.¹¹

Den ideologiska vitamininjektionen föranledde emellertid snart också en splittring av det konservativa lägret. Kring sekelskiftet 1900 fanns således två svenska högerfalanger; Elvander talar i detta sammanhang om en ”moderat”, anglosaxiskt influerad konservatism respektive en ”extrem”, tyskinfluerad dito. Harald Hjärne, riksdagspolitiker och professor i historia, var den främsta representanten för den förra inriktningen medan den senare företrädades av Rudolf Kjellén, även han riksdagspolitiker och professor i statsvetenskap. Meningsskiljaktigheterna kom bland annat att röra just unionsfrågan, där Hjärne med flera motsatte sig den hårdföra linje som förfäktades av Kjellén och dennes gelikar.¹²

---

⁹ Elvander 1961, s. 36–37; Mats Persson, *Förnuftskampen. Vitalis Norström och idealismens kris*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1994, s. 173–174. Om bildandet av Allmänna Valmansförbundet, se Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, Stockholm: Santerus Förlag 2004, s. 132–133.

¹⁰ Elvander 1961, s. 30–32, citat på s. 32.

¹¹ Nilsson 2004, s. 131–132.

¹² Elvander 1961, s. 391.

De följande åren var en milt uttryckt händelserik period inom svensk politik, vilken framför allt kännetecknades av en stadigt tilltagande polarisering mellan höger och vänster. Med unionsupplösningen 1905 försvann en fråga som under lång tid splittrat det konservativa lägret. Händelseutvecklingen därefter, framför allt storstrejken 1909 och liberalernas maktövertagande två år senare, skapade ytterligare förutsättningar för enighet mellan högers fraktioner. Detta märktes bland annat hos Harald Hjärne, som under åren före världskriget omprövade sin tidigare förhållandevis positiva syn på liberalismen och parlamentarismen. I större utsträckning än tidigare engagerade han sig nu också i den sedan länge omtvistade och vid det här laget ytterst infekterade försvarsfrågan.¹³ Ett kritiskt skede i denna fråga nåddes då liberalerna i regeringsställning försökte reducera försvarsutgifterna, något som möttes av massiva opinionsyttringar från konservativa politiker, intellektuella och militärer, samt diverse kyrkliga företrädare. Försvarsfrågan kom snart också att inbegripa frågan om kungamaktens ställning och förhållandet mellan regeringen och Gustav V blev allt mer ansträngt. Konflikten kulminerade i bondetåget i februari 1914, mindre än ett halvår före världskrigets utbrott. Regeringen avgick och ersattes av en ämbetsmannaministär med Hjalmar Hammarskjöld som statsminister. Till följd av bondetåget och dess efterverkningar tilltog polariseringen i landet ytterligare.¹⁴

Moderniteten som dilemma

I det tidiga 1900-talets Sverige var den politiska polariseringen sammanvävd med en intensiv kulturkamp, där konservatism stod mot radikalism, tro mot vetenskap, idealism mot materialism och naturalism och så vidare. Steget var därför inte långt från politiska tvister av ovanstående slag till konflikter mellan övergripande livs- eller världsåskådningar.¹⁵ Den konservativt präglade nationalism som växte fram i Sverige under slutet av 1800-talet, och sedermera manifesterades i bondetåget, handlade således inte bara om tullar eller försvarsanslag. Den kan därtill sägas ha bottnat i vad som av vissa sågs som djupgående problem i det svenska och västerländska samhället och dess utvecklingsriktning. Som idéhistorikern Anders Ekström har konstaterat var

den nationella idébildningen ett led i det sena 1800-talets kritik av det moderna. I flera sammanhang förknippades den hastiga samhällsutvecklingen med en utarmning av vissa värden;

---

¹³ Elvander 1961, s. 482–483.

¹⁴ Johan Östling, *Frisinnets krig. Den kulturradikala svenska opinionen under första världskriget*, Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria 2002, s. 14–15.

¹⁵ Persson 1994, s. 174–180.

moderniseringen hotade att driva fram ett andligt och värdemässigt tomrum. I ett sådant perspektiv tillskrevs nationalismen en kompensatorisk uppgift.¹⁶

Farhågorna för det moderna samhället som ”ett andligt och värdemässigt tomrum” inskränkte sig vid den här tiden knappast till personer eller rörelser som var uttalat konservativa. Hos exempelvis den tidiga sociologins mest prominenta företrädare har Robert Nisbet identifierat en påtaglig spänning mellan å ena sidan politisk liberalism och moderna vetenskapsideal, å andra sidan modernitetskritik med avgjort konservativa drag. Det moderna framstod i detta sammanhang ofta som en slags tragisk paradox, som istället för att förverkliga upplysningsidéerna tycktes hota att ställa dem på huvudet. Max Weber varnade med en berömd metafor för att rationalitetens primat byggde en ”järnbur” runt människan. Emile Durkheim såg traditionen och religionen ersättas av anomi istället för frihet. Georg Simmel såg individen fragmentiseras istället för emanciperas i storstadslivets frihet och gränslöshet.¹⁷ För den europeiska kulturens och idédebattens vidkommande har perioden kring sekelskiftet 1900 sålunda ofta karakteriserats som en period då den ännu dominerande framstegsoptimismen i tilltagande utsträckning utmanades av skepsis, motvilja eller ambivalens. Enligt historikern och statsvetaren Karl Dietrich Bracher fungerade framstegstänkande respektive kulturpessimism och dekadensföreställningar härvidlag som två motsatta poler mellan vilka de olika intellektuella, politiska och ideologiska strömningarna graviterade.¹⁸

Tvivlen inför den västerländska civilisationens framtid hämtade också näring ur ett geopolitiskt klimat präglad av konkurrens, upprustning och tilltagande spänningar mellan stormakterna. Från och med åren kring sekelskiftet utbröt krig och diplomatiska kriser med påfallande regelbundenhet, däribland Fashodakonflikten (1898), det andra boerkriget (1899–1902), rysk-japanska kriget (1904–05), de båda Marockokriserna (1905–06 respektive 1911) och de båda Balkankrigen (1912–13). Vid flera tillfällen lyckades den europeiska diplomatin med förhållandevis knappa marginaler avvärja ett storkrig, för att så slutligen misslyckas på sommaren 1914. Som vi ska se i följande kapitel har krigsutbrottets märkliga förmåga att hänrycka samtidens intellektuella ofta satts i samband med de modernitetskritiska stämningar som flyktigt berörts i detta avsnitt.

---

¹⁶ Anders Ekström, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm: Nordiska Museets förlag 1994, s. 287–288.

¹⁷ Robert A. Nisbet, *The Sociological Tradition*, London: Heinemann 1967, s. 16–20, 265–312.

¹⁸ Karl Dietrich Bracher, *The Age of Ideologies. A History of Political Thought in the Twentieth Century*, London: Methuen 1985 (1982), s. 12–13. Se även t.ex. Ekström 1994, s. 101.

1.3 Forskningsläge

De intellektuellas krig: några centrala verk

I en översiktsstudie om första världskrigets historiografi har Jay Winter och Antoine Prost visat att denna hållit förhållandevis jämna steg med de historievetenskapliga trendväxlingarna i stort. Fokus på krigets militär- och diplomatihistoriska aspekter under de första efterkrigsdecennierna avlöstes sålunda av socialhistoriska, inte sällan marxistiskt influerade perspektiv under 1960-talet. Under 1980- och 90-talet skedde en gradvis perspektivförskjutning i riktning mot världskrigets kulturhistoria i bred mening.¹⁹ Inom ramarna för denna mångfacetterade inriktning har publicerats ett flertal idé- eller kulturhistoriskt orienterade arbeten om hur författare, akademiker eller massmedier på olika sätt engagerade sig i kriget. Till några av dessa verk ska vi knyta an i det följande.

Flera historiker har visat att världskriget, åtminstone inledningsvis, ofta fungerade som en projektyta mot vilken representanter för disparata tankeströmningar kunde rikta sina förhoppningar. Den gemensamma utgångspunkten var ett missnöje med det moderna samhället i dess befintliga form, men orsakerna till missnöjet skilde sig ofta åt. Roland Stromberg har i *Redemption by War* (1982) framhållit att intellektuella i Storbritannien, Frankrike och Tyskland, oaktat politiska uppfattningar i övrigt, mötte krigsutbrottet 1914 med en "almost manic bellicosity".²⁰ I denna närmast unisona reaktion manifesterades den individualistiska heroism och det utstuderade förakt för den borgerliga rationalismen som var typisk för tidens konstnärliga avantgarde, men också en konservativt färgad oro inför moderniseringens upplösande av sociala band och traditionella gemenskapsformer. Stromberg framhåller att krigsentusiasmen således ofta kännetecknades av en spänning mellan revolutionära och reaktionära förhoppningar, inte sällan hos en och samma person:

the destructive joy of rebelling against a sterile culture and of affirming the individual's right to realize himself went, perhaps illogically, along with a yearning to re-create the primitive community where art and instinct rule, and the gnawing ego is subordinated to group purposes. The

---

¹⁹ Jay Winter & Antoine Prost, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 2005, s. 6–31.

²⁰ Roland N. Stromberg, *Redemption by War. The Intellectuals and 1914*, Lawrence: The Regents Press of Kansas 1982, s. 5.

consistency lay in identifying the existing society with over-rationalization, too much science and reason and objectification and bureaucracy.²¹

I *The Generation of 1914* (1979) har Robert Wohl tolkat entusiasmen inför världskriget som ett generationsfenomen. Samma processer som under 1800-talets lopp möjliggjorde ett nationellt medvetande lade också grunden till ett generationsmedvetande. Accelererande teknologiska, politiska och sociala förändringar skapade framför allt bland intellektuella födda under slutet av seklet en föreställning om den egna generationen som unik och som bärare av specifika idéer och uppgifter. Med denna föreställning korresponderade ofta en negativ uppfattning om det omgivande samhället som dekadent och föråldrat. Ur detta uppstod också idén om ett storkrig som den enda vägen till nationell vitalisering. När världskriget sedermera kom var det den unga generationen intellektuella som hälsade det med särskild entusiasm.²²

Andra har visat att det även bland en äldre generation intellektuella fanns likartade idéer om kriget som en lösning på det moderna samhällets problem. I en bok om den brittiska universitetsvärlden under kriget har Stuart Wallace som ett av flera exempel på detta lyft fram Oxfordhistorikern A.G. Smith. Före kriget hade denne varnat för en pågående upplösning av det engelska samhället som den moderna liberalismen tycktes oförmögen att hindra. Under kriget tillstod han att den kritik mot Englands förment individualistiska och materialistiska kultur som vid det laget var ett stående inslag i den tyska propagandan trots allt rymde ett korn av sanning, eller åtminstone hade gjort så fram tills alldeles nyligen: ”were we not in danger of leaving out discipline, unity, self-sacrifice, till the war recalled us to the elemental requisites of natural life?”, frågade han sig självkritiskt. I ett tal 1916 beskrev han världskriget som ett intellektuellt och moraliskt uppvaknande, och i viss mån också som en

---

²¹ Stromberg 1982, s. 7, 10, citat på s. 10. Huruvida världskriget representerade förändring eller kontinuitet, alternativt ”modernitet” eller ”tradition”, har varit ett återkommande tema i de senaste decenniernas forskning. Vissa historiker har menat att kriget redan i samtiden uppfattades som en radikal historisk brytpunkt som gjorde all historisk erfarenhet obsolet; se t.ex. Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford, New York: Oxford University Press 2000 (1975). Andra har pekat på att kriget i många avseenden tvärtom stärkte religionen, traditionen och befintliga värdesystem; se t.ex. Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press 1995 För ett kritiskt perspektiv på denna diskussion, se Lina Sturfelt, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund: Sekel Bokförlag 2008, s. 27–30, 255–257; Winter & Prost 2005, s. 182–184. Båda gör den kloka invändningen att en så omvälvande händelse som första världskriget rimligen gav upphov till en mångfald av responser; bakåtblickande såväl som framåtblickande. Stromberg styrker som synes detta, liksom flera av de verk som kommer att tas upp längre fram i avsnittet.

²² Robert Wohl, *The Generation of 1914*, Cambridge: Harvard University Press 1979, s. 205–207, 210–211, 215–216.

rehabilitation av ett äldre samhällsideal: ”It helps us to recapture some of the lofty and intense patriotism of the ancient world.”²³

I en bredare undersökning om krigets påverkan på den engelska kulturen har Samuel Hynes pekat på ett samband mellan krigsentusiasmen 1914 och en nostalgiskt laddad kritik mot industrialiseringen och urbaniseringen som varit ett återkommande tema hos vissa brittiska författare redan under den viktorianska epoken. En central beståndsdel i denna kritik var ofta en skuldmedveten sympati för den växande urbana underklassen, liksom oron för att medel- och överklassen korrumpades av sitt materiella överflöd. I samband med krigsutbrottet tog denna analys för första gången plats i den kulturella mittfåran, samtidigt som kriget framhölls som ett botemedel. I både fysisk och andlig bemärkelse stod slagfältstillvaron i motsatsställning till förkrigstidens bekvämlighet och njutningslystnad, och skulle sålunda ha en renande inverkan på landet i dess helhet. I kontrast till Wohl understryker både Hynes och Wallace att denna uppfattning snarare förenade än delade den äldre och den yngre generationen av intellektuella.²⁴

De intellektuellas engagemang för kriget tog sig också uttryck i elaborerade filosofiska och idealistiska uttolkningar av detsamma. Svante Nordin har ingående skildrat hur krigsutbrottet ledde till att Europas av tradition utåtriktade filosofiska fakulteter närmast över en natt nationaliserades och politiserades. Vid franska och engelska lärosäten gjordes rent hus med alla inflytanden från tysk filosofi.²⁵ De mest radikala krigstolkningarna gjordes i Tyskland, där intellektuella från höger till vänster framställde kriget som en ödesdiger uppgörelse mellan två oförenliga världsåskådningar. Den konservative Thomas Mann talade på hösten 1914 om en kamp mellan en västerländsk ”civilisation” och en tysk ”kultur”. Hans glädje över krigsutbrottet kretsade i första hand kring uppfattningen om kriget som en revolution, genom vilken den borgerliga individualismen äntligen skulle ge vika för gemenskap och

---

²³ Stuart Wallace, *War and the Image of Germany. British Academics 1914–1918*, Edinburgh: John Donald Publishers Ltd 1988, s. 77–78, citat på s. 78 respektive 77.

²⁴ Samuel Hynes, *A War Imagined. The First World War and English Culture*, London: The Bodley Head 1990, s. 12–13, 18; Wallace 1988, s. 76. Intressant i detta sammanhang är också Glenn Wilkinsons studie av framställningen av krig i brittisk dagspress under åren före världskriget. Han pekar på en ambivalens inför det moderna som bland annat kom till uttryck i hur pressen skildrade den arketypiske brittiske soldaten. Å ena sidan var denne en självskriven representant för civilisation, framsteg och utveckling. Å andra sidan var han i kraft av sina krigiska dygder och ideal också ett värn mot den dekadens och degeneration som hela tiden tycktes hota i civilisationens spår. Se Glenn R. Wilkinson, *Depictions and Images of War in Edwardian Newspapers, 1899–1914*, New York: Palgrave Macmillan 2003, s. 39–40.

²⁵ Svante Nordin, *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget*, Nora: Bokförlaget Nya Doxa 2002 (1998), s. 83–84, 113–119. För mer om de om de brittiska filosofernas hållning till de tyska kollegorna under kriget, se Wallace 1988, s. 43–57. För motsvarande om de franska filosoferna, se Martha Hanna, *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War*, Cambridge, London: Harvard University Press 1996, s. 78–105.

offervilja.²⁶ I boken *Händler und Helden* ("Köpmän och hjältar") kontrasterade sociologen och socialisten Werner Sombart följande år engelsmännens andefattiga, kommersiella värden mot tyskarnas krigiska, aristokratiska dito. Världskriget gav Tyskland en möjlighet att återknyta till sitt heroiska förflutna, och räddade därmed landet från att utvecklas i samma materialistiska riktning som England.²⁷

De revolutionära anspråkens betydelse för den tyska krigsinsatsen har särskilt betonats i Modris Eksteins breda och innovativa *Rites of Spring* (1989). Eksteins argumenterar här för att Tysklands sena enande och sena och snabba industrialisering lade grunden till en idealistisk, framåtblickande och upprorisk nationalism.²⁸ Vid 1900-talets början representerade landet således inte bara en dynamisk ekonomi och en imponerande teknologisk och vetenskaplig utveckling, utan också en kulturell fixering vid förändring, emancipation och självhävdelse. Landets aggressiva utrikespolitik före världskriget var ett uttryck för denna kultur, likaså dess ofta hänsynslösa agerande under kriget, och den i Tyskland utbredda benägenheten att tolka kriget som en spirituellt revolt mot en materialistisk och övermättad samhällsordning; mot ett status quo som upprätthölls av Frankrike och i synnerhet England. Enligt bokens lika pessimistiska som anspråksfulla tes var det vilhelminska Tyskland sålunda förelöparen till moderniteten sådan vi idag känner den; bäraren av en rastlös, narcissistisk och våldsam kultur som gick segrande ur kriget, oaktat de tyska vapnens slutliga nederlag.²⁹

Det bör emellertid också framhållas att den spänning mellan revolutionära och konservativa förhoppningar som tidigare har identifierats via Roland Stromberg ingenstans var så tydlig som i det tyska fallet. I viss kontrast till Eksteins har George Mosse i en likaledes inflytelserik studie framhåvt de genomgående bakåtblickande dragen i den tyska nationalismen och krigspropagandan. Han noterar bland annat att de radikala förändringar krigföringen genomgick under åren 1914–18 föranledde ett behov av att maskera, heroisera och försköna. Detta gjordes genom att anknyta till en genuint konservativ och nationalistisk soldatkult som etablerats i samband med Napoleonkrigen. Den visuella och språkliga krigspropagandan kom sålunda ofta att präglas av en säregen symbios mellan å ena sidan

---

²⁶ Nordin 2002, s. 24–26.

²⁷ Nordin 2002, s. 104–105.

²⁸ Modris Eksteins, *Rites of spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*, New York: Anchor Books 1989, s. 87, 194–195, 199–200.

²⁹ Eksteins 1989, s. 70–94, 156, 158, 164–169. Alan Kramer har dragit en liknande slutsats, dock utan att ta ställning till det "moderna" i sammanhanget: "The chiliastic element expressed by many of the intellectuals involved in the war effort made German militarist nationalism a different phenomenon to British or French nationalism." Se Alan Kramer, *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford: Oxford University Press 2007, s. 191.

modern teknologi, å andra sidan symboler, analogier och språkbruk från antiken, medeltiden och kristendomen.³⁰

I en bok om den tyska universitetsvärlden under kriget har Kurt Flasch på ett liknande sätt visat att den kritik mot liberalismen, individualismen och kapitalismen som tyska intellektuella förfäktade i anslutning till kriget ofta var förenad med ett idealiserande av både kristendomen och den medeltida ståndordningen. Som förebild hänvisade exempelvis den tidigare nämnde Werner Sombart till ”[d]en förkapitalistiska människan [...] Människan så som Gud skapat honom”.³¹ Mot Englands och Frankrikes liberala demokrati ställde filosofen Max Scheler Tysklands ”kristna” demokrati, med rötter i medeltiden.³² Likaså uttrycktes entusiasmen inför den egna nationens krigsinsats genomgående i religiösa eller arkaiserande termer, och många intellektuella såg i krigsutbrottets nationalistiska yra en religiös renässans.³³

Härmed har uppsatsens frågeställning fått en vidare förankring. Det har kunnat konstateras att en brokig men omfattande skara intellektuella i många krigförande länder uppfattade världskriget som en lösning på problem förknippade med det moderna samhället, problem vilka i tilltagande utsträckning hade artulerats i den kulturella offentligheten under decennierna före kriget. Många betraktade kriget som en revolution mot skavanker i samtiden, såsom överdriven rationalism, materialism eller individualism, bristande social sammanhållning etcetera. De mest radikala förhoppningarna stod att finna i Tyskland, där intellektuella med varierande politisk bakgrund framställde världskriget som en grundlig vidräkning med upplysningens kulturella arv i dess helhet. Samtidigt rymde idealiserandet av kriget påfallande ofta också ett idealiserande av ett mytiskt, förmodernt förflutet. Sammantaget visar detta, menar jag, på det potentiellt fruktbara i att fokusera på modernitetskritik och historiska perspektiv i analysen av svenska konservativas syn på kriget. För uppsatsens vidkommande väcker den forskning som här refererats också frågor som är viktiga att ha i åtanke under analysens gång: På vilka sätt kom den modernitetskritik som formulerades av intellektuella i de krigförande länderna också till uttryck i den konservativa pressen i Sverige? Vilka likheter respektive skillnader kan noteras härvidlag? Återfanns de revolutionära krigstolkningar som var vanliga inte minst bland tyska intellektuella även i en

---

³⁰ George L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford, New York: Oxford University Press 1990, s. 74–78, 101–104.

³¹ Kurt Flasch, *Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg: Ein Versuch*, Berlin: Alexander Fest Verlag 2000, s. 70: ”Der vorkapitalistische Mensch [...] Der Mensch wie Gott ihn geschaffen hat”.

³² Flasch 2000, s. 123–124.

³³ Flasch 2000, s. 78, 96–97, 269, 271, 276–277.

svensk kontext, eller bör dessa snarast sättas i samband med de intensiva nationalistiska stämningar som inskränkte sig till de krigförande nationerna? Vi närmar oss lämpligen dylika frågor via tidigare forskning om Sverige och kriget.

Den svenska högern och första världskriget

Beträffande forskningen om den svenska högerns historia gäller precis som för den svenska historieforskningen i stort att första världskriget ofta har hamnat i skuggan av inrikespolitiska milstolpar som försvarsstriden, bondetåget och rösträttsfrågan. I Nils Elvanders tidigare refererade avhandling om Harald Hjärne och Rudolf Kjellén i den konservativa idédebatten under decennierna kring sekelskiftet 1900 har kriget exempelvis en tämligen marginell betydelse. Intressant att notera är dock att den högersväng Hjärne företog i anslutning till försvarsstriden och liberalernas valseger 1911 uppenbarligen fortsatte under världskriget. Elvanders konsekvent tillämpade distinktion mellan Hjärnes ”moderata” och Kjelléns ”extrema” konservatism framstår såtillvida som problematisk. Han visar exempelvis att Hjärne kring 1914 närmade sig Kjelléns negativa värdering av freden som fenomen.³⁴ Samtidigt tonade Hjärne också ner sin tidigare välvilliga inställning till Storbritannien och USA, liksom den kritik han tidigare hade riktat mot den tyska expansionspolitiken efter Bismarck.³⁵ Kjellén framstår å sin sida som kluven. Han förhöll sig åtminstone inledningsvis positiv till kriget och blev sedermera en framträdande representant för de så kallade aktivister som propagerade för ett svenskt inträde i kriget på centralmakternas sida. Samtidigt noterar Elvander att Kjellén med tiden blev allt mer benägen att framhäva krigets negativa konsekvenser. Mot slutet av kriget framhöll han den fredliga samlevnaden mellan länder som ett ideal och han förhöll sig åtminstone principiellt positiv till Nationernas Förbund.³⁶

I den mån de konservativas förhållande till världskriget har varit föremål för mer systematiska studier har intresset så gott som uteslutande riktats mot just Kjellén och aktivismen. Den förstnämndes syn på kriget har nyligen undersökts i en uppsats av statsvetaren Gunnar Falkemark. I blickpunkten står främst den eventuella förekomsten eller frånvaron av logisk konsistens i Kjelléns argumentation, men Falkemark gör också vissa observationer som är av intresse för min egen analys. Exempelvis framkommer att Kjellén förutsåg världskriget i flera arbeten under åren före dess utbrott, men då utifrån en strikt geopolitisk kalkyl. Efter krigsutbrottet tillkom en dimension i analysen, då Kjellén i likhet

---

³⁴ Elvander 1961, s. 353.

³⁵ Elvander 1961, s. 372, 383–384.

³⁶ Elvander 1961, s. 266.

med många tyska intellektuella kom att se Tyskland respektive England och Frankrike som representanter för väsensskilda idéer eller världsåskådningar.³⁷

Vad aktivismen anbelangar är den mest ingående analysen Mats Kihlbergs uppsats ”Aktivismens huvudorgan *Svensk Lösen*”, utkommen samma år som Elvanders avhandling. Elvanders uppdelning mellan en Hjärne-höger och en Kjellénhöger har betydelse även här såtillvida att den i hög grad korresponderar med Kihlbergs distinktion mellan Tysklandsaktivism och Finlandsaktivism. Den förra riktningen anfördes av just Kjellén, filosofen Vitalis Norström och sociologen Adrian Molin. Den Finlandsaktivism som utgör uppsatsens primära fokus företrädde istället av en grupp lärjungar till Hjärne, däribland sonen Erland. Den utgick från den 1916 grundade *Svensk Lösen* och yrkade i samband med finska inbördeskriget i början av 1918 på att Sverige skulle ingripa militärt på de vitas sida.³⁸ Där den första vågen av aktivister såg den förmodade idékonflikten mellan Tyskland och västmakterna som världskrigets kärna betonade alltså den senare vågen istället den historiska dimensionen; banden till Finland och arvfrienskapen med Ryssland förpliktade Sverige till handling i öster.³⁹

Mot Kihlbergs något rigida distinktion har den estniska historikern Mart Kuldkepp invänt att likheterna mellan Tysklands- och Finlandsaktivister var betydligt mer iögonfallande än skillnaderna. Grunden var i båda fallen en geopolitisk analys enligt vilken Sverige var tvunget att expandera sina gränser för att möta hotet från ett aggressivt Ryssland. Detta legitimerades med hjälp av en chauvinistisk historieskrivning, i vilken arvet från framför allt stormaktstiden framhävdes. Målet var sålunda ett nytt Storsverige, som förutom Norge och Finland helst också skulle omfatta de gamla provinserna på andra sidan Östersjön. Detta nyanserar bilden av Tysklandsaktivismen något då det visar att en allians med Tyskland inte sågs som ett mål i sig, utan snarare som ett medel för att förverkliga de egna stormaktsdrömmarna.⁴⁰ Kuldkepp understryker att såväl den geopolitiska som den historiska analysen delades av ett betydande antal konservativa, däribland den moderate Harald Hjärne. Vad som utmärkte aktivisterna var snarast deras vilja att gå från ord till handling.⁴¹

---

³⁷ Gunnar Falkemark, ”Kjellén och första världskriget”, i Bert Edström, Ragnar Björck, Thomas Lundén (red.), *Rudolf Kjellén. Geopolitiken och konservatismen*, Stockholm: Hjalmarsson & Högberg 2014, s. 155–156, 162.

³⁸ Mats Kihlberg, ”Aktivismens huvudorgan svensk Lösen”, i Mats Kihlberg & Donald Söderlind, *Två studier i svensk konservatism 1916–1922*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961, s. 12–13.

³⁹ Kihlberg 1961, s. 36–40, 44–46.

⁴⁰ Mart Kuldkepp, ”Sweden’s historical mission and World War I”, *Scandinavian Journal of History* 2014:1, s. 135–136.

⁴¹ Kuldkepp 2014, s. 139–141. Se även Kihlberg 1961, s. 26. Apropos aktivismen kan slutligen också nämnas Tyrgils Saxlund, *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur*, Stockholm: Stockholms Universitet 1975. I denna avhandling berörs aktivismens historiska rötter och ideologiska fundament. Studien framstår emellertid först och

Sverige och första världskriget

Den mest heltäckande studien om Sveriges förhållande till kriget är fortfarande Nils-Olof Franzéns *Undan stormen* (1986). Den är en lättsam och subjektiv skildring, vars författare knappast hymlar med sina sympatier för ententemakterna och den svenska socialdemokratis reformistiska huvudfåra. Med sitt breda perspektiv och höga informationshalt är boken icke desto mindre en utmärkt bakgrundsteckning.⁴²

Bortsett från Franzéns bok har första världskriget länge varit ett tämligen negligerat område inom svensk historieforskning. Jämfört med det stora intresse som under de senaste decennierna har tillkommit Sveriges förhållande till det andra världskriget är kontrasten slående. På senare år har dock en viss förändring kunnat noteras. Forskare från ett antal olika discipliner har ur olika infallsvinklar belyst svenska erfarenheter av första världskriget, ofta med hjälp av de idé- och kulturhistoriska perspektiv som sedan länge varit tongivande inom den internationella forskningen. Därmed kan vissa intressanta jämförelser göras.

Inte minst viktig i detta sammanhang är litteraturvetaren Claes Ahlund, som i ett flertal arbeten har analyserat hur olika svenska författare och diktare tolkade världskriget mot bakgrund av en ofta högst ambivalent syn på det moderna.⁴³ Tematiskt ligger han därmed nära mycket av den utländska forskning som refererats i det föregående och han intresserar sig genomgående för djupgående beröringspunkter snarare än uppenbara skillnader mellan författare från olika politiska läger. Ahlund visar att Sverige under förkrigstiden i högsta grad var en del av det rastlösa och delvis våldsbejakande intellektuella klimat som ingående skildrats av bland andra Robert Wohl. Författare och diktare såväl som arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen och frikyrkorna använde sig av ett explicit militant bildspråk. Det fanns en förväntan om ett kommande storkrig, med vilken också korresponderade en tämligen utbredd föreställning om krig som en moraliskt renande upplevelse.⁴⁴ Liksom Wohl sätter Ahlund denna krigsromantik i samband med likaledes utbredda ”föreställningar om dekadens, degeneration och urartning”, ofta med fysiologiska och medicinska förtecken såväl som sociala och moraliska. Han understryker att dessa föreställningar sträckte sig från höger till vänster och därmed ofta fungerade som en gemensam utgångspunkt för de olika tolkningarna av världskriget. Skillnaden bestod snarast i hur kriget värderades i förhållande till den

---

främst som en kartläggning av olika romaner, dikter och essäer som antingen propagerade eller kritiserade aktivisternas idéer. Den har således ingen omedelbar relevans i det följande.

⁴² Nils-Olof Franzén, *Undan stormen. Sverige under första världskriget*, Stockholm: Bonniers 1986.

⁴³ Claes Ahlund, *Diktare i krig*, Hedemora: Gidlunds förlag 2007, s. 18.

⁴⁴ Claes Ahlund, ”En mental militarisering. Den svenska litteraturen före och under första världskriget”, *Samlaren. Tidskrift för litteraturvetenskaplig forskning* 2003, s. 134–141. Se även Ahlund 2007, s. 27–41.

förmodade dekadensen; var det en revolt mot den eller en konsekvens av den?⁴⁵ I detta sammanhang framträder en skillnad i förhållande till de krigförande länderna, då flera av Ahlunds undersökningar pekar på att svenska författares krigstolkningar åtminstone till stor del följde de etablerade ideologiska skiljelinjerna. I en komparativ författarstudie visar han exempelvis hur den radikalliberala Frida Stéenhoff fördömde kriget från första stund, medan den djupt konservativa Annie Åkerhielm vigde i stort sett hela sin publicistiska verksamhet under krigsåren åt att framhålla dess förtjänster. Ett villkorslöst ställningstagande för Tyskland hängde härvid samman med polemik mot upplysningsidéerna och demokratin. Ahlund belyser också hur ett hos Åkerhielm tidigare yppat intresse för industrialism och modernt företagande under krigsåren förefaller ha gett vika för en mer kompromisslös antikapitalism.⁴⁶

Ahlunds forskning rör som synes främst enskilda författarskap, men andra studier pekar i samma riktning. Både historikern David Larsson Heidenblad och idéhistorikern Jonatan Nästesjö har utifrån hur krigsutbrottet tolkades i svensk dagspress kunnat visa att kriget ytterligare splittrade en redan polariserad politisk offentlighet. Larsson Heidenblad noterar i en undersökning av ett stort antal dagstidningar under augusti månad 1914 ett förhållandevis brett och ideologiskt färgat spektrum av tolkningar. Han jämför detta med internationell forskning och konstaterar ”att Sveriges neutralitet och frånvaron av en nationell mobiliseringsideologi medförde att spännvidden och frispråkigheten inom den svenska pressens krigstolkningar i ett europeiskt perspektiv var anmärkningsvärt stora”.⁴⁷ Många i den konservativa pressen rättfärdigade kriget, antingen som en naturlig del av människans utveckling, eller som en gudomlig straffdom riktad mot människans moraliska förfall.⁴⁸ Den socialdemokratiska pressen fördömde däremot världskriget och betraktade det som en konsekvens av det kapitalistiska systemet. Kritiken var emellertid ofta förenad med en förhoppning om att kriget indirekt skulle lägga grunden för en ny, socialistisk världsordning. Liberala tidningar förhöll sig i allmänhet lika kritiska till kriget som de socialdemokratiska,

---

⁴⁵ Claes Ahlund, ”Krig och kultur i konservativ och radikal belysning. Annie Åkerhielm och Frida Stéenhoff från sekelskiftet till första världskriget”, *Samlaren. Tidskrift för litteraturvetenskaplig forskning* 2005, s. 141. Ahlund har även gjort en komparativ analys av tre diktare: den konservativa Bertil Malmberg, den revolutionära socialisten Ture Nerman och den politiskt ombytliga K. G. Ossiannilsson. Hos alla tre fanns under förkrigstiden uttryck för likartade krigsromantiska föreställningar, men för Nerman var kriget 1914 helt fel sorts krig. Han kritiserade nationalismen och imperialismen och vändades över den socialistiska internationalsammanslutningens sammanbrott. Malmberg visade däremot prov på martialisk entusiasm i krigets inledande skede. Till skillnad från Annie Åkerhielm kom han emellertid att successivt anfäktas av allt starkare tvivel. Se Ahlund 2007, s. 358–359, 263–307.

⁴⁶ Ahlund 2005, s. 125–134.

⁴⁷ David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Höör: Agering 2012, s. 162–163, citat på s. 162.

⁴⁸ Larsson Heidenblad 2012, 151–153, 156.

dock utan att ansluta sig till de senares långtgående systemkritik. I båda fallen blev krigsutbrottet ett hårt slag mot den utvecklingsoptimism och det framstegstänkande som tidigare omhuldots inom både den socialistiska och den borgerliga vänstern.⁴⁹

Nästesjös undersökning av ett mindre antal dagstidningar sträcker sig något längre in på hösten 1914. Han kan därigenom konstatera att vänsterpressens motvilja mot kriget efter augusti månad fick tydligare inslag av självkritik; där man tidigare främst hade kritiserat stormakterna riktades nu också ett anklagande finger mot bland annat arbetarrörelsen och fredsrörelsen.⁵⁰ I den konservativa *Nya Dagligt Allehandas* diametralt motsatta entusiasm inför kriget identifierar Nästesjö ett slags alternativ framstegstanke. Denna manifesterades dels i tanken om kriget som ett led i en större, förnuftsstyrd utveckling, dels i ett bejakande av det moderna krigets uttrycksformer, inte minst vapentechnologin.⁵¹

Krigsmotståndet på den svenska vänsterkanten har slutligen också analyserats av Johan Östling i en uppsats om den frisinnade tidskriften *Forum*. Tidskriften gavs ut under krigsåren och huserade ett stort antal namnkunniga debattörer, företräddesvis från kulturradikalismens liberala falang. I linje med vad Larsson Heidenblad och Nästesjö har noterat för den liberala och socialdemokratiska dagspressens vidkommande framhåller Östling att kriget för de frisinnade gav upphov till en smärtsam omprövning av de egna idealen, och en övergång från utvecklingsoptimism till ambivalens och missmod. Samtidigt uppstod under de sista krigsåren nya förhoppningar, inte minst knutna till tanken om att kriget skulle följas av ett tätare europeiskt samarbete.⁵²

Ett annorlunda perspektiv ligger till grund för Lina Sturfelts avhandling *Eldens återsken* (2008), vilken belyser hur världskriget skildrades i svenska veckotidningar. Undertiteln lyder *Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, vilket indikerar Sturfelts ambition att läsa den folkligt präglade veckopressens krigstolkningar som reflektioner av mer allmängiltiga uppfattningar och försanthållanden. I detta sökande efter det generella görs ingen större poäng av de olika veckotidningarnas respektive politiska tendens, snarast tvärtom. Sturfelt urskiljer fyra dominerande berättelser om kriget: en idyllisk, en heroisk, en fatalistisk och en tragisk. De två förstnämnda var nära sammanflätade och hade båda en positiv grundton i det att de trivialiserade respektive romantiserade kriget. Båda förekom kontinuerligt under hela

---

⁴⁹ Larsson Heidenblad 2012, s. 148–149, 158–161, 164.

⁵⁰ Jonatan Nästesjö, ”Ljusets plötsliga skugga. En idéhistorisk studie av framstegstänkens kulturella position och kris i samband med första världskrigets utbrott”, Lund: Institutionen för kulturvetenskaper 2013, s. 38–39.

⁵¹ Nästesjö 2013, s. 43–45.

⁵² Östling 2002, s. 38, 42–43.

krigsperioden, även om de försvagades efterhand.⁵³ Framför allt tendenserna till heroisering var som vi tidigare har sett vanliga även bland många intellektuella i de krigförande länderna och rymde som Sturfelt påpekar ofta en eskapistisk modernitetskritik. Kriget utgjorde enligt detta synsätt ”en lösning på många av modernitetens problem” och ”förkroppsligade äventyret och faran i det moderna industrisamhällets rationella, trista och trygga tillvaro”.⁵⁴ Enligt den fatalistiska berättelsen var kriget istället ett måhända beklagligt men oundvikligt och i människans historia ständigt återkommande fenomen. Världskriget var därmed att likna vid en naturkatastrof, en farsot eller en biblisk straffdom.⁵⁵ Den tragiska berättelsen skilde sig från de övriga tre i det att den fördömde kriget och betonade dess destruktivitet och meningslöshet. I motsats till i den idylliska eller heroiska berättelsen accentuerades i detta sammanhang världskrigets specifikt moderna uttrycksformer, inte minst skyttegravstillvaron och den högteknologiska krigföringen. Ibland framhölls kriget som belägg för att människan förlorat kontrollen över teknologin. Den tragiska berättelsen hade således ofta en civilisationskritisk prägel. Samtidigt kunde den ändock rymma ett hopp om att kriget i kraft av avskräckande exempel skulle kunna bli en garanti för bestående fred i framtiden.⁵⁶ Genom att anknyta till det internationella forskningsläget visar Sturfelt också att Sverige skiljde sig från de krigförande länderna i det att den tragiska berättelsen etablerades betydligt tidigare här; krigets grymheter framhövdes redan från början i den svenska veckopressens spalter.⁵⁷

Forskningen och föreliggande uppsats: en syftesmotivering

I uppsatsens inledning argumenterades kortfattat för att Sveriges förhållande till första världskriget bör undersökas mer grundligt än vad som hittills har varit fallet. Som synes finns ett flertal arbeten som på olika sätt belyser ämnet, men mycket återstår att göra. Jag kommer i det följande att analysera hur kriget tolkades ur en specifik politisk-ideologisk synvinkel. Sätillvida finns en övergripande likhet i förhållande till merparten av den forskning som diskuterats i de båda föregående avsnitten och ur denna forskning kan flera viktiga iakttagelser extraheras. Claes Ahlund har visat att de stämningar som utgjorde en förutsättning för krigsentusiasmen i de krigförande länderna var utbredda även i Sverige under förkrigstiden. Även här fanns en oro inför moderniseringsprocessens konsekvenser, ofta manifesterad i för dagens läsare tämligen oprecisa begrepp som ”dekadens” eller

---

⁵³ Sturfelt 2008, s. 107–108, 136–138.

⁵⁴ Sturfelt 2008, s. 75.

⁵⁵ Sturfelt 2008, s. 71–73.

⁵⁶ Sturfelt 2008, s. 141–145, 181–182.

⁵⁷ Sturfelt 2008, s. 252.

”degeneration”. Av Ahlunds komparativa författarstudier såväl som av David Larsson Heidenblads, Jonatan Nästesjös och i viss mån Johan Östlings undersökningar framgår emellertid att det sedermera främst var konservativa som entusiasmerades av världskriget, under det att socialister och liberaler redan från början förtvivlade inför detsamma. I Sverige fanns således en större spännvidd av krigstolkningar men också en större förutsägbarhet på så sätt att dessa tolkningar tydligare än i krigförande länder gjordes på grundval av förutvarande politiska preferenser. På detta intressanta område finns dock betydande luckor. Ahlund har främst befattat sig med enskilda författare, Östling enbart med de frisinnades krigsmotstånd. Larsson Heidenblads och Nästesjös studier begränsar sig i sin tur till kriget inledningsskede. En uppsats om det konservativa lägret, som därtill täcker hela krigsperioden, äger därför sitt berättigande. Lina Sturfelts likaledes omfångsrika arbete har som synes andra utgångspunkter än mitt eget, men kan ändå ligga till grund för intressanta jämförelser. Vilka likheter och skillnader i synen på kriget kan exempelvis noteras mellan den konservativa pressen och den politiskt sett mindre profilerade veckopressen?

Förutom att uppsatsen sålunda kompletterar det forskningsläge kring Sverige och världskriget som tagit form på senare år kan den också ses som ett bidrag till forskningen om den svenska högerns historia. Som vi ska se längre fram gav världskriget på många håll i den konservativa pressen upphov till entusiasm och höga förväntningar, men också till besvikelser, ideologiska omprövningar och oenighet. Det är således ett rimligt antagande att kriget påverkade de konservativas idéutveckling i ett längre perspektiv; hur och i vilka avseenden är frågor som pockar på svar. Föreliggande uppsats kan med sitt förhållandevis korta tidsperspektiv inte tillhandahålla dessa svar, men den kan fungera som en pusselbit i sammanhanget. Sådana är det annars relativt ont om. Mats Kihlbergs uppsats om aktivistiska *Svensk Lösen* är förvisso gedigen, och kompletteras förtjänstfullt av Mart Kuldkepps artikel i samma ämne. I det följande kommer emellertid ytterligare en dimension att tillföras genom att aktivismen systematiskt belyses i ett större ideologiskt sammanhang, bredvid mer moderata publikationer som *Svenska Dagbladet* och *Svensk Tidskrift*. I Nils Elvanders avhandling har världskriget som tidigare påtalats en marginell roll, och i den mån det ändå belyses är det endast utifrån Hjärnes och Kjelléns perspektiv. I övrigt existerar ingen studie om högerns relation till kriget som täcker hela krigsperioden.

Uppsatsen kan slutligen också fungera som ett komplement till det internationella forskningsläget om kriget. Som vi tidigare kunde konstatera har både Lina Sturfelt och David Larsson Heidenblad för den svenska veckopressens respektive dagspressens vidkommande vittnat om en frispråkig och mångsidig syn på kriget jämfört med vad som ofta var fallet i de

krigförande ländernas hårdare kontrollerade medier.⁵⁸ Detta visar att studier av krigstolkningar i ett neutralt men i förhållande till kriget närbeläget land kan bidra med nya perspektiv och möjliggöra intressanta komparationer.

1.4 Teoretiska utgångspunkter

Modernitet och modernitetskritik

Modernitet är ett begrepp med många dimensioner. Ofta används det för att beteckna ett historiskt projekt, nära knutet till upplysningen och västerlandets historia. Det blir därmed ett samlingsbegrepp för ett stort antal sammankopplade och samverkande processer av teknologisk, vetenskaplig, ekonomisk, politisk, social, intellektuell och kulturell natur. Här ingår framväxten av en världsomspännande handel och marknad, teknologisk och vetenskaplig utveckling, industrialiseringen, masskommunikationernas och massmediernas framväxt, befolkningstillväxt och urbanisering, framväxten av centraliserade och byråkratiskt strukturerade nationalstater, demokratisering och sekularisering. Det är i första hand denna betydelse av begreppet som är aktuell i det följande.⁵⁹ Med en så pass bred definition måste det korresponderande begreppet modernitetskritik rimligen preciseras något för att inte riskera att bli antingen missvisande eller intetsägande.

I en omfattande studie om modernitetens idéhistoria har Sven-Eric Liedman gjort en åtskillnad mellan den ”hårda” och den ”mjuka” upplysningen; upplysning används här i samma betydelse som jag själv använder modernitet. Den hårda upplysningen innefattar främst teknologi, ekonomi och stora delar av naturvetenskaperna, medan den mjuka rör människans religiösa, kulturella, intellektuella och moraliska utveckling. Den hårda upplysningens framsteg kan mätas kvantitativt, beträffande den mjuka är eventuella framsteg i allmänhet en tolkningsfråga.⁶⁰ I anslutning till Liedman har historikern Martin Stolare gjort en i detta sammanhang användbar distinktion mellan två former av modernitetskritik, nämligen civilisations- och kulturkritik. Den förra riktar sig mot modernitetens hårda aspekter, till

---

⁵⁸ Larsson Heidenblad 2012, s. 162–163; Sturfelt 2008, s. 252.

⁵⁹ Jag lutar mig här mot de definitioner som återfinns i Marshall Berman, *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*, Lund: Arkiv Förlag 2001 (1982), s. 13–14; Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: Polity Press 1987 (1985), s. 2; Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1997, s. 17. Dessa tre definitioner liknar varandra i allt väsentligt. Nämnas bör dock att Habermas är den enda som uttryckligen framhåller sekulariseringen som ett kännetecken för det moderna, samt att Liedman endast med reservationer inkluderar demokratin i sin definition. För den språkliga variationens skull kommer jag i det följande att tala om ”modernitet” såväl som ”det moderna” och ”det moderna projektet”. Begreppen ska således ses som synonymer till varandra i detta sammanhang.

⁶⁰ Liedman 1997, s. 26–41.

exempel industrialiseringen, urbaniseringen eller den tekniska och vetenskapliga utvecklingen. Den senare riktar sig istället mot modernitetens mjuka aspekter, till exempel förnuftsstron, individualismen och sekulariseringen.⁶¹

Distinktionen möjliggör således vissa nyanseringar, vilket är viktigt i sammanhanget. Många inom det tidiga 1900-talets svenska höger bekämpade idéer och institutioner som idag tas för självklara. Sådillvida framstår de onekligen som historiens förlorare, men de bör för den skull inte nödvändigtvis betraktas som kategoriskt bakåtsträvande, utvecklingsfientliga eller ”antimoderna”; det var ytterst sällan så de betraktade sig själva. Vi bör istället vara uppmärksamma på de alternativa moderniteter som deras kritik mot den befintliga moderniteten möjligen kan ha syftat till. Förutom den nyss nämnda distinktionen mellan kultur- och civilisationskritik kan även Reinhart Kosellecks begreppspar erfarenhet och förväntan vara värdefullt i detta sammanhang.

Erfarenhet och förväntan

Koselleck har noterat att vår perception av samtiden alltid existerar i spänningsfältet mellan erfarenhet och förväntan. Begreppsparet refererar i detta sammanhang till ett allmänmänskligt förhållande: människor tänker och agerar alltid i enlighet med erfarenheter från det förflutna och förväntningar inför framtiden. För historievetenskapens vidkommande är erfarenhet och förväntan grundläggande, dels för att de alltså fungerar som drivkrafter i den konkreta historien, dels för att de i efterhand, som teoretiska begrepp, kan tjäna till att blottlägga och begripliggöra denna historia.⁶²

Erfarenhet är, med Kosellecks ord, ”närvarande förflutet, vars händelser har införlivats och kan hämtas fram ur minnet”. Eftersom en ”erfarenhet” till vardags vanligen förstås som någonting självupplevt ska det understrykas att Kosellecks definition är bredare än så, då den ser erfarenheten som både personbunden och interpersonell på samma gång. I varje människas erfarenhet ryms även erfarenheter från gångna generationer och epoker, sådana de förmedlats genom olika institutioner. Vidare skriver han att ”[s]åväl rationell bearbetning som omedvetna förhållningssätt vilka inte eller inte längre behöver vara något vi har direkt kännedom om, sluter sig samman i erfarenheten”.⁶³ En mänsklig erfarenhet ska därmed förstås som en aktiv läroprocess, snarare än som en enkel respons på en viss händelse.

---

⁶¹ Martin Stolare, *Kultur & Natur. Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920*, Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet 2003, s. 26–27.

⁶² Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg: Daidalos 2004 (1979), s. 165–171.

⁶³ Koselleck 2004, s. 171.

Franska revolutionen kan få tjäna som exempel på detta. Revolutionen har visserligen inträffat i en rent objektiv bemärkelse, men de erfarenheter som gjorts av den bygger på mer än själva händelsen i sig. Varje individ, grupp och samhälle tolkar det inträffade utifrån bestämda attityder, normer och tidigare erfarenheter. Därför tenderar erfarenheten att förändras över tid. Gamla erfarenheter kan korrigeras och ersättas av nya i den mån de bygger på bristfällig kunskap. Men nya erfarenheter kan dessutom öppna upp nya perspektiv och leda till att gamla erfarenheter omtolkas, trots att någon ny kunskap inte föreligger. Koselleck exemplifierar denna erfarenhetens föränderlighet med nazisternas maktövertagande: ”Händelserna 1933 har inträffat en gång för alla, men de erfarenheter som bygger på dem kan förändras över tid.”⁶⁴

På ett liknande sätt förhåller det sig med förväntan. Den grundar sig på erfarenheten, dock utan att fullständigt bestämmas av den. Individuella och kollektiva förväntningar och framtidsföreställningar styrs även av hopp, fruktan, önskan, vilja och oro – kort sagt faktorer som inte enbart kan härledas ur erfarenheten. Precis som erfarenheten ligger till grund för förväntan, påverkar också förväntan erfarenheten och synen på det förflutna. Begreppen är alltså intimt sammanflätade och förutsätter varandra; ingen erfarenhet utan förväntan, ingen förväntan utan erfarenhet. Denna växelverkan är central i Kosellecks historieförståelse.⁶⁵ Som generella begrepp för de erfarenheter och förväntningar som präglar en viss tid eller ett visst samhälle talar Koselleck om erfarenhetsrum respektive förväntningshorisont. Metaforerna säger något om den fundamentala skillnaden mellan tidsdimensionerna. Gjorda erfarenheter samlas och kan aktualiseras vid behov, varför vi kan tala om dem i rumslik bemärkelse. Förväntningar, å andra sidan, projiceras framåt, mot något vi aldrig kan överblicka i detalj.⁶⁶ Det kan också tillfogas att ordet horisont är välfunnet på så sätt att det antyder en stor bredd av förväntningar; individer, samhällen och tidsepoker präglas ju i regel av både hopp och fruktan inför framtiden.

I föreliggande uppsats har Koselleck framför allt den förtjänsten att han tillhandahåller ett övergripande, trovärdigt perspektiv på hur individer och kollektiv förhåller sig till omvälvande händelser av första världskrigets slag. Den hjälper oss därmed att fästa uppmärksamheten på väsentliga aspekter. Givet att perceptionen av samtiden formas genom en ständig växelverkan mellan erfarenhet och förväntan gjordes de konservativas tolkningar av första världskriget mot bakgrund av bestämda uppfattningar om det förflutna och under

---

⁶⁴ Koselleck 2004, s. 175.

⁶⁵ Koselleck 2004, s. 169–177.

⁶⁶ Koselleck 2004, s. 173–174.

inflytande av vissa föreställningar om framtiden. Därför måste dessa båda senare hela tiden vägas in i analysen. Likaså bör förutsättas att dessa erfarenheter och förväntningar ständigt omförhandlades och omprövades i ljuset av de nya erfarenheter som kriget medförde. Denna dialektiska process kommer i det följande att belysas med hjälp av ytterligare några begrepp.

Nietzsche och historien

Av Kosellecks resonemang följer bland annat att det förflutna aldrig får komma till tals på egna premisser, utan alltid underkastas samtidens normer och förväntningar. Som föregångare till detta historieteoretiska postulat har ibland angetts Friedrich Nietzsches ungdomsskrift från 1874, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben (Om historiens nytta och skada för livet)*. Nietzsche fastslog här, med ord som tvivelsutan kan sägas ha föregripit Koselleck, att ”kännedomen om det förgångna genom alla tider endast eftersträvats i framtidens och det nuvarandes tjänst”.⁶⁷ Detta skrevs i en tid som enligt författaren led av en beklagansvärd fixering vid vetenskaplig historieskrivning, vilken genom att objektifiera och relativisera det förflutna dränerade det på allt värde. Mot den moderna vetenskapens steriliserande instrument ställde Nietzsche tre sätt på vilka människan bättre kunde betrakta och göra bruk av sitt förflutna.

För det första monumentaliskt, det vill säga genom att låta personer, händelser eller handlingar i det förflutna tjäna som förebilder och inspirera till handling i samtiden. En annan variant av detta är att förklara samtiden med hjälp av historiska analogier. För det andra antikvariskt, det vill säga skapa trygghet och identitet genom historisk förankring. För det tredje kritiskt, det vill säga att fördöma det förflutna och därigenom peka ut vägen mot en annorlunda, bättre framtid. Nietzsche betonade att ingen av dessa historieformer var hälsosam i övermått; vad varje kultur och individ istället borde eftersträva var ett slags jämviktstillstånd där de balanserade varandra.⁶⁸ Det är främst monumentalisk och kritisk historia som är av intresse i det följande.

Hos Nietzsche går det också att indirekt urskilja ytterligare en form av historia, vilken kan kallas utvecklingshistorisk. Hans polemik riktade sig nämligen inte bara mot den moderna historievetenskapen utan likafullt mot all form av framstegs- och utvecklingstänkande, i synnerhet mot Hegels historieuppfattning. Tanken om historien som ett ständigt framåtskridande, kanske rentav, som hos Hegel, ett förnuftsbestämt framåtskridande mot ett

---

⁶⁷ Friedrich Nietzsche, *Samlade skrifter. Band 2*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005 (1874), s. 100.

⁶⁸ Nietzsche 2005, s. 90–100.

givet mål, öppnade för ett glorifierande av nuet och framtiden. Nietzsches dom föll som väntat hård över de som ”med gäll stämma förkunnar: släktet är nu på sin höjd, ty först nu har det vetandet om sig självt och har uppenbarats för sig självt” och hos vilka ”nutidsmänniskans lärda elände likställs med en världshistoriens fulländning”.⁶⁹ Som tonfallet möjligen indikerar var denna form av historieförståelse tämligen utbredd i Nietzsches samtid och vi får anledning att återkomma till den i analysen.

Nietzsches typologi är ett användbart komplement till Kosellecks begreppspar. De olika historieformerna har givetvis en instrumentell dimension – Nietzsches lade som synes tonvikten på hur historien kunde användas för olika syften. Var och en av dessa historieformer kan emellertid också sägas implicera en bestämd relation mellan erfarenhet och förväntan. Monumentalisk historia bygger på uppfattningen att det förflutna kan fungera vägledande i samtiden och förutsätter således ett mått av kontinuitet; Nietzsche såg det själv som ”en protest mot generationernas växlingar och förgängligheten”.⁷⁰ Detsamma låter sig alldeles uppenbart sägas om antikvarisk historia. Kritisk historia proklamerar däremot ett brott med det förflutna och därmed mellan erfarenhet och förväntan; dess andemening är just att det förflutna inte har något att lära samtiden, annat än möjligen i negativ bemärkelse. Utvecklingshistorisk historia utgår från uppfattningen om ständig förändring och dynamik. Inte heller i detta fall kan den historiska erfarenheten fungera vägledande, även om det förvisso kan finnas en idé om ett slags grundläggande enhetlighet och kontinuitet i själva förändringen som sådan. I det följande kommer typologin således att tjäna till att analysera både hur historiska erfarenheter tolkades och användes i anslutning till första världskriget och hur första världskriget tolkades mot bakgrund av historiska erfarenheter. Typologin kan med andra ord sägas avse historieanvändning såväl som historiska perspektiv.

I föreliggande fall är de fyra historieformerna intressanta också på så vis att de kan betraktas som olika förhållningssätt till det modernas problem. Mycket skilde Nietzsche från det tidiga 1900-talets konservativa, men även han oroades av ”[d]et rasande obetänksamma söndersplittrandet och sönderrivandet av alla grundvalar, deras upplösning i ett allt mer flytande vardande”. Han noterade också att den moderna människan levde i en ”skymningsvärld” där bara det relativa och osäkra var bestående.⁷¹ Kunde det förflutna erbjuda lärdomar, manande exempel eller existentiell stabilitet i en sådan situation? Eller skulle det tvärtom förkastas? Eller var det möjligt att betrakta nuet som en del av en större,

---

⁶⁹ Nietzsche 2005, s. 129.

⁷⁰ Nietzsche 2005, s. 92.

⁷¹ Nietzsche 2005, s. 132–133.

förnuftstyrd utveckling till det bättre? 1914, exakt fyrtio år efter att Nietzsches ungdomsskrift publicerades, torde frågor av den här typen ha ställts på sin spets.

1.5 Utförande

Material och metod

Mot bakgrund av den för uppsatsen centrala ambitionen att lyfta fram växelspelet mellan erfarenhet och förväntan i de konservativas tolkningar av världskriget har det fallit sig naturligt att huvudsakligen fokusera på dagstidningar. Med sin frekventa utgivningstakt erbjuder dessa ytterst goda möjligheter att läsa av förändrade stämningsslagen eller perspektivförskjutningar, samt hur dessa korresponderade med krigets utveckling. Omvänt erbjuder de likaledes goda möjligheter till att belägga kontinuitet.

Tre dagstidningar ingår i undersökningen: *Nya Dagligt Allehanda* (1859–1944), *Stockholms Dagblad* (1824–1931) och *Svenska Dagbladet* (1884–). Urvalet har gjorts på grundval av två kriterier. För det första har jag valt tidningar som av tidigare forskning har identifierats som ledande högerorgan under den aktuella perioden.⁷² Detta har medfört ett fokus på Stockholmsbaserade tidningar, men denna huvudstadscentrering är knappast ett problem i sammanhanget. Med avseende på uppsatsens frågeställning finns förvisso ingen anledning att förutsätta att de större publikationernas uppfattningar om världskriget skulle vara mer intressanta än de mindres. Men eftersom uppsatsen också är avsedd som ett bidrag till forskningen om den svenska konservatismens historia tycks det mig motiverat att välja dagstidningar som åtminstone delvis kan antas ha varit tongivande inom det konservativa lägret i stort. Det bör dock understrykas att jag inte har beaktat källmaterialets representativitet i en vidare mening, varken vad dagstidningarna eller övriga publikationer anbelangar. Hur pass representativa de konservativas krigstolkningar var för bredare samhällslager eller vilken spridning de hade utanför de fora i vilka de framfördes ligger utanför uppsatsens frågeställning.

För det andra har jag eftersträvat en viss politisk bredd i materialet, då detta rimligen kan antas medföra ett större spektrum av krigstolkningar, liksom en möjlighet att studera hur dessa tolkningar bröts mot men eventuellt också gick in i varandra. De tre utvalda tidningarna får sägas komplettera varandra i detta avseende. *Nya Dagligt Allehanda* har betecknats som

---

⁷² Se t.ex. Gunilla Lundström, Per Rydén & Elisabeth Sandlund, *Den svenska pressens historia III. Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*, Stockholm: Ekerlids förlag 2001, s. 63–65.

”gediget konservativ”.⁷³ Tidningen utmärkte sig under decennierna före världskriget genom att förordade protektionism i tullfrågan och en hårdför linje gentemot Norge i samband med unionsupplösningen.⁷⁴ *Svenska Dagbladet* och *Stockholms Dagblad* var mer moderata. Den förstnämnda gick under beteckningen ”frisinnad” fram till 1911, men förordade i samband med valet detta år högerens kandidater. Det har noterats att den 1914 gick om *Stockholms Dagblad* som ”högerens huvudorgan”, vilket också säger något om den senares inriktning och betydelse.⁷⁵

Samtliga tre dagstidningar har undersökts under hela perioden från och med den 28 juli 1914, då Österrike–Ungerns anfall mot Serbien inleddes, till och med den 18 november 1918, det vill säga en vecka efter vapenstilleståndet på västfronten. Därtill har jag undersökt perioden från och med fredsavtalets undertecknande den 28 juni 1919 till och med den 5 juli samma år, det vill säga sammanlagt en vecka.

Vidare ingår de båda tidskrifterna *Det Nya Sverige* (1907–1928) och *Svensk Tidskrift* (1911–) i undersökningen. Den förra kan otvivelaktigt förknippas med den mer radikala gren av svensk konservatism som lyfts fram i Nils Elvanders avhandling. Rudolf Kjellén var en återkommande skribent i tidskriften, vilken under krigsåren fungerade som språkrör för den så kallade Tysklandsaktivismen.⁷⁶ Den senare har kallats ”högerens ledande politiska idéorgan” vid den aktuella perioden och företrädde en moderatkonservativ linje.⁷⁷ Harald Hjärne publicerade ofta artiklar i tidskriften, liksom den senare ledaren för högerpartiet Gösta Bagge. Båda tidskrifterna och hade en avgjort akademisk prägel. Aktuella händelser såväl som idépolitiska och mer fackbetonade ämnen avhandlades i ofta tämligen långa artiklar och uppsatser.⁷⁸ *Svensk Tidskrift* gavs under den aktuella perioden ut i åtta nummer per år, *Det Nya Sverige* i mellan åtta och tolv nummer per år. I föreliggande undersökning har samtliga nummer som kom ut under krigsperioden inkluderats. Eftersom varje nummer av de båda tidskrifterna är försett med en lättöverskådlig innehållsförteckning har jag dessutom valt att gå igenom samtliga nummer från 1919, istället för bara perioden kring fredsavtalets undertecknande.

---

⁷³ Franzén 1986, s. 137.

⁷⁴ Lundström, Rydén & Sandlund 2001, s. 63.

⁷⁵ Lundström, Rydén & Sandlund 2001, s. 65.

⁷⁶ Kihlberg 1961, s. 14.

⁷⁷ Donald Söderlind, ”Demokrati och parlamentarism i svensk högerpress 1918–1922”, i Mats Kihlberg & Donald Söderlind, *Två studier i svensk konservatism 1916–1922*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961, s. 104.

⁷⁸ På grund av att de alster som publicerades i *Det Nya Sverige* och *Svensk Tidskrift* ofta var så pass omfattande kommer jag i analysen att ange sidnummer då jag hänvisar till någon av dessa båda tidskrifter. Denna praxis kommer inte att tillämpas i fråga om det övriga källmaterialet.

Vidare ingår även de båda kortlivade veckotidskrifterna *Vårdkasen* (1914) och *Svensk Lösen* (1916–1918) i undersökningen. Den senare har vi tidigare uppmärksammat i egenskap av Finlandsaktivismens huvudorgan under kriget. Den har av Mats Kihlberg beskrivits som ”ett koncentrat av konservativa idéer” som hämtade influenser från både Kjelléns och Hjärnes uttolkningar av konservatismen. Flera lärjungar till Hjärne ingick därtill i redaktionen.⁷⁹ *Svensk Lösen* blandade bevakning av framför allt världskriget och svensk inrikespolitik med längre, akademiskt och idépolitiskt orienterade artiklar. Samtliga nummer av tidskriften har gått igenom. *Vårdkasen* var en föregångare till *Svensk Lösen*. Den politiska inriktningen var i stort sett densamma, liksom många av skribenterna.⁸⁰ Tidskriftens utgivning inleddes i början av 1914 och upphörde i slutet av samma år. Här har endast de nummer som kom ut efter krigsutbrottet beaktats.

Slutligen har också den så kallade aktivistboken *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* från 1915 inkluderats, eftersom den svårligen kan förbigås i en uppsats som till dels handlar om just aktivism.⁸¹

Ovanstående källmaterial har angripits med hjälp av kvalitativ textanalys, styrd av uppsatsens fokus på historiska perspektiv och modernitetskritik. Mer konkret innebär detta att fokus har riktats mot artiklar och uppsatser som på något sätt berör världskrigets natur eller historiska betydelse, dess relation till det förflutna eller till det moderna eller dess eventuella konsekvenser för kulturen och samhällsutvecklingen i Sverige och omvärlden. Källmaterialet rymmer ett förhållandevis stort antal alster vars författare uttryckligen gjorde anspråk på att reflektera kring dessa frågor. Samtidigt måste det framhållas att dylika teman även figurerar i artiklar om till synes mer profana aspekter av kriget, såsom neutralitetspolitikens förutsättningar eller Sveriges ekonomiska och handelspolitiska situation. En bred läsning av materialet ligger således till grund för analysen. Vad gäller dagspressen, som rent innehållsmässigt utgör den mest heterogena delen av källmaterialet, har jag framför allt dragit nytta av ledar- och kulturartiklar, men även av mer sporadiskt förekommande inslag som reportage, tryckta tal, dikter och recensioner av krigslitteratur. De refererande krigstelegram som utgjorde den klart största delen av dagspressens dagliga bevakning av kriget har jag emellertid bortsett från då de inte är relevanta med hänsyn till uppsatsens frågeställning.

---

⁷⁹ Kihlberg 1961, s. 12, 77, citat på s. 77. Se även Kuldkkepp 2014.

⁸⁰ Kihlberg 1961, s. 12, 27, 32.

⁸¹ *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*, Stockholm: Aktiebolaget Nordiska bokhandeln i distribution 1915 (tredje upplagan).

Analysens disposition

Att välja disposition för en uppsats är ofta behäftat med vissa dilemman – så även i detta fall. En åtminstone till viss del tematiskt strukturerad analys torde å ena sidan vara oundviklig då det som i det följande handlar om att lyfta fram olika tolkningar av eller perspektiv på en historisk händelse. En kronologisk redogörelse lämpar sig å andra sidan bra för att åskådliggöra förändring respektive kontinuitet över tid, liksom den hos Koselleck centrala växelverkan mellan erfarenhet och förväntan. Jag har följaktligen försökt åstadkomma något av ett mellanting. I vart och ett av analysens fem kapitel finns en viss tematik, koncentrerad kring historiska perspektiv och modernitetskritik, samtidigt som jag också har försökt ta hänsyn till kronologin. Perioden kring världskrigets utbrott bör rimligen skildras för sig, präglad som den var av uppbrotsstämningar och en utbredd förväntan om ett kortvarigt krig. Analysens första kapitel täcker således perioden från de sista dagarna i juli 1914 till och med slutet av samma år. Att årsskiftet 1914/15 fått utgöra kapitlets borte gräns ska ses som ett rent pragmatiskt drag; det hade också varit möjligt att sätta punkt ett par månader tidigare, då de låsta positionerna på västfronten kraftigt förminskade utsikterna till ett snabbt avgörande. Under de följande åren kom olika uppfattningar eller idéer om kriget till uttryck i högerpressen, vilket skildras i analysens andra, tredje och fjärde kapitel. Vart och ett av dessa kapitel spänner från början av 1915 till och med första halvan av 1918. I ”På väg mot en annan modernitet?” finns en kontinuitet i förhållande till inledningskapitlet såtillvida att fokus ligger på hur de positiva föreställningar om kriget som formulerats i dess inledningsskede utvecklades under de följande åren. I ”Kritiken mot världskriget” belyses däremot hur andra, betydligt mer negativa föreställningar också kom till uttryck i högerpressen under samma period. ”Östfronten i den svenska historiens ljus” behandlar de konservativas syn på kriget i öster. Analysens femte kapitel är precis som det första kapitlet koncentrerat kring ett kortare tidsavsnitt, denna gång krigets slutskede. Sensommaren 1918 framstår här som den lämpligaste utgångspunkten eftersom Tysklands militära motgångar på västfronten vid denna tid föranledde en tydligt avläsbar stämningsförändring i den svenska högerpressen, närmare bestämt en utbredd förväntan om ett nära förestående nederlag för centralmakterna. Kapitlet täcker således perioden från sensommaren 1918 fram till och med Tysklands kapitulation i november samma år. Vidare inkluderar det högerpressens kommentarer till fredsavtalet 1919.

Varje kapitel avslutas av en kort sammanfattning. I det sjätte och sista kapitlet görs så en fylligare sammanfattning, följt av avslutande reflektioner.

2. Analys

2.1 Krigets inledning

I detta analysens första kapitel analyseras högerpressens reaktioner på och tolkningar av världskriget i samband med dess utbrott och under återstoden av 1914. Kosellecks begreppspar erfarenhet och förväntan kan i viss mån sägas ha bestämt kapitlets disposition. I de båda första avsnitten ligger fokus således på erfarenheter av Sveriges och västvärldens tillstånd under förkrigstiden sådana dessa kom till uttryck i den konservativa pressen i ljuset av krigsutbrottet. I anslutning till dessa erfarenheter artikulerades också vissa förväntningar på kriget, vilka i sin tur kommer att undersökas i de två avsnitten därefter.

”Negationernas ofruktbara era är slut”

Den 1 augusti, medan de europeiska stormakterna ännu utväxlade krigsförklaringar, talades i *Nya Dagligt Allehanda* om ”en uppflammande världsbrand utan like i historien”.⁸² Dagen därpå menade *Stockholms Dagblad* ”att vi nu står omedelbart inför utbrottet af de våldsammaste och blodigaste krigsstormar, som någonsin sedan tidernas början gått fram öfver vår jord och öfver mänskligheten”.⁸³ Ytterligare en dag senare tog C.J. Engström i *Svenska Dagbladet* farväl till ”det aflägsna, fördunklade tidehvarvet för fyra dagar sedan, i den flydda historiska epok som ligger bakom den 1 augusti 1914”.⁸⁴ Föreställningen om krigsutbrottet som en historisk diskontinuitet, ett radikalt brott i samhällsutvecklingen, kunde inte ha gjorts mycket mer explicit.

Den genomgående apokalyptiska metaforiken ska inte dölja det faktum att många konservativa hälsade världskriget med entusiasm. Ett slags minsta gemensamma nämnare i högerpressen vid denna tid var känslan av bekräftelse; kriget sågs som den slutgiltiga domen över de idéer som liberaler och socialister förfäktat i samband med försvarsstriden, i synnerhet pacifismen, internationalismen och framstegstanken. Kriget raserade, menade *Stockholms Dagblad*, de ”mycket luftiga byggnader, i hvilka våra moderna vänsterledare tagit sina boningar”.⁸⁵ När *Nya Dagligt Allehandas* Rudolf Kjellén i slutet av augusti summerade de första krigsveckorna framhöll han att kriget var ett *sannare* fenomen än freden:

---

⁸² N.F., ”Krisen”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/8 1914.

⁸³ ”Jag föreställer mig en framtida historieskrifvare”, *Stockholms Dagblad* 2/8 1914.

⁸⁴ C.J. Engström, ”Framtidskriget som blef nutidskrig”, *Svenska Dagbladet* 3/8 1914.

⁸⁵ ”Teorier som ramla”, *Stockholms Dagblad* 9/9 1914. Se även ”Nationell frihet och ’frihetens främsta dyrkare’”, *Stockholms Dagblad* 19/12 1914.

Mycket ljus har redan spridits öfver folkens verkliga förhållanden till hvarandra; ännu mycket mera kommer under den närmaste tiden at tändas. Hvad som är svagt och sjukt i statssystemet, skall uppenbaras. Hvad som är falskt i politiska uppställningar, skall komma i dagen. Hvad som slumrar djupt i folksjälarna, skall törhända väckas till medvetande. Så är krigets röda brandfackla också en upplysningens fackla, som nu på några dagar afslöjat för oss mera om världens realiteter än många fredens år.⁸⁶

I krigets tidigaste skeden publicerades i den konservativa pressen ett stort antal kulturkritiska betraktelser av den dittillsvarande samhällsutvecklingen. Under 1800-talets lopp, menade man, hade Sverige och västvärlden i tilltagande utsträckning kommit att behärras av materialism, individualism, sekularisering och etisk och estetisk värderelativism. Sverige ställdes ofta i centrum av dylika betraktelser, varvid kulturkritiken också sammanflätades med kritik mot landets jämförelsevis långa tillstånd av fred. Få konservativa hävdade att fred i sig var någonting negativt, och ännu färre ifrågasatte på detta stadium den neutralitetsförklaring som Sverige avgivit i början av augusti. Många menade däremot att den långvariga freden i Sveriges fall hade bidragit till ett kulturellt och andligt förfall som nu kunde komma att visa sig ödesdigert. I *Stockholms Dagblad* konstaterades exempelvis att de förvisso imponerande tekniska och ekonomiska framsteg som gjorts i fredens hägn hade skett på bekostnad av livets sanna väsentligheter; andlighet, moral och plikt-känsla hade luckrats upp, liksom hemmets och församlingens gemenskaper.⁸⁷

Med negativ erfarenhet korresponderade emellertid positiv förväntan. Kriget välkomnades som en revolution genom vilken modernitetens avigsidor skulle överkommas och ett annorlunda samhälle ta form. Detta i nietscheansk mening kritiska perspektiv på kriget tog sig ofta uttryck i en framåtblickande och påfallande segerviss retorik, i synnerhet i *Nya Dagligt Allehanda* och *Vårdkasen*. Den förstnämnda tidningen citerade med uppskattning den danske författaren Svend Leopold, enligt vilken kriget skulle driva ut de ”farliga kulturgifter” som fram tills alldeles nyligen hade infekterat västvärlden. Alla de moderna strömningarna inom poesi, litteratur och teater bar för Leopold vittnesmål om hur subjektivism, relativism och nivellering hade bemäktigat sig den europeiska kultur- och tankevärlden. Det kunde således inte råda några tvivel om att den föregående perioden varit ”en förfallets tid, då en döende och överförfinad kultur slutat i andlig stagnation och rådvill sterilitet”. Det fanns

---

⁸⁶ Rudolf Kjellén, ”Kommentar till världskriget. Hvarför världskriget kom”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/8 1914.

⁸⁷”Bot- och böndagen”, *Stockholms Dagblad* 22/8 1914. Se även ”Den 100-åriga freden”, *Stockholms Dagblad* 14/8 1914.

ingen anledning att beklaga att detta förfall hade nått vägs ände: ”Negationernas ofruktbara era är slut. [...] Öfver oss rasar det oväder, som skall verka renande och befriande.”⁸⁸

I samma tidning kunde också noteras en benägenhet att framställa världskriget som en kraftmätning mellan olika idéer, världsåskådningar och samhällsideal, vilka i sin tur förbands med det förflutna respektive med framtiden. Den franske socialistledaren Jean Jaurès död under upptakten till krigsutbrottet tolkades exempelvis som det symboliska slutet för en bakåtsträvande och steril världsåskådning, det vill säga socialismen i dess internationalistiska och antimilitaristiska tappning. Jaurès hade in i det sista agiterat mot det förestående kriget och mördats i Paris av en nationalistiskt besjälad landsman den 31 juli. Konklusionen i *Nya Dagligt Allehanda* var att ”Jaurès blef martyr för sina ideal, som i verkligheten äro föråldrade – äro rester af en materialistisk och flackt kosmopolitisk tankegång från förra seklet”. På samma sätt var den liberale partiledaren Karl Staaff och socialdemokraternas partiledare Hjalmar Branting ”ett föråldradt och snart öfvervunnet dekadensskedes märkesmän”.⁸⁹

Diktaren Bertil Malmberg menade på ett liknande sätt att världskriget var en konflikt mellan det gångna och det framflytande århundradet: ”Det är det tjugonde århundradet, som reser sig till kamp för sitt välde. Vi bevittna födelsen af nya gudar.” Där den nyss citerade skribenten låtit mordet på Jean Jaurès beteckna ett epokskifte tillmätte Malmberg en annan händelse i samma land likaledes stor symbolisk betydelse. I mars samma år hade Henriette Caillaux, hustru till en före detta premiärminister, skjutit ihjäl redaktören för *Le Figaro*. Den även i svensk press vida uppmärksammade rättegången slutade endast dagar före världskrigets utbrott med att Caillaux frikändes mot sitt erkännande. I Malmbergs tolkning var denna friande dom den sista yttringen av den för 1800-talet så signifikativa humanismen, som ständigt suddade ut gränsen mellan rätt och fel och påbjöd att människan inte kunde hållas ansvarig för sina egna handlingar. Det tjugonde århundrade som kriget nu höll på att förlösa skulle däremot präglas av gudsfruktan, absoluta värden och respekt för hävdvunna lagar och institutioner.⁹⁰ Som detta pekar på var den kulturkritik som formulerades i anslutning till kriget ofta revolutionär till sin form, men samtidigt bakåtblickande i den meningen att den hämtade sina ideal ur svunna epoker. Ett kritiskt perspektiv samverkade således med ett monumentaliskt.

Ett annat exempel på detta är Johannes Heümans manifestliknande artikel ”Den nya tiden”, publicerad drygt en månad efter krigsutbrottet. Heüman välkomnade kriget som ”ett svidande

---

⁸⁸ ”Före katastrofen”, *Nya Dagligt Allehanda* 26/9 1914. Se även t.ex. Henrik Berg, ”Litteraturens betydelse i kristider”, *Nya Dagligt Allehanda* 10/12 1914.

⁸⁹ ”Våra socialister mot sina tyska bröder”, *Nya Dagligt Allehanda*, 16/9 1914.

⁹⁰ Bertil Malmberg, ”Tvenne sekler. Några ord om världskrigets andliga innebörd”, *Vårdkasen* 4/12 1914.

piskrapp midt i tidens käringglåmiga och i sin nykterhet själfbelåtna ansikte” och menade att det var en uppgörelse mellan två väsensskilda generationer. Den ungdom som nu stred på de europeiska slagfälten och den ungdom som stod på vakt hemma i Sverige, drömmandes om att få vara med, förenades av en stark motvilja mot en samtid som alltid hade hånat religionen, traditionen och dygderna. Denna frisinnade nihilism vederlades i detta nu på de europeiska slagfälten. Det var banden till Gud och till det förflutna som en högre auktoritet som gjorde att tyskarna gick segrande fram. Omvänt lät sig fransmännens nederlag förklaras av de senaste hundra årens ”dekadenspolitik”, ministervälde och doktrinära radikalism. Den ungdom som Heüman gjorde till världskrigets subjekt var således besjälad av konservativa ideal; dess vilja skulle segra ”icke för att den är de nu ungas vilja, utan därför att bakom den står historiens Gud i spetsen för döda, lefvande och ännu ej födda släkten”.⁹¹

Fatalism som kulturkritik

Som vi tidigare såg har Lina Sturfelt i den svenska veckopressen noterat en utbredd tendens att tolka världskriget i fatalistiska termer, det vill säga som ett fenomen bortom mänsklig kontroll, möjligen beklagligt men likväl oundvikligt och outgrundligt. Hon framhåller den redan i samtiden vanliga metaforen ”världsbranden” som ett exempel på denna fatalism. Veckopressen anknöt härvid till ett förmodernt betraktelsesätt, enligt vilket krig var ett uttryck för Guds vilja eller för den mänskliga naturen.⁹² Detta medförde enligt Sturfelt också en avpolitisering: kriget lyftes ur sitt politiska och historiska sammanhang och frågor om skuld och ansvar sköts i bakgrunden.⁹³ Samtidigt har David Larsson Heidenblads studie av den svenska dagspressens reaktioner på krigsutbrottet visat på ett mer flexibelt användande av dylika metaforer. Tanken om kriget som ett uttryck för Guds vilja förekom exempelvis på flera håll i de konservativa tidningarna, men den implicerade inte nödvändigtvis att kriget var outgrundligt för människan, än mindre oavhängigt av hennes handlande. Tvärtom kunde kriget här tolkas som ett straff för människans tilltagande sekularisering och sedeslöshet.⁹⁴ I detta sammanhang var det fatalistiska språkbruket således inte avpolitiserande, utan kunde istället fungera som en form av kulturkritik.

Min undersökning av delvis samma källmaterial pekar naturligt nog i samma riktning. I den mån krigets orsaker diskuterades i den konservativa pressen fanns en benägenhet att framställa kriget som ett verk av ödet, Gud eller historien själv. Hårda beskyllningar mot

---

⁹¹ Johannes Heüman, ”Den nya tiden”, *Nya Dagligt Allehanda*, 2/9 1914.

⁹² Sturfelt 2008, s. 47, 49.

⁹³ Sturfelt 2008, s. 72.

⁹⁴ Larsson Heidenblad 2012, s. 151–153.

Ryssland, Frankrike och England var vanligt förekommande, men uteslöt inte uppfattningen att krigets verkliga orsaker låg på ett transcendent plan.⁹⁵ De metaforer som Sturfelt förknippar med den fatalistiska berättelsen kom ofta till bruk härvidlag, men var inte sällan förenade med uppfattningen att det trots allt fanns en högre mening och rättvisa i vad som skedde. En tidigare citerad skribent i *Nya Dagligt Allehanda* liknade exempelvis krigsutbrottet vid en "världsbrand" såväl som vid "Ragnarök", men konstaterade också att "[d]et är *historien själf* som just nu skipar rätt, pröfvar halten och hållbarheten i folkdisciplin o. Kulturarbete".⁹⁶ I andra fall var kulturkritiken mer explicit. En annan skribent i samma tidning betonade att kriget och dess syften inte fullt ut kunde begripas av samtiden. Likväl antogs det vara ett straff för den "mammonsdyrkan" och "njutningstörst" som under de senaste decennierna kommit att angripa till och med de lägre samhällsklasserna i "detta högt kultiverade Europa" och som "måhända kräufde tuktan." På samma gång var kriget också botemedlet; med straff följde frälsning:

Det väldiga öde, som bryter in öfver Europa, slår ned mycket värdefullt och stort vid sidan af det, som är värdelöst och smått. Men ur ruinerna skall nytt lif spira. Och hvem vet? Kanske skola, när stormen och ödeläggelsen äro öfver, länge förtrampade och lidande folk och enskilda framgå till en ny dag. Må det vara oss en tröst att icke allt detta som, bara är blindt till ursinnigt vanvett, att icke allt det blod, som gjutes, flödar förgäfves.

Sannolikt skulle även Sverige dras in i det hela, och hade dess folk i så fall rätt att beklaga sig däröver? Nej, ansåg skribenten, och underströk att kriget erbjöd landet möjligheten att "försona" det som varit och därigenom bli värdigt att "deltaga i folkens nydaningsprocess".⁹⁷

Det kan också hävdas att tanken om krigets oundviklighet hade en implicit ideologisk slagsida eftersom den i sig var ett argument mot förnuftstro, framstegstänkande och snart sagt alla idéströmningar som utgick från att människan ensam rådde över sitt eget öde. I E. N. Söderbergs dikt "Ankomsttider" i *Stockholms Dagblad* beklagades kriget och liknades i fatalistisk anda vid ett naturfenomen: "Folk står mot folk, och våldet rätten kränker, / Förödelsen går fram – en hejdlös flod [...]" Syftet med denna skildring var emellertid att ställa den moderna kulturens falskhet och impotens i blyxtbelysning: "Är du förnekad re'n af tidens söner, / du släktets afgud, prisade kultur? / Hvad är ditt tempel, tomt på tro och böner? /

---

⁹⁵ Eftersom England var den term som nästan uteslutande brukades i källmaterialet, snarare än Storbritannien, är det också den term som kommer att användas i analysen.

⁹⁶ N.F., "Krisen", *Nya Dagligt Allehanda* 1/8 1914.

⁹⁷ "Det väldiga ödets röst", *Nya Dagligt Allehanda* 6/8 1914.

En härjad stad bakom en krossad mur...” Dikten växlade därefter till ett förtröstansfullt och religiöst perspektiv. Konklusionen blev densamma som i den nyss citerade artikeln, det vill säga att ett historiskt uppbrott var nära förestående: ”ty genom vedermödor, kval och domar / går tidsförloppet mot det jubelår, / då allt förnyas och Guds rike blommar / i oförvissnelig och himmelsk vår.”⁹⁸ Här skänktes mening åt det lidande som skildrats i den första versen, samtidigt som ett definitivt brott med ”släktets afgud”, den inför krigets realiteter maktlösa kulturen, förkunnades.

Den moderna kulturens maktlöshet inför kriget var också temat i litteraturvetaren och författaren Fredrik Böök's föredrag ”Kriget och kulturen”, hållet i mitten av oktober 1914 och publicerat i två delar i *Svenska Dagbladet* några veckor senare. Föredraget är ännu ett exempel på hur fatalism och kulturkritik ofta kunde sammansmälta i högers initiala krigstolkningar, om än i detta fall inte helt motsägelsefritt. Böök tecknade inledningsvis en mörk bild av människans villkor. Kriget var oundvikliga och evigt återkommande, menade han. Som fenomen förhöll sig kriget dessutom analogt till den mänskliga samvaron i stort; kampen mellan nationer och folk var bara ”en upprepning af den söndring, som skiljer människa från människa” och ”de instinkter, som resa här mot här, äro desamma som göra att allas vår tillvaro är en kamp, en skoningslös och tung kamp, som göra att ingen människa med vett och vilja lägger sitt innersta öde i en annan människas hand”. Världskriget bekräftade således endast erfarenheten och var därmed inte mycket att vare sig idealisera eller fördöma; dess värde bestod i att det *uppenbarade* snarare än påverkade världens beskaffenhet. ”Tankegångar och åskådningssätt, som gällt för särskildt moderna och framtidsmässiga ha skurits af vid roten”, menade Böök. Framstegstron, internationalismen och individualismen kunde numera förvisas till historiens avskrädeshög.⁹⁹

I den uppgörelse med den moderna kulturen som anförandet därefter övergick i närmade sig Böök dock en annan förklaring till krigets orsaker. Han vände sig mot hela den ”andliga kultur” som de europeiska folken gemensamt byggt upp, genom tävlan såväl som samarbete. Hur kunde denna kultur så totalt ha misslyckats i denna en av sina grundläggande föresatser, det vill säga att förhindra det nu pågående storkriget? Här pekade Böök inte på krigets oundviklighet utan istället på de ”vetenskapens objektiva grundvalar” som denna kultur berömde sig av att vila på. Ett samband mellan kultur- och civilisationskritik framträdde därmed. Den förnuftsstro som hade varit den moderna kulturens hörnsten hade i själva verket

---

⁹⁸ E. N. Söderberg, ”Ankomsttider”, *Stockholms Dagblad* 6/12 1914. För fler dikter med ett likartat religiöst perspektiv på kriget, se Gustaf Ullman, ”Vår Herres kvarnar”, *Nya Dagligt Allehanda* 2/8 1914; Arv. Salvén, ”Så vakna, Sverige!”, *Nya Dagligt Allehanda* 23/8 1914.

⁹⁹ Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (första delen), *Svenska Dagbladet* 30/10 1914.

endast lett till relativism, subjektivism och söndring: ”Teknikens alla underverk och de oöfverskådligt hopade kunskapsmassorna motsvaras icke af ett enhetligt sammanhang, med allmängiltiga normer och gemensamt pröfvade ideal, för hvilka vi alla kunna böja oss i vördnad och lydnad.” Det fanns alltså en uppenbar paradox i utvecklingen: vetenskapen strävade efter kunskap och sanning, samtidigt som den i sin ohämmade expansion gjorde precis samma begrepp relativa och i förlängningen meningslösa. Den fatalistiska syn på kriget som Böök inledningsvis hade bekänt sig till torde ha gjort alla frågor om skuld och ansvar till det aktuella krigsutbrottet tämligen ointressanta. Det vidare resonemanget tycktes dock peka på att förnufts- och vetenskapstron inte bara hade haft en negativ kulturell inverkan, utan också bidragit till att försämra relationerna mellan de europeiska folken:

Öfverallt brottas fientliga och oförenliga åskådningar, öfverallt inskräpes sanningarnas relativitet och de motsatta synpunkternas berättigande, öfverallt trefvar man sig fram i mörkret. Den moderna vetenskapliga anden är till sitt väsen tvifvel och kritik, det är dess storhet och dess heder, men också dess svaghet och begränsning.

Vetenskapen erbjöd således expansion på bekostnad av koncentration, kvantitet på bekostnad av kvalitet. Det fanns inte längre någon gemensam grund att stå på inom ett och samma land, än mindre mellan dem. Var det ur den synvinkeln förvånande att den moderna kulturen stod maktlös inför folkens plötsligt uppenbarade splittring? Endräkt mellan och inom folk och nationer krävde gemensam tro, gemensamma ideal och gemensamma, naturligt framvuxna lagar. Den moderna vetenskapen inte bara saknade dessa värden, utan undergrävde alla förutsättningar för dem. Den skulle därför aldrig kunna upprepa vad kristendomen en gång gjort för senantikens och medeltidens folk.¹⁰⁰ Denna historiska jämförelse bröt mot fatalismen genom implikationen att människan trots allt hade vissa möjligheter att höja sig över sin i grund och botten prekära situation och motverka krig och konflikter. Ur det perspektivet utgjorde moderniteten en negativ erfarenhet, en kvalitativ förändring till det sämre.

Ett av få kategoriska ställningstaganden *mot* kriget som går att finna i källmaterialet vid denna tid utgick intressant nog från en likartad kulturkritik. I början av oktober skrev August Brunius i *Svenska Dagbladet* att de två gångna månadernas händelser föreföll honom ”som om plötsligt bottensatsen i människosjälen grumlats upp”. Med utgångspunkt från krigets utveckling i en allt mer inhuman riktning tog Brunius på en och samma gång avstånd från både meningsfrändernas krigsentusiasm och 1800-talets framstegsoptimism. Alla

---

¹⁰⁰ Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (andra delen), *Svenska Dagbladet* 31/10 1914.

förhoppningar om en ny, humanare och mer sofistikerad krigföring hade redan kommit på skam och kriget skulle av allt att döma bli utdraget och brutalt snarare än kort och heroiskt. Det mest fruktansvärda låg inte i det omfattande dödandet, utan i den totala brist på "ridderlighet" som omgärdade kriget, vilken kom till uttryck i dödandet av civila och i den osmakliga propaganda som även Europas mest framstående intellektuella hade låtit sig duperas av. Som en av ytterst få röster i den konservativa pressen lyfte Brunius fram de tyska truppernas internationellt fördömda härjningar på västfronten, närmare bestämt beskjutningen av den anrika belgiska universitetsstaden Louvain och av den medeltida Reimskatedralen i norra Frankrike. Louvain och Reims ställdes därefter i kontrast till vad han sarkastiskt kallade "vår tids fredliga lif, till hela den luftkrets af akksamhet, historiskt sinne och pietet som omger oss i motsats till äldre tiders människor." Tyskarnas agerande fick därefter sin förklaring i att "den moderna människan alltmera [...] riktas ensidigt in på realia och vänjes vid likgiltighet eller förakt för äldre tiders mer estetiska uppträdande".¹⁰¹ Krigets brutalitet och meningslösa förstörelse härleddes sålunda till den moderna kulturen och dess förment känslolösa förnuftstro. Perspektivet var med andra ord detsamma som det som i många fall låg till grund för ett bejakande av kriget, med den skillnaden att kriget i detta fall sågs som en del av det moderna, inte en revolt mot det.

Samhörighetens extas och dygdernas renässans

Den negativa erfarenhet av det moderna som den svenska högern gav uttryck för i anslutning till första världskriget korresponderade med en förväntan om att kriget skulle utgöra grunden för en ny samhällsgemenskap, bortom det moderna samhällets splittrande och fragmentiserande tendenser. Kriget ansågs medföra radikala förändringar i individens förhållande till samhället och detta i enlighet med konservativa önskemål. Som en skribent i *Nya Dagligt Allehanda* uttryckte saken mot slutet av det första krigsåret:

Kriget ej blott befriar de goda sociala makterna inom ett folk, det stegrar dem. Det rycker upp de i hvardagslivet domnade högre själsliga förmögenheterna hos människan, godheten och osjälfviskheten, människans förmåga att känna djupt, vilja starkt och tänka klart; hjältar och hjältinnor gå i tusental ut ur kojor och slott för att utan förbehåll offra sig för det allmännas väl.¹⁰²

---

¹⁰¹ August Brunius, "Neutrala stämningar", *Svenska Dagbladet* 1/10 1914. I den mån direkta avståndstaganden mot kriget förekom i högerpressen på detta stadium var de i stort sett begränsade till *Svenska Dagbladet*. Se även C.J. Engström, "Kriget om språkljuden", *Svenska Dagbladet* 7/8 1914; "Källorna grumlas", *Svenska Dagbladet* 21/10 1914.

¹⁰² Max, "Krig och kultur", *Nya Dagligt Allehanda* 19/12 1914. Se även V.L., "Pröfningens dag", *Svenska Dagbladet* 1/8 1914; "En ny tid?", *Nya Dagligt Allehanda* 30/12 1914.

Som framgått av avsnittet om det internationella forskningsläget var den här typen av uppfattningar vanligt förekommande i flera av de krigförande länderna, där de åtminstone inledningsvis tenderade att sträcka sig från höger till vänster. Kurt Flasch har i krigsutbrottets Tyskland noterat en entusiasm som ofta tog sig religiösa uttryck.¹⁰³ Roland N. Stromberg har karakteriserat den dominerande stämningen bland intellektuella i Tyskland, England och Frankrike som

a veritable ecstasy of community, expressed in statements about a "fusion of souls", a recovery of "the organic roots of human existence", a pressing of formerly sundered peoples together, healing egoism and fragmentation in a "sacred unity" [...].¹⁰⁴

Frågan om den samhälleliga gemenskapens förutsättningar i sekulariseringens och urbaniseringens tidevarv hade till stor del präglat hela det föregående seklets intellektuella och kulturella klimat. Sociologen Robert Nisbet har jämfört den ställning som begreppet *community* hade i 1800-talets tankevärld med den som idén om samhällskontraktet hade haft under upplysningstiden. Ett uttryck för detta från slutet av seklet är sociologen Ferdinand Tönnies klassiska studie *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887). Begreppen var idealtyper avsedda att ringa in övergången från traditionella till moderna samhällen i Europa, som i många avseenden ännu pågick. Där *Gemeinschaft* hade kännetecknats av småskalighet och nära mellanmännliga relationer, förankrade i släktskap, traditioner, religion och gemensamma strävanden, utmärktes *Gesellschaft* av en hög grad av individualism, rationalism och impersonella relationer, ingångna på grundval av egenintresse. Tönnies själv underströk att boken inte var avsedd som ett politiskt ställningstagande, men begreppsparret fångade en motsättning i tiden och försågs följaktligen ofta med ideologiska förtecken.¹⁰⁵ Anders Ekström har pekat på att den högernationalistiska diskursen i Sverige kring sekelskiftet 1900 ofta var direkt eller indirekt påverkad av Tönnies begreppspar. Den nationella gemenskapen förstods som en positiv kontrast till det moderna samhällets avigsidor och förbands med värden som var förknippade med *Gemeinschaft*. Nationen var således organisk i motsats till mekanisk, kollektiv i motsats till individualistisk, andlig i motsats till

---

¹⁰³ Flasch 2000, s. 78, 96–97, 269, 271, 276–277.

¹⁰⁴ Stromberg 1982, s. 7.

¹⁰⁵ Nisbet 1967, s. 74–77.

materialistisk och irrationell i motsats till rationell, det vill säga att den menades utgå från känsla och intuition snarare än från det rena förnuftet.¹⁰⁶

För många konservativa i Sverige innebar första världskrigets utbrott en otvetydig bekräftelse på den nationella gemenskapens livskraftighet. Symboliskt betydelsefullt var inte minst att de tyska socialdemokraterna, Europas starkaste socialistparti vid denna tid och en viktig förebild för sitt svenska systerparti, inför krigsutbrottet övergav de internationalistiska parollerna och slöt upp bakom nationens krigsinsats. I Fredrik Bööks tidigare citerade anförande framhölls krigets patriotiska känslostormar som belägg för en klassiskt konservativ tankefigur: ”I denna stund erinra sig individerna, att de höra in i helheten, att deras eget lif är betingadt af hela organismens lif.”¹⁰⁷ Verbet ”erinra sig” är viktigt i sammanhanget då det pekar på att de konservativa oftast förstod krigets verkningar på samhällsgemenskapen som en återgång till ett sannare och mer ursprungligt tillstånd, en restauration av en gemenskapsform som gått förlorad i moderniseringens tidevarv. Detta är ännu ett exempel på kopplingen mellan kritiska och monumentaliska perspektiv. Böök sade vidare att kriget visade att människor ”nu som fordom” kom till sin största rätt när deras handlingar ”äro ett med den kämpande och sträfvande folksjälén”, något som ställdes mot vänsterns ”ideal af mera abstrakt art” såsom ”demokrati eller upplysning eller framåtskridande”.¹⁰⁸ I *Vårdkasen* konstaterades att ”[d]e makter, som nu behärska Europas folk, äro starkare, ursprungligare, mer ööfvervinneliga än de mest välformade och välgrundade teorier om det nationellas upphörande”.¹⁰⁹

Under framför allt början av kriget fanns förhoppningar om att världshändelserna skulle stärka även den svenska samhällsgemenskapen, om inte till följd av att landet drogs in i kriget så åtminstone på grund av den osäkerhet och de ekonomiska umbäranden som kriget i alla händelser medförde också för ett neutralt land. Det fanns förstås visst fog för en sådan förväntan. Försvarsfrågan fick sin lösning i samband med krigsutbrottet, då Hammarskjölds ministär beslutade om bland annat förlängd övningstid och en avsevärd förstärkning av flottan. Detta skedde utan allt för starka protester från vänstern, ”[t]y i denna stund får ej finnas bitter strid mellan svenskar”, som Hjalmar Branting uttryckte saken i partiets tidning *Social-Demokraten*.¹¹⁰ Den brännande frågan om kungamaktens förhållande till regeringen, som ställts på sin spets i samband med borggårdskrisen, bordlades också tills vidare. I

---

¹⁰⁶ Ekström 1994, s. 288–289.

¹⁰⁷ Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (första delen), *Svenska Dagbladet* 30/10 1914.

¹⁰⁸ Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (första delen), *Svenska Dagbladet* 30/10 1914.

¹⁰⁹ ”Krig fred och nationellt sinne”, *Vårdkasen* 2/10 1914.

¹¹⁰ Citat i Franzén 1986, s. 61.

Stockholms Dagblad hyllade flera skribenter borgfreden mellan olika partier och fraktioner och spådde hoppfullt att denna skulle bli bestående även efter kriget.¹¹¹

Förväntan om nationell samling förmedlades också i de patriotiskt högstämda dikter som regelbundet publicerades i *Nya Dagligt Allehanda* och *Stockholms Dagblad* under hösten 1914. Dikterna präglades av en stark identifikation med Tyskland och möjligen också av antagandet att Sverige förr eller senare skulle dras in i kriget. Flera av dem följde samma mall: inför den ljusa förväntningshorisont som kriget hade öppnat upp proklamerades ett radikalt brott med den förhatliga samtidskulturen. Samtidigt förankrades det som komma skulle i vad man uppfattade som en mer livskraftig del av erfarenhetsrummet; äldre epoker, värden och traditioner lyftes fram som manande exempel. Sten Granlunds "Hvad vi voro" tog avstamp i ett nära förflutet då "freden log mot tyska länder", vilket mer konkret hade inneburit att tillvaron behärskats av egoism, partipolitiskt käbbel och allmänt lättsinne. Den andra delen beskrev istället hur detta i ett slag förändrades med krigsutbrottet, de förslappade massorna blev till "[v]igda kämpar, dubbade med riddarsvärd" och fredens avigsidor upplöstes: "Systrar äro vi och bröder / samma anda, samma blod. / Renadt nu det hjärta glöder / som dref nyss på lustans flod".¹¹² I andra fall var de historiska hänvisningarna mer specifika. Ivar Langes "När klockorna kalla!" profeterade om en nära förestående situation där stormaktstidens stolta traditioner äntligen skulle komma till sin rätt igen: "I slumrande fäder – ur grifternas hvalf / Låt mäktig er ande få stiga, / Och lär såsom förr, när nationerna skalf / För eder, oss åter att kriga. / 'Carolernas bussar' – gif Sverige igen, / Kring 'Gustaf den femte' en vakt utaf män, / Som hjältar från Narva och Lützen."¹¹³

Utanför lyrikens spalter var denna bakåtblickande krigsromantik knappast allmängiltig, men även de som hade en krassare eller mer negativ syn på kriget hyste påfallande ofta en i grunden likartad förväntan på dess konsekvenser. "Krigets gisselslag äro förfärande, men de piska dock människorna samman", noterade en skribent och konstaterade att kriget medförde såväl hat, grymhet och blodsutgjutelse som broderskärlek och offermod.¹¹⁴ Under rubriken "Inför en världskatastrof" frågade sig en annan skribent: "Skall en stor och ny dag uppgå ur

---

¹¹¹ Se t.ex. "Det nya ansiktet" och "Nationella stämningar", båda i *Stockholms Dagblad* 5/8 1914.

¹¹² Sten Granlund, "Hvad vi voro", *Stockholms Dagblad* 23/8 1914.

¹¹³ Ivar Lange, "När klockorna kalla!", *Nya Dagligt Allehanda*, 17/8 1914. För fler exempel på liknande dikter, se t.ex. Harald Thornberg, "Landstormsång", *Nya Dagligt Allehanda* 9/8 1914; O. Arbman, "Svenskarna dansa", *Nya Dagligt Allehanda* 27/1 1915.

¹¹⁴ "Stora känslor och små", *Nya Dagligt Allehanda*, 6/9 1914. Se även t.ex. Dr. Oscar Bensow, "Intryck från Tyskland", *Svenska Dagbladet*, 31/8 1914. För en liknande vittnesskildring från Tyskland vid denna tid, se Fredrik Seberdt, "En vädjan till vårt folk", *Stockholms Dagblad* 6/9 1914: "Onekligen är ju krig i vår tid en anakronism, en barbarisk gengångare, men den tyska fosterlandskärleken mäktar förläna äfven något i sig så afskyvärdt som krig upplyftande drag."

detta fasansfulla af blodiga blixtar genomkorsade världsmörker? Man måste hoppas därpå trots allt.”¹¹⁵

Föredömet Tyskland

Förväntningarna på att kriget skulle följas av ”en stor och ny dag” var till stor del knutna till det kämpande Tyskland. Landets kulturella, idémässiga och språkliga inflytande på Sverige hade tilltagit gradvis under 1800-talet, för att under seklets sista decennier kompletteras av ökade politiska förbindelser mellan de båda länderna. I kraft av sina militära och industriella framgångar framstod det nyligen enade kejsardömet allt mer som ett mönsterland. Såväl konservativa som socialister och liberaler i Sverige hämtade inspiration från sina tyska motsvarigheter. Under första världskriget återfanns mycket riktigt också sympatier för Tyskland inom olika politiska läger, men det starkaste och mest konsekventa stödet kom från högern. I de tidningar och tidskrifter som här har granskats var partitagandet för tyskarnas sak i stort sett unisont, även om graden av entusiasm varierade. Förväntningarna på världskriget handlade till stor del om att ”våra germanska stamförvanter i söder” skulle gå i bräschen för ett allmänt ”politiskt tillfrisknande”, som saken uttrycktes i *Nya Dagligt Allehanda*.¹¹⁶

Som detta antyder genomsyrades sympatierna för Tyskland av den kulturkritik som vi i det föregående har sett flera exempel på. Tyskland, enkannerligen Preussen, förknippades med en stark statsmakt, en stark protestantisk kyrka, idealism, kollektivism och aristokratiska krigartraditioner. Landet var därmed ett korrektiv till den individualism, materialism, sekularisering, liberalism och parlamentarism som ansågs dominera England, Frankrike och i tilltagande utsträckning Sverige. Den tyska arbetarklassen hyllades för att den ställde sig i nationens och kejsarens tjänst ”med formlig religiös hänförelse”.¹¹⁷ Tyskarnas initiala framgångar på slagfältet härleddes till deras brinnande gudstro ”som likt en eldslåga lyser på deras svärdsspetsar, alltifrån kejsaren ned till trumslagarpojken.”¹¹⁸ Deras motsvarighet stod endast att finna i det förflutna. Det tyska folket ”som i kamp för sitt högsta goda möter fienderna på alla gränser med Spartas kraft och Roms medborgarsinne, värmer och renar våra hjärtan”, framhöll Fredrik Böök.¹¹⁹ Signaturen T.S. lät i sin tur antyda att Tyskland av år 1914

---

¹¹⁵ ”Inför en världskatastrof”, *Nya Dagligt Allehanda* 30/10 1914. Värld att notera i detta sammanhang är också S. T. Fries, ”Religionen och kriget”, *Svenska Dagbladet* 27/10 1914. Fries tog uttryckligen avstånd från alla föreställningar om krigets metafysiskt renande effekter, men välkomnade samtidigt att den sanna gudstron ökade under krigets tryck, även i Sverige.

¹¹⁶ ”Skall Sverige lära något af världskriget?”, *Nya Dagligt Allehanda* 3/10 1914.

¹¹⁷ ”Ur svensk synpunkt I”, *Nya Dagligt Allehanda* 21/10 1914. Se även ”Tyska folket och dess kejsare”, *Vårdkasen* 4/12 1914.

¹¹⁸ Johannes Heüman, ”Den nya tiden”, *Nya Dagligt Allehanda*, 2/9 1914.

¹¹⁹ Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (andra delen), *Svenska Dagbladet* 31/10 1914.

var vad Sverige en gång varit och stred för samma ideal som en gång stormaktstidens kungar. De manifestationer av ”mannamod och pliktuppfyllelse” som i dessa dagar präglade landet erinrade om Sveriges stolta historia, inför vilken sentida generationers svenskar dessvärre tycktes stå helt oförstående. Var det då så underligt ”att en och annan ringa medlem af den gamla svenska armén skulle känna det som en heder att kämpa sida vid sida med Tysklands härar för *samma* stora och höga mål?”¹²⁰

Samtidigt är det viktigt att notera att Tyskland inte bara hyllades som en bärare av krigiska eller religiösa dygder och ideal, utan också i egenskap av industriell, teknologisk och vetenskaplig stormakt. När Bertil Malmberg i en tidigare citerad artikel deklarerade sina sympatier för ”den germanska militärismen” identifierade han denna med religion, tradition och objektiva etiska och estetiska värden, men också med ”en världseröfrande vetenskap”.¹²¹ En skribent i *Nya Dagligt Allehanda* hävdade i början av oktober att tyskarnas massiva insatser på västfronten var skäl nog att omvärdera hela moderniseringsprocessen och falsifiera ”alla farhågor för att den moderna människan skulle vara på förfall och att industrien skulle verkat fysiskt och moraliskt undergrävande på släktet.” Det förhöll sig uppenbarligen tvärtom. Vid tiden för det jämförelsevis diminutiva kriget mot Frankrike 1870–71 hade Tyskland ännu varit ett land av jordbrukare. Nu, som fullfjädrat industriland, visade man prov på ett mod, en styrka och en uthållighet som saknade motstycke i historien.¹²²

Sammanfattning

I analysens första kapitel har kunnat konstateras att den eufori som under sensommaren och hösten 1914 behärskade den kulturella offentligheten i många krigförande länder hade sin motsvarighet i den svenska högerpressen. Enstaka exempel på avståndstaganden från kriget förekom visserligen i detta senare sammanhang och vi har därtill sett att förhoppningarna på kriget stundtals uttrycktes med ett betydande mått av ambivalens. Entusiasmen övervägde dock på detta stadium. Kriget legitimerades genom att tolkas som en befrielse från det moderna västerländska samhället i dess nuvarande skick: slutet på ”en förfallets tid, då en döende och överförfinad kultur slutat i andlig stagnation och rådvill sterilitet”.¹²³ Denna

---

¹²⁰ T.S., ”Stort och smått”, *Nya Dagligt Allehanda*, 24/8 1914. Se även Dr. Oscar Bensow, ”Intryck från Tyskland”, *Svenska Dagbladet*, 31/8 1914; Fredrik Seberdt, ”En vädjan till vårt folk”, *Stockholms Dagblad* 6/9 1914; ”En stor uppgift i världshistorien”, *Vårdkasen* 18/9 1914.

¹²¹ Bertil Malmberg, ”Tvenne sekler. Några ord om världskrigets andliga innebörd”, *Vårdkasen* 4/12 1914.

¹²² ”Den moderna människans själsstyrka”, *Nya Dagligt Allehanda* 6/10 1914. Intressant i sammanhanget är också Carl David Mareus, ”Där krigets bränningar brytas”, *Svenska Dagbladet* 30/10 1914, där tyskarnas vapenteknologiska innovationsförmåga prisades med vad som förefaller ha varit skräckblandad förtjusning.

¹²³ ”Före katastrofen”, *Nya Dagligt Allehanda* 26/9 1914. Se även t.ex. Henrik Berg, ”Litteraturens betydelse i kristider”, *Nya Dagligt Allehanda* 10/12 1914.

tolkning förekom i samtliga tidningar och tidskrifter som här har undersökts, men var tvivelsutan som mest framträdande i *Nya Dagligt Allehanda* och *Vårdkasen*. I den upproriska, framåtblickande kulturkritiken fanns ofta en genuint konservativ vurm för det förgångna som tog sig uttryck i monumentalisk historieanvändning. I denna mening representerade kriget i den konservativa pressen både revolution och reaktion; det var ett uppbrott från 1800-talets samhällsordning, men också en återgång till vad man uppfattade som något äldre och sannare. Samtidigt var motviljan mot individualism, materialism och värderelativism förenlig med en positiv syn på andra aspekter av det moderna, något som inte minst blev tydligt i beundran för Tysklands tekniska och vetenskapliga förmåga. Vi får anledning att återkomma till denna aspekt i följande kapitel.

2.2 På väg mot en annan modernitet?

Följande kapitel belyser hur förväntningarna och kulturkritiken från 1914 under följande år utvecklades inom ramarna för mer övergripande teorier om världskriget och dess historiska betydelse. I de båda första avsnitten ligger fokus huvudsakligen på enskilda konservativa: Leonard Ljunglund och i synnerhet Rudolf Kjellén. I det tredje avsnittet vidgar jag perspektivet genom att ställa Ljunglunds och Kjelléns krigstolkningar i relation till såväl krigets generella utveckling som ett bredare spektrum av röster ur den konservativa pressen. I det fjärde avsnittet diskuteras med utgångspunkt från aktivismen i *Det Nya Sverige* och *Svensk Lösen* hur bejakandet av världskriget också tog sig uttryck i kritik mot den svenska neutraliteten, samt hur denna kritik ofta korresponderade med negativa föreställningar om det moderna.

Världskriget som syntes

Det snabba avgörande som många hade väntat sig och hoppats på kom aldrig under 1914. Istället fortsatte världskriget, och växte i omfattning i snart sagt alla avseenden: militärt, geografiskt, politiskt, ekonomiskt och så vidare. I sin bok om Sverige under första världskriget skriver Nils-Olof Franzén sålunda att "[d]e triumferande tongångarna i den tyskvänliga pressen hade klingat ut" kring årsskiftet 1914–1915.¹²⁴ Sett till föreliggande källmaterial är detta en minst sagt förhastad slutsats.

I slutet av januari 1915 höll *Nya Dagligt Allehandas* redaktör Leonard Ljunglund ett föredrag vars optimistiska anslag uppvisade en betydande kontinuitet i förhållande till

---

¹²⁴ Franzén 1986, s. 78.

stämningarna i högerpressen under föregående höst. Samtidigt kunde en förändring noteras, vilken med uppsatsens terminologi kan beskrivas som en förskjutning från ett kritiskt till ett utvecklingshistoriskt perspektiv på kriget. Ljunglund ställde inledningsvis kriget mot bakgrund av ett 1800-tal vars upptakt hade utgjorts av den franska revolutionen, vilken i sin tur följts av en kraftfull politisk reaktion i form av Wienkongressen och en kulturell reaktion i form av romantiken. Återstoden av det gångna seklet karakteriserades därefter som en ständig pendelrörelse mellan revolution och reaktion: å ena sidan liberalism, individualism och subjektivism, å andra sidan nationalism, kollektivism och traditionalism. I hegeliansk anda föreställde sig Ljunglund världskriget som vägen mot en syntes mellan dessa än så länge motstridiga utvecklingslinjer.¹²⁵ I praktiken innebar detta ett samhälle med utrymme för både meningsskiljaktigheter och individuella initiativ, men där ”den stränga ordningen och det gemensamma nationella målet” dock var överordnat allt. Kriget främjade denna princip såtillvida att det i kraft av sin omfattning framtvungade ”ett utbildande af den statliga organisationen så att en innerligare och mångsidigare samverkan mellan olika sociala grupperingar kommer till stånd, hvarigenom statens fasthet och styrka blifver ökad”, det vill säga en starkare och korporativistisk statsmakt. Därtill medförde kriget för vart och ett av de stridande länderna ett gemensamt, högre mål. Ljunglund talade om ”den nationella kraftsamlingen”, varmed avsågs den pågående process där de kämpande länderna ställde hela samhällets resurser i krigets tjänst.

Detta manifesterade sig inte bara i skyttegravarnas klassöverskridande gemenskap, utan också i hur tekniken och vetenskapen nu hade kommit att tjäna nationen, från att tidigare ha varit underkastade samma fragmentisering och existentiella tomhet som den moderna individen. Det senaste århundradets tekniska och vetenskapliga framsteg framträdde därmed i ett mer positivt ljus: ”Vi se nu, att tekniken, världsamfärdseln, vetenskapen [...] väsentligen fungerat som medel för nationell kraftsamling i de täflande storfolken.” Med referenser som tydligt visade att han tagit intryck av krigets utveckling under de gångna månaderna uttryckte Ljunglund sin beundran för ”denna hänsynslösa handlingskraft, som i undervattensbåten hånar den lurande döden i hafsdjupen eller i flygmaskinen och luftskeppet bjuder de hisnande rymdarnas faror spetsen”. Krigets förening av stat, nation och tekniska och vetenskapliga framsteg ”synes mig vara en borgen för, att nutidsmänniskan skall utgå ur denna kris, icke trött och bruten, men med ett större kraftmedvetande än förr.”¹²⁶ Ljunglund förenade således

---

¹²⁵ Leonard Ljunglund ”Nya mål” (första delen), *Nya Dagligt Allehanda* 25/1 1915.

¹²⁶ Leonard Ljunglund, ”Nya mål” (andra delen), *Nya Dagligt Allehanda* 26/1 1915.

kulturkritik med ett bejakande av den moderna civilisationen. Världskriget framställdes som ett fullbordande av utvecklingen under 1800-talet snarare än ett radikalt uppbrott från den.

Den syntes som Ljunglund talade om var en central tankefigur även för många patriotiskt sinnade intellektuella i Tyskland. Modris Eksteins har argumenterat för att Tysklands sena och snabba moderniseringsprocess medförde en säregen ambivalens inför det moderna. Tyska intellektuella, fast rotade i en idealistisk och romantisk tanketradition, uttryckte ofta stor beundran inför det egna landets industriella, teknologiska och vetenskapliga framgångar, liksom sedermera inför dess koloniala projekt och snabba militära upprustning. Parallellt med detta fanns emellertid också en oro för vad moderniseringen skulle medföra i kulturellt, andligt och moraliskt hänseende. Sålunda uppstod en vision av moderniteten som, efter vad man hoppades

would lead to a spiritual, albeit secular, transcendence of material concerns and limitations. *Geist* and *Macht*, spirit and might, would be reconciled in a state of surreal harmony [...] Archaism and modernity would become one. Technological innovation and industrial progress would, in a grand synthesis, combine with a spirit of pastoral simplicity. Society and culture would no longer be conflicting realms but an indissoluble whole.¹²⁷

Enligt Eksteins hälsade många tyskar första världskrigets utbrott med entusiasm just för att de blev uppriktigt övertygade om att en sådan syntes därmed var på väg att uppnås; genom yttre krig skapades inre fred, sociala skiljelinjer och politiska meningsskiljaktigheter åsidosattes och den av Bismarck inledda strävan efter nationell endräkt tycktes äntligen gå mot sin fullbordan. Eliternas fruktan för politisk och social modernisering hade till stor del förkroppsligats av en ”massa” som nu befann sig vid fronten istället för i gatubilden. Eksteins citerar författaren Ernst Schultze, som 1915 konstaterade: ”Among the most beautiful things that the war brought, is the fact that we no longer have any rabble.”¹²⁸

George L. Mosse har på ett liknande sätt pekat på att kriget i Tyskland kom att fungera som en brobyggare mellan rörelser som tidigare intagit ofta motstridiga positioner till det moderna. Futurister och expressionister, som utmärkt sig för sitt bejakande av teknologin, tog nu även nationen till sitt hjärta. Omvänt såg många romantiskt eller konservativt sinnade nationalisterna nu en högre mening i den teknologiska och vetenskapliga utvecklingen de tidigare hade fruktat och kritiserat. Mosse skriver: ”The war seemed to reconcile the conflict between

---

¹²⁷ Eksteins 1990, s. 76–80, 192, citat på s. 192.

¹²⁸ Eksteins 1990, s. 193.

modernity and its enemies. It used modern technology to its limits, making the most of the machine while putting it in the service of the nation.”¹²⁹

I en analys som ligger nära Mosses har Svante Nordin framhållit att första världskriget bidrog till att forma en ny höger med ett annorlunda förhållande till det moderna än den gamla. Före kriget hade bejakandet av tekniken i regel varit förenat med bejakandet av upplysningsidéerna. Omvänt gällde att konservativa och andra upplysningskritiker oftast intog en skeptisk eller direkt negativ hållning till den tekniska utvecklingen. Med kriget utmejslades emellertid en tredje position, främst företrädd av en ny tysk höger, från vilken moderniteten bejakades men också omdefinierades; tekniken och framsteget hyllades under det att upplysningsidéerna ersattes med värden som kraft, organisation och maktvilja. Denna nya position var en konsekvens av krigets utveckling och av den allt hätskare nationalismen; den som förbehållslöst stödde sitt lands kamp måste rimligen också stödja de medel med vilka kampen fördes. Nordin citerar här den tidigare nämnde sociologen Werner Sombart, som menade att mörsarna, u-båtarna och bomb- och spaningsflygen ”åter uppenbarat för oss det tekniska framstegets mening”.¹³⁰

Eksteins, Mosse och Nordin identifierar här en viktig anledning till att kriget välkomnades av kulturkritiska intellektuella: genom att främja en förening av å ena sidan modern organisation, teknologi och vetenskap, å andra sidan traditionella värden och ideal, tycktes det bära med sig ett löfte om en alternativ modernitet; en syntes mellan det moderna och arkaiska, för att tala med Eksteins, eller en hård modernitet utan mjuka drag, för att tala med Sven-Eric Liedman. Detta innebar också en mer positiv hållning till moderniseringsprocessen, vilken från krigets utsiktspunkt tillskrevs en högre mening. Alla tre analyserna utgår som synes från Tyskland, men som Leonard Ljunglunds föredrag visar har de viss bäring även på föreliggande fall. Ytterligare ett exempel som vi ska fördjupa oss i är Rudolf Kjellén.

1914 års idéer

På våren 1915 publicerade Kjellén artikelserien ”1914 års idéer” i *Nya Dagligt Allehanda*. Begreppet som titeln syftade på hade kort dessförinnan myntats av den tyske statsvetaren och socialdemokraten Johann Plenge. Kjellén hade otvivelaktigt tagit intryck av den idealistiska och dualistiska syn på världskriget som var rådande bland många tyska nationalisterna. Svante Nordin har emellertid framhållit att Kjelléns uttolkning av begreppet fick ett större genomslag

---

¹²⁹ Mosse 1990, s. 66.

¹³⁰ Nordin 2002, s. 240–242, citat på s. 241.

än Plenges. Hans artikelserie gavs senare samma år ut i bokform i Tyskland under titeln *Die Ideen von 1914*.¹³¹

Artiklarna kan läsas som ett försök att inlemma den konservativa kulturkritiken i anslutning till första världskriget i ett utvecklingshistoriskt, dialektiskt perspektiv. Kjellén tänkte sig kriget som sprunget ur en fundamental motsättning mellan idéer eller världsåskådningar, och därmed jämförbart med reformationen eller Napoleonkrigen. 1789 års idéer om frihet, jämlikhet och broderskap stod mot 1914 års idéer om ordning, rättfärdighet och det religiöst anstrukna ”barnskapet i ett fadershus”.¹³² De förra idéerna var främst förknippade med Frankrike och England, de senare med Tyskland. Kjellén betonade dock att striden inte endast utkämpades mellan stormakterna och deras allierade, utan också inom varje folk och individ.¹³³ Kriget krävde och främjade 1914 års idéer och innebar därför slutet på den borgerliga och liberala samhällsordning som framsprungit ur franska revolutionen. Precis som Leonard Ljunglund lade Kjellén härvid stor vikt vid statens roll. Den sanna manifestationen av 1914 års idéer var vad han i den första artikeln kallade en ”socialism ofvanför partitillfälligheterna”, där statsmakten hade företräde framför individen och där solidariteten omfattade ett helt folk istället för att inskränkas till en enskild klass.¹³⁴

Detta var i själva verket en återblick på ett samhällsideal som Kjellén hade förfäktat redan under föregående decennium. Som företrädare för den så kallade unghögern hade Kjellén under åren efter unionsupplösningen lanserat ett politiskt program som bland annat innefattade krav på en starkare stat med långtgående sociala och ekonomiska förpliktelser. Liberalismen hade därvid pekats ut som huvudfienden, socialismen som en potentiell allierad. Kjellén uppskattade den senares antikapitalism, dess kollektivism och dess benägenhet att ge staten företräde framför individen. Samtidigt ansåg han att den befintliga socialismen måste kompletteras av konservatismens holistiska synsätt, där nation och inte klass utgjorde den grundläggande politiska enheten. Under intryck av den tilltagande inrikespolitiska polariseringen, i synnerhet storstrejken 1909 och dess efterverkningar, hade Kjellén dock kommit att misströsta inför möjligheterna till att förverkliga en sådan syntes mellan å ena sidan socialism, å andra sidan konservatism och nationalism. I en artikel i februari 1914 beklagade han den politiska söndringen i landet och skrev: ”Endast stora nationella olyckor kunna numera samla Sveriges hela folk; i lycka och fred går det ej.”¹³⁵

---

¹³¹ Nordin 2002, s. 58.

¹³² Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer III”, *Nya Dagligt Allehanda* 5/5 1915.

¹³³ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer IV”, *Nya Dagligt Allehanda* 7/5 1915.

¹³⁴ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer I”, *Nya Dagligt Allehanda* 29/4 1915.

¹³⁵ Elvander 1961, s. 294–299, 306–308, citat på s. 299.

Artiklarna om 1914 års idéer visar att kriget gav honom nytt hopp i frågan: ”Aldrig har något samhälle närmat sig *socialiststaten* i högre mening så som detta Tyskland i kamp mot världen, med alla krafter samlade i regeringen till ett fritt fattadt, för alla gemensamt och dyrbart mål.” Kjellén hänvisade instämmande till Johann Plenge, som betraktade statsmaktens ständiga strävan mot högre grader av organisering som historiens motor. I krigsutbrottets Tyskland såg både Plenge och Kjellén uppenbarandet av ett nytt stadium i utvecklingen, där statlig organisation och folklig mobilisering gemensamt uppgick i en högre enhet.¹³⁶

I Kjelléns historiska analys beskrevs kriget först och främst som ett uttryck för ett mönster som var ständigt återkommande i människans historia. Varje tidevarv, skrev han, behärskades av en bestämd uppsättning idéer. Sådana idéer uppstod alltid som en reaktion på givna missförhållanden och ägde sålunda sitt historiska berättigande och sitt mått av sanning. Samtidigt var de ensidiga och ofullständiga och ledde därför förr eller senare till stagnation och nya missförhållanden. En ny och sannare idé trädde då fram i dess ställe.¹³⁷ Detta kretslopp lät sig väl exemplifieras av 1789 års idéer om frihet, jämlikhet och broderskap. Att dessa idéer hade uppnått hegemonisk status var fullt begripligt mot bakgrund av det övermått av *ordning* som hade präglat den förrevolutionära perioden:

Friheten som världsbehärsande idé *blickar tillbaka* till det historiska tidevarvet före 1789: ”ancien régime” med dess olidliga tryck från en absolut stat, en steril kyrka, ett konventionellt klafbundet samhälle. Därför att mänskligheten legat i fångelse, därför blef friheten ett obetingadt godt och det högsta goda.

Det ideal som en gång hade varit ett svar på en konkret historisk situation hade emellertid drivits allt för långt. Friheten var numera en ren abstraktion, som urskillningslöst riktade sig mot legitima och nödvändiga institutioner: ”Stat, samhälle, kyrka, familj, lag, sed, samvete – allt faller offer.” På samma sätt förhöll det sig med jämlikheten: av en tidigare så nödvändig reaktion mot medeltidens privilegieväsen återstod nu bara ”den platta grunden efter en nedrifven byggnad”, en nivellerande dogm som tryckte ner de stora utan att för den skull upphöja de små.¹³⁸

---

¹³⁶ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer I”, *Nya Dagligt Allehanda* 29/4 1915. För mer om beröringspunkterna mellan Plenge och Kjellén, se Flasch 2000, s. 280–282. Den konservativa uttolkning av socialismbegreppet som gjordes av Plenge och Kjellén var inte ett nytt fenomen. Som framgår i Elvander 1961, s. 17 var socialism ett ”honnörsord” inom tysk konservatism under slutet av 1800-talet, och ”statssocialism” lyftes fram som ett alternativ till den internationalistiska, revolutionära socialismen.

¹³⁷ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer II”, *Nya Dagligt Allehanda* 2/5 1915.

¹³⁸ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer III”, *Nya Dagligt Allehanda* 5/5 1915.

I detta avseende placerade sig Kjellén åtminstone i teorin på behörigt avstånd från traditionell konservatism. Hans kritik mot 1789 års idéer riktade sig som synes inte mot idéerna i sig, utan utgick istället från att den förrevolutionära samhällsordning som idéerna vuxit fram i opposition mot var ett övervunnet stadium. Världskriget representerade emellertid inte bara ännu en pendelrörelse åt andra hållet, utan en möjlighet att bryta det historiska kretsloppet. I detta sammanhang aktualiserades en viss spänning mellan en utvecklingshistorisk och en kritisk tolkning av kriget. Å ena sidan underströk Kjellén att vad som förestod inte var ett radikalt brott med revolutionens arv, eller en återgång till den förrevolutionära epokens ytterligheter. Istället tänkte han sig att krigets realiteter skulle frambringa en hegeliansk *Aufhebung*; frihet och ordning skulle framgent verka modererande och förädlade i förhållande till varandra i ett samhälle där den positiva kärnan i franska revolutionen skulle bestå. 1789 års idéer hade således varit ett nödvändigt steg på vägen, ”en mellanakt i det stora skådespelet af samhällsformernas utveckling”. Världen hade ”tillgodogjort sig friheten som förberedelse [...] åt den nya ordningen”.¹³⁹ Där *le ancien régime* varit tesen och revolutionen antitesen, var 1914 års idéer syntesen, ”en högre *positiv idé*”.¹⁴⁰

Det förblev å andra sidan oklart i vilken mening frihet, jämlikhet och broderskap egentligen var kompatibla med Kjelléns samhällsideal; hans kulturkritik var i långa stycken lika kompromisslös som den som präglade framför allt *Nya Dagligt Allehanda* under föregående höst. Världskriget var sålunda en kamp ”där det nya skall dräpa det gamla och det förmultnade ramla”, en kamp mot idéer som befann sig ”i fördomarnas ålderdomsskröpliga och framtidsfientliga stadium”.¹⁴¹ Det liknades vid en gudomlig straffdom över en mänsklighet ”som gått vilse i tillbedjan af främmande och falska gudar”.¹⁴² 1914 års idéer beskrevs som ”ett andligt motgift” mot en ”ensidigt formell frihetsdyrkan, som skall föra oss rätt in i undergången”.¹⁴³ Denna kulturkritik utgick från en omisskännligt konservativ och korporativistisk ståndpunkt; mot ”jämlikhetssvärmeriets mekaniska atomism” ställdes ”en ny organism, där de olika delarna ha olika värde efter sin betydelse för det hela”.¹⁴⁴

Den syntes Kjellén verkligen förespråkade och såg i antågande tycks alltså snarast ha varit en samhällsordning där den moderna staten utgjorde formen och en nationell gemenskap i konservativ mening innehållet. Det handlade, skrev han på senhösten 1915, om ”att förbinda

---

¹³⁹ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer III”, *Nya Dagligt Allehanda* 5/5 1915.

¹⁴⁰ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer IV”, *Nya Dagligt Allehanda* 7/5 1915.

¹⁴¹ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer I”, *Nya Dagligt Allehanda* 29/4 1915.

¹⁴² Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer IV”, *Nya Dagligt Allehanda* 7/5 1915.

¹⁴³ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer III”, *Nya Dagligt Allehanda* 5/5 1915.

¹⁴⁴ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer III”, *Nya Dagligt Allehanda* 5/5 1915.

statens yttre organisation och nationens inre levande samhörighet i en hel personlighet”. Till synes stärkt av Tysklands i stort sett obrutna militära framgångar under året framhöll han nu segervisst att ”[h]ela den politiska utvecklingen till dags dato har arbetat på detta stora mål”.¹⁴⁵

Det totala kriget

I åtminstone två avseenden var Kjelléns och Ljunglunds teorier om världskrigets historiska betydelse representativa i sammanhanget. För det första var den idealistiska och dualistiska krigstolkning som framför allt Kjellén förfäktade förhållandevis utbredd i flera av de konservativa organen. Tanken att Tyskland och västmakterna ytterst uppträdde som representanter för väsensskilda idéer eller världsåskådningar förekom i ett flertal varianter: ”aristokratism” menades stå mot ”demokratism”¹⁴⁶; germansk pliktetik mot västerländsk naturrätt¹⁴⁷; en germansk nationalkaraktär mot en gallisk eller romansk dito¹⁴⁸; protestantism mot kalvinism.¹⁴⁹ Rent religiösa krigstolkningar gjordes också, med budskapet att kriget var en gudomlig straffdom riktad mot pengabegär och materialism.¹⁵⁰ Oavsett vilka begrepp som användes, och oavsett om tonvikten låg på politik, filosofi, rasmystik eller religion, var den gemensamma utgångspunkten för dessa krigstolkningar den negativa erfarenheten av den moderna kulturen och den suggestiva tanken om samtiden som ett brytningsskede där ett samhällssystem höll på att uppgå i eller underkastas ett annat.

För det andra fäste många i den konservativa pressen precis som Ljunglund och Kjellén stor vikt vid den kraftiga expansion av statsmakten som skedde till följd av krigets utveckling. Från och med 1915 genomgick kriget vad Klas-Göran Karlsson har kallat en process av ”totalisering”, det vill säga att vad som från början hade varit ett i många avseenden traditionellt och begränsat krig övergick till att i allt större utsträckning involvera och drabba hela befolkningar och samhällen. Kärnan i denna utveckling bestod i att staten utsträckte sina befogenheter och åtaganden för att möta krigets ständigt stigande anspråk på resurser.

---

¹⁴⁵ Rudolf Kjellén, ”Nationernas rätt I”, *Nya Dagligt Allehanda* 24/11 1915. Intressanta i sammanhanget är också två meningar ur en artikel från slutet av kriget, Rudolf Kjellén, ”Amica Germania IV”, *Nya Dagligt Allehanda* 30/4 1918: ”Inåt självdisciplin, underordning under högre mål, tukt och Herrens förmaning; utåt enig samverkan, på grundvalen af tidens högsta teknik. Detta är den tyska andan, själen i 1914 års idéer.” Här blyxtbelyses kontinuiteten i Kjelléns tänkande under kriget, liksom hur konservativa och modernitetsbejakande drag förenades i detta tänkande.

¹⁴⁶ Annie Åkerhielm, ”Aristokratism”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/8 1915.

¹⁴⁷ ”Frihetsbröderna I”, *Svensk Lösen* 25/2 1916; ”Frihetsbröderna II”, *Svensk Lösen* 3/3.

¹⁴⁸ Halifax, ”Den romanska kulturen och vi”, *Svensk Lösen* 28/7 1916; Halifax, ”En varaktig fred II”, *Svensk Lösen* 22/6 1917.

¹⁴⁹ Halifax, ”Luther eller Calvin”, *Svensk Lösen* 24/8 1917.

¹⁵⁰ D.M., ”Vägen till fred”, *Nya Dagligt Allehanda* 18/2 1917; O.M., ”Syndarfvet”, *Stockholms Dagblad* 11/3 1917.

Politiken och ekonomin, kulturen och vetenskapen, underkastades krigsinsatsen. I mindre skala gällde detta också ett land som Sverige, som stod utanför kriget men i hög grad påverkades av det. Industri- och jordbruksproduktionen styrdes om, statligt reglerade varupriser infördes, arbetskraftens rörlighet begränsades, 1800-talets liberala frihandelsmekanismer försvann, byråkratin svällde. Ransoneringar som i början av kriget endast hade gällt vissa varor kom successivt att omfatta hela ekonomin. Individuella fri- och rättigheter beskars, partikulära intressen marginaliserades, interna motsättningar tonades ned för att de yttre hoten skulle kunna mötas.¹⁵¹

Ljunglunds föredrag och Kjelléns artikelserie kan läsas som positiva kommentarer till denna process, och deras entusiasm var ingen isolerad företeelse. Som Nils Arne Sørensen har framhållit byggde statsmaktens stärkande under kriget, lokala variationer till trots, i alla berörda länder på ett likartat samspel mellan staten, det privata näringslivet och de mer moderata delarna av arbetarrörelsen.¹⁵² Utvecklingen var i denna mening helt i linje med de konservativas motvilja mot parti- och klasspolitik och deras omhuldande av en hierarkisk och korporativistisk samhällsgemenskap. Svenska konservativa tenderade att betrakta den krigskorporativistiska statsmodellen som en specifikt tysk eller preussisk uppfinning och som en motvikt till parlamentarismens förmodat upplösande tendenser. Att den nu vann spridning innebar således att en viktig tysk seger redan var vunnen, oavsett hur kriget sedermera skulle sluta. I spridandet av den tyska statsformen, med dess betonande av plikten före rätten, låg enligt Nils Erdmann hoppet om räddning för ”den modärna mänskligheten, som icke erkänner någon utom och öfver densamma stående makt”.¹⁵³

Utvecklingen i England tilldrog sig i detta sammanhang ett visst skadeglatt intresse. Landet betraktades vanligen som de liberala principernas främsta representant, men även här stärkte staten nu sin maktposition på bekostnad av partierna, särintressena och medborgarnas frihet. 1915 ombildades den liberala regeringen till en koalitionsregering mellan liberala, konservativa och enstaka representanter för Labour. Under finansministern David Lloyd Georges ledning bildades vid samma tid ett statligt rustningsministerium med vittgående politiska och ekonomiska befogenheter. Slutligen införde regeringen också allmän värnplikt, efter att så långt ha förlitat sig på frivillig rekrytering av soldater. Det sistnämnda beskrevs i

---

¹⁵¹ Klas-Göran Karlsson, *Urkatastrofen. Första världskrigets plats i den moderna historien*, Stockholm: Atlantis 2014, s. 32–33, 153–154. Se även Eksteins 1990, s. 143.

¹⁵² Nils Arne Sørensen, *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*, Köpenhamn: Gads Forlag 2005, s. 199.

¹⁵³ Nils Erdmann, ”Kulturen i världskrigets belysning 1.”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/9 1915. Se även Per Hallström, ”Fredrik den Store och den tyska heroismen”, *Svenska Dagbladet* 17/10 1915; G.Stg., ”Profetior”, *Svenska Dagbladet* 26/7 1916.

Nya Dagligt Allehanda som en ”vändning af öfverskådlig betydelse”.¹⁵⁴ Samma tidning tog senare utvecklingen i England till intäkt för att kriget hade krossat det liberala frihetsbegreppet. Tysklands övertag berodde på att man där redan långt före kriget hade insett att individens underordnande under staten var den högsta formen av medborgerlig frihet.¹⁵⁵ Ekot från Kjelléns artiklar om 1914 års idéer genljöd klart och tydligt.

Kurt Flasch har för tyskt vidkommande noterat att statsmaktens expansion tenderade att stärka den ”kollektivmystik” som kulturkritiska intellektuella hade hängett sig åt i samband med krigsutbrottet. Inför åsynen av massmobiliseringen och den nationalistiska yran hade man utropat slutet för liberalismen, individualismen och subjektivismen och början på en ny era, där de enskilda delarna underordnades den nationella helheten. Den närmast totala stat som sedermera växte fram i krigets spår sågs som den yttersta manifestationen av denna helhet.¹⁵⁶

Erfarenheten av krigets totalisering bekräftade med andra ord de förväntningar som hade formulerats på hösten 1914, enligt vilka kriget skulle leda till ett bestående stärkande av samhällsgemenskapen och den allmänna moralen. Dessa förväntningar förutsatte sålunda varken ett kortvarigt krig eller några alltför idealistiska eller apokalyptiska krigstolkningar, något som illustreras av en kommentar till den första årsdagen av krigsutbrottet i *Stockholms Dagblad*. I en summering av det gångna året konstaterade skribenten att den viktigaste lärdom som än så länge kunde dras var ”att kriget hittills varit en *intressemotsättningarnas* sammandrabbning långt mera än en idéernas kamp”. I motsats till vad många tidigare hoppats och hävdade hade idéerna framför allt fått tjäna som täckmantel för mer profana syften och strävanden. Inte minst framgick detta av det föga hjältemodiga handelskrig som åtföljt kampen på slagfälten, vilken vållat även de neutrala staterna svår skada. Detta ruckade emellertid inte på skribentens uppfattning att kriget icke desto mindre hade ”verkat luttrande och lyftande”. Den konstlade internationalismen hade omvandlats till nationalism, sociala skrankor hade rivits ned inom de krigförande länderna, i viss mån även i Sverige, och den på bred front mobiliserade ”offerviljan” hade uträttat storverk, både i nationens och den allmänna humanitetens namn.¹⁵⁷ 1914 års förväntan vederlades med andra ord inte nödvändigtvis av negativa erfarenheter av kriget. I slutet av samma år gjordes i samma

---

¹⁵⁴ ”Englands slår in på allmänna värnpliktens väg”, *Nya Dagligt Allehanda* 29/12 1915.

¹⁵⁵ ”De oläroaktigas politik”, *Nya Dagligt Allehanda* 25/11 1916.

¹⁵⁶ Flasch 2000, s. 262.

¹⁵⁷ ”På krigsutbrottets årsdag”, *Stockholms Dagblad* 1/8 1915. Se även ”Den betydelsefulla årsdagen”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/6 1915; ”Samhörighet”, *Stockholms Dagblad* 17/9 1915.

tidning en i allt väsentligt dyster betraktelse av krigets utveckling, som dock avslutades med en varning för att det neutrala Sverige

icke får del af den pånyttfödda folkanda, hvarom berättas så underbara ting ute från skyttegrafvar och slagfält – den anda, som ger oss ett nytt släkte med en ny, allvarligare lifsåskådning, med mod, själfuppoffring och hängifven kärlek till fosterlandet. Må ute från Europa fläkten af denna anda komma också till oss för att rena och stärka hela vårt folk!'¹⁵⁸

Denna positiva bild av kriget vederlades inte heller nödvändigtvis av 1916 års massiva utnötningsoffensiver på västfronten. Fransmännens ståndaktighet vid Verdun renderade tvärtom entusiastiskt beröm från Rudolf Kjellén, som här tyckte sig ha sett prov på ”dygder som man verkligen icke i denna grad väntat hos ett parlamentariskt och moraliskt så långt ’framskridet’ folk”. Uppenbarligen tog det mer än bara ett par generationer innan demoraliseringen av en nation hade drivits till sin fullbordan ”[o]ch hvem kan beräkna, i hvilken mån gången utför nu rent af blifvit hejdad genom stålbadet som bereds folket!”¹⁵⁹ För Tysklands vidkommande menade Kjellén på ett liknande sätt att det utdragna kriget i själva verket var till landets fördel i en rent moralisk bemärkelse. Hur ärorikt ett snabbt avgörande redan 1914 än skulle ha varit, skulle det icke desto mindre ha stärkt tyskarnas välkända ”tendens till öfvermod”. Nu, efter två år av enorma umbäranden för hela nationen, var man desto mer värdiga att skörda segerns frukter.¹⁶⁰

Den skamliga neutraliteten

Samtidigt som många konservativa länge bibehöll uppfattningen att världskriget skulle få kulturellt och moraliskt renande effekter avtog förhoppningarna på att Sverige skulle beröras av dessa effekter. Detta märks inte minst i de så kallade aktivisternas allt hätskare kritik mot den svenska neutralitetspolitiken. Lina Sturfelt har i den svenska veckopressen identifierat en positiv såväl som en negativ berättelse om neutraliteten, och pekar i detta sammanhang på att föreställningar om neutraliteten i regel samspelade med föreställningar om det moderna. Den

---

¹⁵⁸ ”Det är som stundar”, *Stockholms Dagblad* 19/12 1915. Se även ”Inför det tredje krigsåret”, *Svenska Dagbladet* 19/12 1915; Ludvig Douglas, ”Fredsproblemet”, *Svensk Tidskrift* 1916:2, s. 105. Douglas gjorde en närmast lyrisk betraktelse av krigets Tyskland, där han för tillfället befann sig. Man visste sig leva i en stor tid, skrev han, ”när ett folk på 70 miljoner kämpar för sitt lif och sin existens samt är fast beslutet att hellre gå under än att låta sig besegras”. Den verkligt dystra utsikten för ett neutralt land var inte att dras in i kriget, utan att i efterhand vara dömt att oförstående betrakta den andliga nydaning som kom de krigförande till godo. Senare samma år liknade en annan skribent i kriget vid en vårflood; våldsamt och förödande, men icke desto mindre ett vårtecken. Se ”Vid pingst”, *Stockholms Dagblad* 11/6 1916

¹⁵⁹ Rudolf Kjellén, ”Världspolitisk öfversikt”, *Det Nya Sverige* 1916:6, s. 299.

¹⁶⁰ Rudolf Kjellén, ”På andra årsdagen af världskriget”, *Nya Dagligt Allehanda* 2/8 1916.

negativa neutralitetsberättelsen utgick sålunda från en kulturkritisk hållning: freden och neutraliteten sågs som symptom på en mer långtgående dekadens, feminisering, traditions- och historielöshet och så vidare.¹⁶¹ Flera uttryck för detta synsätt kunde noteras i högerpressen på sensommaren och hösten 1914.¹⁶² Samtidigt var det på detta stadium få som ifrågasatte den neutralitetsförklaring som Sverige hade avgivit den 3 augusti. På sommaren 1915 utkom emellertid *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*, vilken pläderade för ett svenskt ingripande i centralmakternas krig mot Ryssland. För samma ändamål verkade vid den här tiden en liten men inflytelserik skara svenskar, bland andra Arvid Taube, regeringens envoyé i Berlin, riksmarskalken Ludvig Douglas och inte minst drottning Viktoria, kusin till Vilhelm II.¹⁶³ Den så kallade aktivistboken publicerades anonymt, men visade sig snart ha författats av högermännen Rudolf Kjellén och Adrian Molin, samt socialdemokraterna Otto Järte och Yngve Larsson. På hösten samma år uteslöts Järte och Larsson ur sitt parti. Samma öde drabbade även partikamraten Gustaf Steffen, vilken i andra sammanhang hade gett uttryck för aktivistiska sympatier.¹⁶⁴

I *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* åberopades huvudsakligen historiska och geopolitiska argument för ett krig mot Ryssland, något som vi ska återkomma till i ett senare kapitel. I andra sammanhang hänvisade emellertid Adrian Molin också till en idé om kriget som ett slags moderniseringens fullbordan. Hans resonemang härvidlag hade klara likheter med den utvecklingshistoriska tolkning av världskriget som Leonard Ljunglund och Rudolf Kjellén tidigare hade gjort sig till talesmän för. Under föregående decennium hade Molin liksom Kjellén tillhört den tidigare nämnda unghöger som försökt sammanjämka en religiöst förankrad värdekonservatism med socialistiska influenser och en positiv syn på storindustriell och merkantil expansion. Målet var vad Kjellén vid den tiden hade kallat ”ett Storsverige inom landets egna gränser, en ny nationell storhet men nu på den materiella produktionens starka grund”.¹⁶⁵ Denna framstegsoptimism var alltjämt närvarande i en programmatiskt hållen artikel om aktivismen som Molin publicerade i början av 1916. Han betonade här aktivismens progressiva karaktär i kontrast till ”romantiska desperados, som trampa omkring i Karl XII:s storstöflar”, det vill säga företrädare för vad han betraktade som en äldre höggers bakåtblickande och handlingsförlamade nationalism. Det sena 1800-talets

---

¹⁶¹ Sturfelt 2008, s. 187–194, 216; Sturfelt 2009, s. 153–155.

¹⁶² Se t.ex. ”Nu ringa klockorna och kalla Sveriges folk”, *Stockholms Dagblad* 6/8 1914; ”Den 100-åriga freden”, *Stockholms Dagblad* 14/8 1914; ”Bot- och böndagen”, *Stockholms Dagblad* 22/8 1914; Svensk, ”Till Sveriges folk!”, *Nya Dagligt Allehanda* 30/8 1914.

¹⁶³ För en mer ingående redogörelse för dessa personers förhållanden härvidlag under de två första krigsåren, se Franzén 1986, s. 87–107.

¹⁶⁴ Franzén 1986, s. 113–114.

¹⁶⁵ Citat i Elvander 1961, s. 295.

moderniseringsprocess borde enligt Molin inte tolkas i termer av förfall utan som en ”öfvergångstid”, präglad av en ekonomisk och teknologisk utveckling vars stora betydelse inte skulle förnekas. Denna utveckling hade dock endast varit en förberedelse som i sig saknade högre mening, eller vad Molin i kursiv kallade en ”*uppgift*”. Världskriget självt tycktes nu ha formulerat denna uppgift med all önskvärd tydlighet: Sverige skulle sluta upp på centralmakternas sida, ”mot dödsfienden i öster, i anslutning till det tyska frändefolket”. Genom besegradet av Ryssland skulle Finland befrias och Sverige skulle framträda som hegemon i Norden. Detta skulle innebära ett för hela folket nödvändigt återknytande till erfarenhetsrummet; till stormaktstidens arv och till slumrande aristokratiska dygder. Endast genom en sådan förening av progression och tradition kunde moderniseringsprocessen skänkas en högre mening och endast därigenom kunde nationen höja sig över den ”svaghet, splittring och förvillelse” som också utmärkt de senaste decennierna.¹⁶⁶

Till stora delar blev 1916 dock ett dåligt år för aktivisterna. Förutom att den tyska krigslyckan åtminstone på vissa fronter var på avtagande tillfogades de i maj månad ett inrikespolitiskt bakslag i samband med att den tidigare nämnde Gustaf Steffen framlade en interpellation med anledning av ryssarnas upprättande av fästningar på Åland. Syftet var att förmå regeringen att trappa upp motsättningen till Ryssland och dess allierade, men resultatet blev det motsatta. Samtliga partier ställde sig bakom en deklaration i riksdagen i vilken vikten av neutralitetens upprätthållande kraftfullt underströks. En brevväxling i försonlig anda vidtog därefter mellan kung Gustav och tsar Nikolaj. Riksdagsdeklarationen var ett framgångsrikt försök att desarmera aktivisterna då den innebar att partihögern, aktivisternas främsta målgrupp på politisk nivå, nu bands hårdare vid neutralitetslinjen.¹⁶⁷ Ett svenskt ingripande i kriget föreföll därmed allt mer osannolikt, samtidigt som landet vid den här tiden på allvar började känna av krigets verkningar. Livsmedelsbristen blev påtaglig under senare delen av 1916, varmed också följde tilltagande sociala och politiska motsättningar.

I de båda aktivistiska organen reflekterades denna utveckling i en allt fränare men samtidigt också allt mer resignerad kritik mot det egna landet, inklusive den partihöger som övriga konservativa publikationer i sammanhanget i allmänhet höll sig lojal med. ”Tiden känner endast ett mått på nationernas värde, nämligen det som kan afläsas på *krigets* väldiga mätsticka”, fastslog en skribent i *Det Nya Sverige*. Av resonemanget följde att krigsodugliga eller krigsovilliga nationer saknade allt existensberättigande, och det rådde ingen tvekan om åt vilket håll udden var riktad. Sverige hade en gång för alla försuttit de möjligheter som

---

¹⁶⁶ Adrian Molin, ”Den s.k. aktivismen”, *Det Nya Sverige* 1916:1, s. 13–14.

¹⁶⁷ Franzén 1986, s. 168–169.

medförts av beredskapsandan under hösten 1914, och uppvisade vid det här laget samma symptom som vanligen endast framträdde i det militära nederlagets spår.¹⁶⁸ I *Svensk Lösen* framfördes liknande åsikter. Freden hänades som ett bedrägligt tillstånd som stod i strid med människans naturliga väsen.¹⁶⁹ Tidskriften publicerade flera dikter vars tematik påminde om de som under hösten 1914 publicerats i *Nya Dagligt Allehanda* och *Stockholms Dagblad*, med den skillnaden att tonfallet nu präglades av desperation snarare än hoppfullhet. I Bertel Gripenbergs ”Vi väntat en blix” framställdes kriget som en sista chans till uppvaknande ur det letargiska tillstånd Sverige sedan länge befann sig i: ”Vi väntat stormens tecken, / som bryter dvalans fred [...] Vi skola dö i sömnen, / om vi ej vakna snart!”¹⁷⁰

Precis som Sturfelt har visat för veckopressens vidkommande utgick kritiken mot neutraliteten ofta från en mer eller mindre uttalad föreställning om långtgående och djupgående kulturellt förfall. Oviljan att ingripa i kriget var bara ännu ett uttryck för ”den sjuka hållningslöshet och osjälfständighet, som hvilar öfver så mycket af 1800-talets svenska kulturlif”.¹⁷¹ Svenska folket var ”lättsinnigt, bekvämt och obeslutsamt” och ”splittradt av partiväsendet”¹⁷²; ”förblindade af penningruset och döfva för historiens andestämman”.¹⁷³ I slutet av 1916 författade Adrian Molin en artikel som var avsevärt mer pessimistisk än den han publicerat i början av samma år, och därtill påtagligt färgad av nya erfarenheter och förväntningar knutna till den inrikespolitiska utvecklingen. Han fördömde den svenska regeringens förment ententevänliga linje, men bannstrålen riktades som brukligt var i dessa kretsar mot hela den svenska nationen; utrikespolitiken var ”endast ett symptom på svåra moraliska defekter hos folket, som kriget obarmhärtigt afslöjat”.¹⁷⁴ Detta ledde vidare till en självkritisk uppgörelse med vad Molin nu såg som sin och unghögerns tidigare övertro på de materiella framstegens betydelse. Unghögern hade haft rätt då de under föregående decennium hävdade näringslivets, malmfältens, vattenfallens, fabrikernas och ångbåtarnas möjligheter, skrev han. De hade emellertid haft fel i sin förväntan om att denna ekonomiska och materiella utveckling också skulle inspirera till en nationell politik värd namnet. Kriget visade att det förhöll sig tvärtom: näringslivets och pengarnas makt hade vuxit nationens behov över huvudet. Utvecklingen hade lett dithän att svenskarna behärskades av materialistisk egennyttan, ”ett lössläppt förvärfsbegär” som yttrade sig på alla nivåer: från

¹⁶⁸ ”Vanmakt”, *Det Nya Sverige* 1916:4, s. 193–197, citat på s. 193.

¹⁶⁹ ”Fredsfolk”, *Svensk Lösen* 28/1 1916; ”Idyll och verklighet”, *Svensk Lösen* 18/8 1916.

¹⁷⁰ Bertel Gripenberg, ”Vi väntat en blix”, *Svensk Lösen* 24/3 1916. Se även Gustaf Ullman, ”Pröfningstider”, *Svensk Lösen* 22/12 1916.

¹⁷¹ ”Det lefvande fäderneslandet”, *Svensk Lösen* 28/1 1916.

¹⁷² ”Det nya läget”, *Det Nya Sverige* 1916:9, s. 423.

¹⁷³ ”Fredslängtan och fredsskräck”, *Svensk Lösen* 15/12 1916.

¹⁷⁴ Adrian Molin, ”Ett årtionde”, *Det Nya Sverige* 1916:11–12, s. 521.

småhandlaren som berikade sig på att lagra socker eller potatismjöl, till regeringens ensidiga hänsyn till näringslivet och den undfallenhet visavi England som följde därav. Högre, samlande mål som bekämpandet av det ryska barbariet eller återupprättandet av Sveriges ledarställning i Norden fick inte plats i de strikt egennyttiga kalkyler som behärskade hög som låg. Denna ”*materialiseringsprocess*” hade visserligen påbörjats långt tidigare men den hade under världskriget ”skridit framåt med stormsteg”.¹⁷⁵ Under årets lopp hade Molin således gått från kulturkritik till civilisationskritik; han inte bara ifrågasatte teknikens, vetenskapens och industrins möjligheter att fungera som medel för högre, andliga mål, utan pekade därtill på dessa processer som själva orsaken till det andliga förfallet i landet.¹⁷⁶

Sammanfattning

Under den första delen av 1915 elaborerades flera av de idéer om kriget som figurerat i högerpressen under föregående höst av Leonard Ljunglund och Rudolf Kjellén. Den långtgående kulturkritiken och synen på världskriget som en befrielse från modernitetens avigsidor var densamma. Där många svenska konservativa under sensommaren och hösten 1914 hade välkomnat världskriget som ett radikalt brott med 1800-talets samhällsordning beskrev Kjellén och Ljunglund det emellertid snarare som kulmen i ett dialektiskt framåtskridande. Kopplingen till världskrigets utveckling märktes inte minst såtillvida att de istället för monumentaliska hänvisningar till ett svunnet förflutet hyllade världskrigets unikt moderna drag. Den totala resursmobiliseringen togs till intäkt för att den alternativa modernitet som Tyskland representerade, med Kjelléns ord ”*socialiststaten* i högre mening”, skulle bli krigets bestående resultat.¹⁷⁷ Kriget legitimerades därvid inte bara som en befrielse från 1800-talets samhälle, utan som en moderniseringens fullbordan; en syntes mellan konservatismens och nationalismens ideal och modernitetens hårda attribut.

Den anspråksfulla uttolkning av världskriget som framfördes i ”1914 års idéer” var måhända inte allmängods i sammanhanget. Men kapitlet har kunnat lyfta fram flera exempel på skribenter, även i de mer moderatkonservativa publikationerna, som delade Kjelléns och

---

¹⁷⁵ Adrian Molin, ”Ett årtionde”, *Det Nya Sverige* 1916:11–12, s. 522.

¹⁷⁶ Under det sista krigsåret publicerades ett par artiklar i *Svensk Lösen* som varnade för samma aspekter av moderniseringen. I Roland Brieskorn, ”Vid skiljevägen”, *Svensk Lösen* 28/2 1918 varnades för att en ”öfverhandtagande industrialisering” oavlatligen ledde till en utveckling i anglosaxisk stil, det vill säga människans fjärmande från naturen, proletarisering och demokratisering. Den enda räddningen för nationen bestod i att behålla en stor bondeklass. I ”En konservativ blockpolitik”, *Svensk Lösen* 13/9 1918 kritiserades partihögern för att den genom sin industritillvända politik hade drivit naturligt konservativa grupper som bönder, fiskare och småhantverkare att rösta liberalt. Skribenten hänvisade till bondeklassens vilja och rättsmedvetande som den bästa grunden för en ny, konservativ politik.

¹⁷⁷ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer I”, *Nya Dagligt Allehanda* 29/4 1915.

Ljunglunds optimism inför krigets utveckling. Det i alla avseenden allt mer omfattande kriget stärkte statsmakten, samtidigt som det främjade disciplin, självuppoftning och samhörighet vid fronterna såväl som i de krigförande ländernas civilsamhällen. Detta var i linje med konservatismens korporativistiska och anti-individualistiska ideal, och dess vision av ett samhälle som var holistiskt och solidariskt men också fundamentalt hierarkiskt. Krigets totalisering kunde därför ses som en bekräftelse på idén om världskriget som en befrielse, som ett radikalt uppbrott från det moderna samhällets splittring och individualisering. Även aktivisternas publicistiska verksamhet under framför allt 1916 vittnar om hållfastheten i förväntningarna från krigets inledningsskede. Samtidigt visar aktivisternas allt hårdare kritik mot den svenska neutralitetspolitiken att synen på det egna landet blev allt mer uppgiven bland de som omhuldade kriget som mest. I detta sammanhang framfördes stundtals också en långtgående civilisationskritik som framstår som något av ett sår för de båda aktivistiska organen.

2.3 Kritiken mot världskriget

Samtidigt som många konservativa förblev optimistiska inför kriget växte också en kritik mot detsamma fram i högerpressen. Följande kapitel syftar till att belysa detta. I kapitlets första avsnitt identifieras några aspekter av krigets utveckling som ofta stod i centrum för kritiken. Här belyser jag också de hotbilder som i tilltagande utsträckning artikulerades med anledning av kriget i vissa av de berörda publikationerna. Syftet är att visa hur de optimistiska perspektiv på kriget som lyfts fram i det föregående successivt utmanades av negativa erfarenheter och förväntningar. Det andra avsnittet pekar på några individuella fall i vilka krigsentusiasm sedermera gav vika för en mer desillusionerad hållning. Det tredje avsnittet visar hur kritiken mot kriget också kunde framföras i anslutning till en positiv, idealistisk och nationalistisk uttolkning av den svenska neutraliteten, väsensskild från den aktivistiska kritik mot detsamma som belystes i föregående kapitel. Liksom i det fallet ligger fokus på hur uppfattningar om neutraliteten korresponderade med uppfattningar om det moderna.

Krigströtthet och hotbilder

Claes Ahlund har poängterat att många europeiska intellektuella som till en början entusiasmerades av världskriget successivt kom att omvärdera det i takt med att dess moderna och materiella drag uppenbarades. Han använder i detta sammanhang Friedrich Schillers och Max Webers begrepp *Entzauberung*, vanligen översatt som ”tillnyktring” eller ”tillnyktrande”. I enlighet med vad vi tidigare har kunnat peka på konstaterar Ahlund att

europiska intellektuella med en tvivlande eller negativ inställning till samhällsutvecklingen under förkrigstiden ofta tenderade att betrakta krigsutbrottet som ”en *befrielse* från den skrämmande moderniteten med dess allt påtagligare materialistiska karaktär”. Krigsutbrottet tycktes falsifiera individualismen, internationalismen och framstegstanken. Allt eftersom krigets verklighet uppmärksammades i pressen framstod emellertid också den kulturkritiskt färgade krigsentusiasmen som allt mer ohållbar:

Isoleringen i skyttegravarna och det anonyma dödandet på distans visade sig vara en aspekt av något bara alltför välbekant: det moderna kapitalistiska industrisamhälle som man nyss trott sig kunna undfly eller överskrida. Omsvängningen från entusiasm till desillusion, vanlig såväl ute i Europa som i Sverige, var således som *Entzauberung* starkt knuten till insikten att kriget i högsta grad utgör en del av moderniteten. Denna insikt är samtidigt knuten till en avmytifiering av kriget som får de gamla heroiska idealen att framstå inte bara som meningslösa, utan som groteska.¹⁷⁸

I föregående kapitel såg vi exempel på att detta inte nödvändigtvis behövde vara fallet, åtminstone inte i förstone; att kriget, som Ahlund uttrycker det, var ”en del av moderniteten” var tvärtom en källa till optimism hos både Leonard Ljunglund och Rudolf Kjellén. På andra håll i högerpressen blev emellertid synen på kriget mycket riktigt mer kritisk, och i linje med Ahlunds resonemang riktades kritiken ofta mot aspekter av kriget som var nära förbundna med moderniteten. Dessa negativa erfarenheter kunde också rymma en implicit eller explicit kritik mot den typen av krigstolkningar som företrädde av bland andra Ljunglund och Kjellén.

En aspekt som många vände sig mot var den ekonomiska och handelspolitiska krigsföringen. Redan i krigets inledningsskede hade både England och Tyskland vidtagit åtgärder för att begränsa de neutrala ländernas möjligheter att bedriva handel med motparten, något som sedermera ledde till bakslag för svensk import och export och i förlängningen också för landets livsmedelsförsörjning. Högerpressens kritik härvidlag riktades ofta mer eller mindre ensidigt mot England och dess allierade.¹⁷⁹ Men handelskriget kunde också användas som argument mot världskriget som sådant, och mot de mer positiva eller idealistiska uttolkningarna av detsamma. I början av 1916 försökte den konservativa statistikprofessorn och debattören Nils Wohlin gendriva aktivismen och krigsromantiken inom de egna leden genom att peka på krigets i grunden högst profana natur; det var inte en kamp mellan

---

¹⁷⁸ Ahlund 2007, s. 18–19, båda citaten på s. 19.

¹⁷⁹ Se t.ex. ”Krigets kostnader”, *Stockholms Dagblad* 12/10 1915; ”Det ekonomiska kriget”, *Stockholms Dagblad* 21/8 1916; ”Handelskrigets skuldregister”, *Nya Dagligt Allehanda* 8/12 1916.

väsensskilda idéer eller kulturer, utan en ohederlig uppgörelse mellan stormakternas konkurrerande ekonomiska intressen. Wohlin talade om ”ett återuppreparande i jätteskala af forna tiders merkantilistiska handelskrig” och en ”hatsångernas och de diplomatiska intrigernas världskamp”. Sverige saknade alla skäl att ta ställning för endera parten i en sådan konflikt, menade han.¹⁸⁰

Som det senare citatet indikerar var det hätska propagandakrig som fördes på båda sidor en annan aspekt som de konservativas kritik riktades mot. Propagandans ökade betydelse under världskriget jämfört med tidigare krig i modern tid hängde samman med dagspressens expansion i Europa under de närmast föregående decennierna, men mer omedelbart också med det totala krigets logik. Ett utdraget och intensivt krig som utkämpades mellan hela samhällen snarare än bara eliter och deras arméer kom naturligt nog att framställas i allt mer kompromisslösa termer på båda sidor; fienden avhumaniserades under det att de egna krigsmålen glorifierades. Bland tyska nationalister vanligt förekommande dikotomier som ”kultur” och ”civilisation” eller ”1914 års idéer” och ”1789 års idéer” ska ses mot denna bakgrund, liksom den i den engelska krigspropagandan viktiga föreställningen att man utkämpade ”the war to end all wars”.¹⁸¹ I de båda föregående kapitlen har kunnat noteras att även flera svenska konservativa stämde in i de dualistiska och apokalyptiska tolkningarna av världskriget, men dylika föreställningar mötte sedermera även ett visst motstånd i detta sammanhang. ”Sinnena äro intagna af en fanatism fullt jämförlig med den som brann under religionskrigen, hvilka som bekant varit de blodigaste och mest långvariga” beklagade en skribent i *Svenska Dagbladet* i juni 1915. Europas folk hade med propagandans hjälp intalats att de inte bara stred för landområden, utan också för civilisationen, kulturen eller mänskligheten. Även om en kompromissfred så småningom skulle kunna slutas skulle det visa sig avsevärt svårare att få slut på dylika vanföreställningar.¹⁸² Följande år lät en skribent i *Nya Dagligt Allehanda* höra liknande varningar. Den propagandistiska föreställningen om krigets ideologiska eller kulturella dimensioner hade frambringat ett ”frasens och slagordets herravälde, hypnotiserande folken till den föreställningen, att de böra mörda ända till antydda idéer förverkligats”. Att denna hypnos var krigets kanske mest ödesdigra konsekvens framgick inte minst av att den även slagit klorna i de neutrala länderna. Skribenten underströk att detta inte bara gällde ententens demagogiska tillskyndare på vänsterkanten, utan även till synes mer omdömesgilla iakttagare. Som alarmerande exempel anfördes att en ledamot i den

---

¹⁸⁰ Nils Wohlin, ”Hvad många svenska nationalister tänka”, *Svensk Tidskrift* 1916:1, s. 11.

¹⁸¹ Om propagandans roll i det totala kriget, se Karlsson 2014, s. 34–35.

¹⁸² ”Kan man hoppas på fred till hösten?”, *Svenska Dagbladet* 25/6 1916.

konservativt dominerade första kammaren, Maurits Ullberg, nyligen hade kallat världskriget ”det stora befrielseverket”.¹⁸³ Skribenten hade knappast behövt gå längre än till den egna tidningen för att hitta åtskilliga exempel på liknande utlåtanden. Följande år avfärdade också Sven Rosén i den annars ofta starkt protyska och krigsbejakande *Det Nya Sverige* den från båda sidor anförda uppfattningen att krigets orsaker involverade idéer eller moraliska värden. Det var beklämmande, skrev han, att så många av Europas ledande andar inom politiken, vetenskapen och litteraturen deltog i propagandan och därmed förvärrade den ömsesidiga fiendskapen mellan länderna. Skadeverkningarna av ”detta andliga förstörelsearbete” kunde bli kännbara för generationer framåt, varnade han.¹⁸⁴

Ytterligare en faktor som bidrog till att underminera krigsoptimismen i högerpressen, och som särskilt understryks i det tidigare citatet av Claes Ahlund, var själva krigföringens utveckling. Diskrepansen mellan å ena sidan det senaste seklets företrädevis kortvariga och rörliga krig, å andra sidan det ömsom stillastående, ömsom enormt livsödande skyttegravskriget på framför allt västfronten var i längden svår att bortse från. I dikten ”Hundra meter”, publicerad i *Stockholms Dagblad* i juni 1915, skildrades skyttegravskriget med en korthuggen realism, fjärran från den heroiserande kamplyrik som samma tidning berett plats åt under föregående höst: ”Skyttegrafvar. Regntung sky. / Sablar blixtra, kolfslag braka. / Tum för tum i blodig dy / tränges fienden tillbaka. / Sår och jämmer, lik vid lik, / inga smattrande trumpeter. / ’Ståtlig framgång’. Fet rubrik: / Åter vunnits – hundra meter.”¹⁸⁵ Den avslutande sarkasmen torde främst ha varit riktad mot de krigförande ländernas nyhetsrapportering, men kan i detta sammanhang också läsas som en kontrastering av 1914 års förväntan mot 1915 års erfarenheter.

På sommaren 1916, i samband med att tvåårsminnet av krigsutbrottet manade till reflektion och eftertanke, summerade *Svenska Dagbladet* det dittillsvarande kriget i termer av ”två år af blod och tårar för så godt som hela den civiliserade världen”.¹⁸⁶ Under rubriken ”Världen behöver fred” varnade en skribent i *Nya Dagligt Allehanda* senare samma år för att ”[f]örstörelsen af lif samt af materiella och kulturella värden skall inom kort ha vridit mänsklighetens utveckling ett halft sekel tillbaka”.¹⁸⁷ Kommentarererna är indikativa för hur

---

¹⁸³ ”Förintelsekrigets vanvett”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/3 1916.

¹⁸⁴ Sven Rosén, ”Världskriget en idékamp?”, *Det Nya Sverige* 1917:4, s. 190.

¹⁸⁵ R., ”Hundra meter”, *Stockholms Dagblad* 17/6 1915. Se även, ”Krigets fruktansvärda utveckling”, *Nya Dagligt Allehanda* 28/1 1915; G. Svensson, ”Hvad har världskriget hittills kunnat lära oss? II”, *Nya Dagligt Allehanda* 13/4 1915.

¹⁸⁶ ”För två år sedan”, *Svenska Dagbladet* 24/7 1916. Se även ”Hvad kriget kostat i människomaterial”, *Svenska Dagbladet* 7/8 1916; ”Det finns rum för alla”, *Svenska Dagbladet* 16/8 1916; ”Det tredje krigsåret”, *Stockholms Dagblad* 30/7 1916.

¹⁸⁷ ”Världen behöver fred”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/12 1916.

stämningläget i åtminstone delar av högerpressen hade förskjutits i riktning mot vad vi med Lina Sturfelt kan kalla en tragisk syn på kriget.¹⁸⁸ Stormakternas oförmåga att på endera sättet avsluta kriget hade successivt skapat en ny förväntningshorisont, präglad av hotbilder snarare än av förväntningar om pånyttfödelse eller vitalisering av de europeiska samhällena. I Anders Österlings ”En tidsdikt”, publicerad i *Svenska Dagbladet* i januari 1917, sattes detta skifte i blyxtbelysning. Om kriget skrev Österling att ”[d]et steg ur en öfvermått sommar som heliga blyxtars slag / Nu rullar det brinnande Kaos mot fasans yttersta dag / förbi det heroiska skenet och meningens stränga idé / Europa, Europa går under! Nationerna låta det ske.” 1914 års förväntan (”heliga blyxtars slag”; ”det heroiska skenet och meningens stränga idé”) vederlades här av krigets erfarenheter (”brinnande Kaos”) och de nya förväntningar dessa erfarenheter gav upphov till: kontinentens snara undergång istället för dess pånyttfödelse. Perspektivförskjutningen märktes också i en senare passage: ”Germanen djupt i Sibiriens snö af böddlar pinas ihjäl. / Där trampas i honom vår blonda stam och skymfas vår egen själ.”¹⁸⁹ Sympatin för Tyskland var sålunda svår att ta miste på, men den uttrycktes i tragiska och inte heroiserande ordalag. Tyskarna, och med dem svenskarna, var nu offer snarare än hjältar.

Tanken om kriget som ett ekonomiskt, demografiskt och kulturellt självmord för Europa hade vid det här laget blivit ett återkommande tema i flera av de konservativa organen, ofta kompletterat av varningar för att världsscenen framledes skulle domineras av Asien, i synnerhet Japan.¹⁹⁰ Andra menade att maktbalansen mellan stormakter och småstater som Sverige till följd av kriget skulle förskjutas ytterligare till de förras fördel.¹⁹¹ Nils Wohlin skrev att kriget endast främjade ”den anglosachsiska imperialismens afsikter” att tillskansa sig territoriell, kommersiell och politisk kontroll över så stor del av världen som möjligt. Den artikel av Wohlin som vi tog del av i föregående avsnitt var en vidräkning med konservativa aktivister, men i detta sammanhang riktades kritiken främst mot den svenska vänstern, som enligt Wohlins förmenande lät sig luras av ententens högtidligt proklamerade avsikter att främja demokratin och det nationella självbestämmandet i världen. Den globala monopolkapitalism som eftersträvades bakom de ståtliga parollerna skulle i realiteten sitta ”som en tvångströja af järn på alla små nationer”. Demokratin skulle inte hindra denna

---

¹⁸⁸ Sturfelt 2008.

¹⁸⁹ Anders Österling, ”En tidsdikt”, *Svenska Dagbladet* 28/1 1917.

¹⁹⁰ Se t.ex. ”Hvad innebär den segrande organisationstanken?”, *Nya Dagligt Allehanda* 2/6 1916; Annie Åkerhielm, ”Europas arftagare”, *Nya Dagligt Allehanda* 7/2 1917; Adrian Molin, ”Utvandringspolitiska uppgifter efter kriget”, *Svenska Dagbladet* 15/12 1917; ”Folkfrihet och folksolidaritet”, *Nya Dagligt Allehanda* 25/3 1918.

¹⁹¹ Eli F. Heckscher, ”Framtiden”, *Svensk Tidsskrift* 1917:1, s. 4, 7–8.

utveckling, utan tvärtom understödja den: ”Kejsarkronornas despotism tillhör det förgångna, men de stora folkdespotiernas, det internationella skråväsendets tidsålder står för dörren.”¹⁹²

Omprövningar

I några enskilda konservativas fall kan också noteras grundliga omprövningar i synen på kriget. I enlighet med Claes Ahlunds resonemang kan dessa karakteriseras som en form av *Entzauberung* eller ”avmytifiering”, det vill säga som en rörelse från en förväntan på kriget som en lösning på det moderna samhällets problem till en erfarenhet av kriget som ett uttryck för desamma.¹⁹³

Ett intressant exempel är Leonard Ljunglund. Som vi såg i föregående kapitel hade denne i januari 1915 hyllat kriget som en kamp mellan ”folkpersonligheter”. I denna kamp uppgick folket, staten, vetenskapen och tekniken gemensamt i en ”nationell kraftsamling”, vilken efter kriget skulle ligga till grund för en ny samhällsordning.¹⁹⁴ När Ljunglund fjorton månader senare höll ett föredrag för Stockholms högskolas studentförening återstod inte mycket av denna tillförsikt. Istället varnade han nu för ett närliggande framtidsscenario där Europa genom sin självförstörelse blivit ett lätt byte för rysk hegemoni, där ett aggressivt Japan dominerade Asien och där Amerika, avskuret från sitt västeuropeiska arv, försmäktade i självbelåten och historielös isolering. Inför denna nya förväntningshorisont stod Ljunglund, i motsats till året innan, oförstående inför alla försök att läsa in någon form av framsteg eller högre syften i världshändelserna: ”Sanningen är, att detta krig rider världen som en mara; det är icke en yttring af en förnuftig utveckling, det är ett straff för fruktansvärda misstag af den mänskliga tanken.”¹⁹⁵ När han i föredragets senare del fördjupade sig i dessa ”misstag” framgick att han inte bara ändrat uppfattning i fråga om krigets tänkbara konsekvenser utan också i fråga om dess orsaker och essens; med ny förväntan korresponderade ny erfarenhet. Han talade inför studenterna om en djupgående ”kulturkris”, vars kärna bestod i att människan förslavats under tingen och blivit blind för alla högre värden. Världskriget var blott det senaste, om än också det hittills mest dramatiska och ödesdigra, uttrycket för detta. I sin kortsiktiga och strikt materialistiska strävan efter kolonier, territorier och marknadsandelar agerade stormakterna själviskt, men i förlängningen också självdestruktivt, eftersom kriget

---

¹⁹² Nils Wohlin, ”Den inre krisen i Sverige”, *Svenska Dagbladet* 31/7 1917. Se även ”Kriget och kapitalismen”, *Nya Dagligt Allehanda* 19/6 1917; ”Napoleonska fredsdrömmar i engelsk form”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/7 1917; ”För hvad flyter folkens blod”, *Nya Dagligt Allehanda* 23/7 1917.

¹⁹³ Ahlund 2007, s. 18–19.

¹⁹⁴ Leonard Ljunglund, ”Nya mål” (andra delen), *Nya Dagligt Allehanda* 26/1 1915. Se även Leonard Ljunglund, ”Nya mål” (första delen), *Nya Dagligt Allehanda* 25/1 1915.

¹⁹⁵ Leonard Ljunglund, ”Slagord under världskriget I”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/3 1916.

drev hela världen mot avgrunden. Så länge människan befann sig i detta tillstånd var det också högst tveksamt om tekniken och vetenskapen skulle kunna fylla sitt ursprungliga syfte, det vill säga att fungera som medel för mänskligt välstånd. Snarare visade kriget hur tekniken och vetenskapen korrumpers och uteslutande brukades för destruktiva ändamål. Ljunglund ställde här Leonardo da Vincis och Jules Vernes optimistiska visioner av teknikens möjligheter mot mer dagsfärska nyhetsbeskrivningar av nedskjutna stridsflygplan och sänkta ubåtar.¹⁹⁶ Det tål att påpekas att diskrepansen mellan gamla förväntningar och nya erfarenheter hade kunnat accentueras nästan lika effektivt om de senare hade jämförts med Ljunglunds egna tankar från året innan, då han ansett ”att tekniken, världsamfärdseln, vetenskapen [...] väsentligen fungerat som medel för nationell kraftsamling i de täflande storfolken.”¹⁹⁷

Där Ljunglund tidigare sett högre mål såg han nu alltså meningslöshet, destruktivitet och profana bevekelsegrunder. I denna rörelse från idealism till desillusion kan emellertid också noteras en betydande kontinuitet i förhållande till året innan. I båda fallen ställde Ljunglund i stort sett samma diagnos: den moderna kulturen led av att övermått av rationalism, materialism, subjektivism och så vidare. Skillnaden var att kriget i det senare fallet inte längre framstod som ett botemedel mot sjukdomen utan tvärtom som ett symptom på densamma. Hans kulturkritik blev därmed mer genomgripande och samtidigt också mer uppgiven, vilket framför allt märks i hans omvärdering av uppfattningen att tekniken och vetenskapen skulle kunna tjäna positiva syften. Detta var en kritisk tolkning av samtidshistorien, men utan nietscheansk klimax.

En parallell kan i detta sammanhang dras till filosofen Vitalis Norström, en återkommande skribent i *Det Nya Sverige* och allmänt räknad som en av unghögerns främsta ideologer tillsammans med Rudolf Kjellén och Adrian Molin. I sin avhandling om Norström har idéhistorikern Mats Persson beskrivit dennes idéutveckling som ”en stegvis upptrappad kamp mot ”det moderna””.¹⁹⁸ Persson poängterar emellertid också att Norström länge var ideologiskt svårbestämd; hans religiöst grundade polemik mot sekelskiftets kulturradikalism och naturalism placerade honom nära det konservativa lägret, samtidigt som han i vissa andra avseenden hyste närmast liberala sympatier. Den idealistiska historiefilosofi han utgick från tillät dessutom, precis som i Kjelléns fall, en förhållandevis försonlig attityd till exempelvis upplysningsidéerna, vilka han tenderade att betrakta som förvisso osympatiska men ändock

---

¹⁹⁶ Leonard Ljunglund, ”Slagord under världskriget II”, *Nya Dagligt Allehanda* 28/3 1916.

¹⁹⁷ Leonard Ljunglund, ”Nya mål” (andra delen), *Nya Dagligt Allehanda* 26/1 1915.

¹⁹⁸ Persson 1994, s. 392.

nödvändiga inslag i ett övergripande dialektiskt framåtskridande.¹⁹⁹ Den tilltagande inrikespolitiska polariseringen och Norströms växande motvilja mot tendenser i samtiden drev honom emellertid till konservatismen och till en allt grundligare civilisationskritik. Detta kom att präglade hans mest kända bok *Masskultur* (1910), där han menade att den tekniska civilisationen förvisso hade löst gamla problem, men i gengäld genererade nya av ett mer svårbemästrat slag. Naturalismen och radikalismen, vilka Norström tidigare främst hade opponerat sig mot på en filosofisk nivå, identifierade han nu som uttryck för en mekanisering av livsvärlden som oundvikligen följde av den tekniska och vetenskapliga utvecklingen.²⁰⁰

Norström dog redan på hösten 1916 och han berörde sällan världskriget i sin publicistiska verksamhet. Med hjälp av hans personliga korrespondens kan Persson dock peka på kriget som den punkt där filosofens tilltagande pessimism inför det moderna slutligen besegrade hans idealistiska tro på ett inneboende förnuft i tillvaron. Han var redan inledningsvis ambivalent i sin syn på kriget, men välkomnade det trots allt som en Guds skickelse, ett motgift mot modernitetens upplösande tendenser och slutet på den förhatliga ”masskulturen”. Samtidigt såg han tidigt kopplingen mellan kriget och det moderna; kriget var en ”ingenjörssak par préférence”, skrev han, en teknikens slutgiltiga, brutala triumf över anden. Från och med sommaren 1916 spådde han att ententen oundvikligen skulle segra i kraft av sin materiella övervikt. Centralmakternas nederlag skulle följas av ett nytt krig mellan England och Ryssland, något som i sin tur skulle leda till det moderna samhällets slutgiltiga sammanbrott och en ny medeltid för mänskligheten. Inför denna förväntningshorisont bröt Norström med unghögerns jämförelsevis framstegsoptimistiska program.²⁰¹

Ytterligare ett exempel, denna gång återigen från uppsatsens källmaterial, är diktaren Bertil Malmberg. Claes Ahlund, som har undersökt Malmbergs tankeutveckling i ett något längre tidsperspektiv än vad som här är möjligt, har visat att denne i samband med försvarsstriden hade bekant sig till den nationalistiska, försvarsvänliga och delvis aktivistiska högern, främst motiverad av motvilja mot vad han uppfattade som demokratiska och socialistiska tendenser i samhällsutvecklingen.²⁰² Vi har tidigare berört Malmbergs artikel ”Tvenne sekler” från vintern 1914, där han segervisst fastslog att världskriget var en övergång mellan två epoker och värdesystem, från den för 1800-talet typiska humanismen till det som skulle bli 1900-talets överideologi: ”den germanska militärismen”.²⁰³ I de dikter och enstaka artiklar som

---

¹⁹⁹ Persson 1994, s. 282–284, 313–314.

²⁰⁰ Persson 1994, s. 285, 293, 321–322, 325–336.

²⁰¹ Persson 1994, s. 382–386, citat på s. 384.

²⁰² Ahlund 2007, s. 264–265.

²⁰³ Bertil Malmberg, ”Tvenne sekler. Några ord om världskrigets andliga innebörd”, *Vårdkasen* 4/12 1914.

Malmberg under återstoden av kriget publicerade i alla de tre dagstidningar som här har undersökts kan en gradvis perspektivförskjutning noteras. Till viss del ska detta säkerligen ses mot bakgrund av att Malmberg vid denna tid var bosatt i München, och följaktligen iakttog krigets konsekvenser på närmare håll än de flesta svenskar. Under 1916 uppehöll han sig i tilltagande utsträckning vid krigets tragiska aspekter och framhöll religionen som den enda trösten i eländet.²⁰⁴ I ”Så skred den förgängliga sommarens tid...”, publicerad i augusti det året, frågade en vilsen och förskrämd Malmberg Europas härar var de fann kraft att stå ut med sina vedermödor. Det föreställda svaret lød: ”Det är andarnas eld, det är kärlekens makt: / genom hunger och nöd, / till kval och död, / den drifver oss fram, och dess lågande prakt / är förmera än sommarens glöd.”²⁰⁵ Kriget var således trots allt att föredra framför ”den förgängliga sommarens tid”, en uppenbar metafor för den fredliga och framstegsoptimistiska förkrigsepoken. Väl att märka är dock att krigets mening nu stod att finna i själva lidandet, inte i förväntan om positiva konsekvenser på det politiska eller kulturella planet.

Inom ramarna för denna uppfattning om krigets härdande verkan kom Malmberg att distansera sig allt mer från sin ursprungliga hållning. Från att 1914 ha hyllat Tysklands ”världseröfrande vetenskap”²⁰⁶, intog han sedermera en civilisationskritisk position, där han utifrån världskrigets erfarenheter ifrågasatte den tekniska och vetenskapliga utvecklingen. I en artikel från april 1917 fick en kvällspromenad i Münchens nedsläckta stadskärna tjäna som utgångspunkt för följande betraktelse:

Här spredo endast bländande lyktor sitt juvelfärgade ljus. Den tekniska kultur, af hvilken man hoppats så mycket, tände för icke länge sedan en strålande himmel öfver dessa nu så dystra boulevarder, ett konstgjordt firmament, som med skenet af sina solar framgångsrikt bekämpade natten. Men bekymmerslöst skapade samma tekniska kultur de fruktansvärda vapen, med hvilka de själfhärliga människoverken skulle förintas, och nu kretsas sällsamma farkoster genom luften, nedkastande sin ödeläggande eld öfver städer, värnlösa i sin praktfulla resning. Sålunda har det kommit därefter, att man vädjar till natten, som man så öfvermodigt förjagat, tiggande om nåden att få gömma sitt hufvud under en flik af dess oändliga klädnad. Måhända är det nu på tiden, att man äfven inom det andligas rämärken dämpar det artificiella ljuset.

De få ljuspunkter som rymdes i detta tycks ha kretsat kring tanken på en religiös renässans. Malmberg konstaterade att världskriget påminde mänskligheten om att ”tillvarons bottenlösa

---

²⁰⁴ Bertil Malmberg, ”De fallnes mässa”, *Stockholms Dagblad* 13/2 1916; Bertil Malmberg, ”Bebådelsen”, *Stockholms Dagblad* 25/3 1916.

²⁰⁵ Bertil Malmberg, ”Så skred den förgängliga sommarens tid...”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/8 1916.

²⁰⁶ Bertil Malmberg, ”Tvenne sekler. Några ord om världskrigets andliga innebörd”, *Vårdkasen* 4/12 1914.

elände” var en oundviklig del av verklighetens väsen och ”religionens stora, grundläggande princip”. Insikten därom rengjorde kristendomen från den falska framstegsoptimism den på senare tid tillägnat sig, vilken reducerat den till en uppsättning platta moraliska sentenser. Den mänsklighet som nu genomgick alla dessa ofattbara lidanden skulle i framtiden inte ”låta fånga sig af illusionen om ett inom timlighetens gränser gradvis skeendeframåtskridande mot allt större lyckosalighet”.²⁰⁷ Detta var som synes ett grundskott mot den under förkrigstiden förhärskande framstegstanken, men också mot de förhoppningar som Malmberg och många andra konservativa tidigare hade fäst vid världskriget; alla förväntningar om mänskligt framåtskridande var fåfänga och dömda att ända i besvikelse, oavsett ideologiska förtecken. Till denna tragiska konklusion av världskriget återkom Malmberg flera gånger under 1917. ”På jorden skola sannerligen inga grundvalar läggas till det sällare tidehvarf, som årtusenden skådat i sina drömmar”, skrev han i augusti inför åsynen av en grupp vanställda och stympade krigsveteraner på Münchens gator.²⁰⁸ I dikten ”Sången om världsmörkret” från slutet av samma år uppmanade han sina medmänniskor att ”sky förhoppningens falska tro, att jordelivets tunga lott / kan danas annorlunda / och formas efter andra mått / i tider, som stunda!”²⁰⁹

Den hedervärda neutraliteten

Med kritiken mot världskriget korresponderade ofta en högre skattning av den svenska neutraliteten än vad som kommit till uttryck i krigets tidigare skeden. Denna förändring kan belysas med hjälp av Lina Sturfelts tidigare omnämnda distinktion mellan en positiv och en negativ neutralitetsberättelse i den svenska veckopressen. Hon understryker att dessa båda disparata betraktelsesätt utgick från en gemensam föreställning om ”det moderna Sverige som något annorlunda”, vars avvikelser i förhållande till övriga Europa accentuerades i och med världskriget. Skillnaden bestod i hur denna annorlundahet värderades.²¹⁰ Den negativa neutralitetsberättelsen var som vi tidigare har sett ofta kultur- och samtidskritisk, och i allt väsentligt lik den aktivistiska kritik mot neutraliteten som belystes i det förra kapitlet. Den positiva neutralitetsberättelsen gjorde däremot gällande att Sveriges modernisering hade varit en beundransvärd framstegsprocess och att den långvariga freden gjorde landet till ett internationellt föredöme. Kaoset på kontinenten kontrasterades i denna berättelse mot ”svensk/nordisk humanism, upplysning, rationalitet, samförståndsanda, civilisation och

---

²⁰⁷ Bertil Malmberg, ”Passionsstämning i ett krigförande land”, *Svenska Dagbladet* 22/4 1917.

²⁰⁸ Bertil Malmberg, ”Offerdagen”, *Svenska Dagbladet* 26/8 1917.

²⁰⁹ Bertil Malmberg, ”Sången om världsmörkret”, *Svenska Dagbladet* 30/12 1917.

²¹⁰ Sturfelt 2008, s. 216.

opartiskhet”, medan freden sågs som ”ett civiliserings-, disciplinerings- och moderniseringsprojekt” i vilket övriga länder var hopplöst efterblivna jämfört med Sverige.²¹¹ Om uttryck för den negativa neutralitetsberättelsen fanns närvarande i högerpressen redan i samband med krigsutbrottet blev uttryck för dess positiva gensaga istället gradvis synliga. En inflytelserik konservativ som Harald Hjärne tog visserligen avstånd från aktivismen på ett tidigt stadium, men betonade därvid också att diverse fredsvänners tro på att Sverige i kraft av neutral stat skulle kunna inneha en betydelsefull roll som medlare i kriget var minst lika tvivelaktig. Dylika fantasier låg knappast i landets intresse och var i själva verket vida farligare än den jämförelsevis anspråkslösa aktivismen, framhöll han. Mot såväl krigs- som fredsaktivism ställde Hjärne ett försvar av neutraliteten som var uttryckligen pragmatiskt och villkorat:

Neutraliteten är ej och kan ej vara för Sverige någonting annat än ett visst slags utrikespolitik. Så länge denna politik öfverensstämmer med Sveriges rättskraf och intressen, så länge är dess upprätthållande påkalladt – men icke längre.²¹²

I samma tidskrift betonade vid den här tiden också Carl Hallendorff att neutraliteten var ett medel, inte ett mål i sig: om världsläget skulle förändras på så vis att landets intressen bättre gagnades av deltagande i kriget borde så också ske. Hans bestämda avfärdande av alla ”mer eller mindre sentimentalt färgade skäl, som pläga framföras för att samla Sveriges sympatier åt någotdera stridsläget” föreföll dock främst vara riktat mot aktivisterna, vars tro på Sveriges förutsättningar att föra krig menades bottna i övermod och bristande verklighetsförankring. Ett krig mot Ryssland 1915 skulle påminna betydligt mer om det förödmjukande hattkriget på 1740-talet än om någon av stormaktstidens heroiska bataljer, konstaterade Hallendorff.²¹³

I detta fall handlade kritiken mot aktivismen alltså i första hand om tvivel på Sveriges militära kapacitet. Det kan också noteras att åtminstone Hjärne uttryckligen tog avstånd från de mer framträdande inslagen i vad Sturfelt benämner den positiva neutralitetsberättelsen, det vill säga tanken om neutraliteten som ett mål i sig och den därmed sammanhängande synen på Sverige som ett potentiellt inflytelserikt internationellt föredöme. Under senare delen av 1915 gjordes dock ansatser till att formulera ett mer idealistiskt och nationalistiskt försvar av neutraliteten. Turerna kring den på sommaren utgivna *Sveriges utrikespolitik i världskrigets*

---

²¹¹ Lina Sturfelt, ”Utanför krigskartan: första världskrigets svenska berättelser om neutralitet och modernitet”, i Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund: Studentlitteratur 2009, s. 147. Se även Sturfelt 2008, s. 203.

²¹² Harald Hjärne, ”Svensk neutralitet”, *Svensk Tidskrift* 1915:5, s. 317–325, citat på s. 317.

²¹³ Carl Hallendorff, ”Under världskriget och därefter”, *Svensk Tidskrift* 1915:4, s. 252–254, citat på s. 254.

belysning var sannolikt bidragande härvidlag på så sätt att det för konservativa som inte stödde aktivisternas sak blev mer angeläget att visa detta. Att hävda neutralitetens berättigande var samtidigt ett sätt att positionera sig mot meningsmotståndare som Hjalmar Branting, vars allt mer öppet ententevänliga hållning mötte kritik på bred front i högerpressen. Framför allt förefaller emellertid de så kallade invalidtågen ha haft viss betydelse för den gradvisa uppvärdering av neutraliteten som skedde i vissa av de konservativa publikationerna.

Under sommaren 1915 fick svenska Röda Korset till stånd en utväxling av ryska, tyska och österrikiska krigsfångar som invalidiserats i strid. De ryssar som suttit som fångar i Tyskland skickades med båt från Sassnitz till Trelleborg, varifrån de sedan färdades med tåg till Haparanda-Torneå för vidare transport hem. Tyska och österrikiska krigsinvalider i rysk fångenskap gjorde samma resa i motsatt riktning. Fram till 1922 transporterades sammanlagt runt 63 000 krigsskadade genom landet på detta vis. Den mediala uppmärksamheten var stor; de resande invaliderna uppvaktades av kungligheter och ambassadörer och nyfikna folkmassor flockades på stationerna runt om i landet.²¹⁴ Transporterna uppmärksammades i både *Svenska Dagbladet* och *Stockholms Dagblad*, där de togs till intäkt för såväl krigets vansinne och orättfärdighet som för Sveriges förmåga att i egenskap av neutralt land med en grundmurad fredstradition fungera som ”en brygga mellan de kämpande folken”.²¹⁵ I detta sammanhang framhövdes alltså inte Sveriges jämförelsevis långvariga fred som ett symptom på kulturellt förfall, utan som en tillgång förknippad med ansvar och förpliktelser gentemot omvärlden. I slutet av året konstaterades även i den ofta tämligen martialiska *Nya Dagligt Allehanda* att ”äfvén vi svenskar kunna ha en historisk uppgift, historiska ideal att vårda. Det är nu närmast vår plikt att så långt det är oss möjligt ställa oss i bräschen för rätten, för vår egen rätt och andra utanför de kämpandes läger stående folks rätt.”²¹⁶ Tanken om det neutrala Sverige som ett internationellt föredöme stärktes under 1916, i synnerhet i *Svenska Dagbladet*.²¹⁷

Som framför allt det sista citatet i föregående stycke visar var den historiska dimensionen ofta central i detta sammanhang. Medan många aktivister hävdade giltigheten hos stormaktstidens krigiska ideal i samtiden kunde en alternativ monumentalisk historieanvändning noteras hos neutralitetens tillskyndare. I polemik mot aktivisternas

---

²¹⁴ Lina Sturfelt, ”Möte med stympade – transportererna chockade Sverige”, *Populär Historia* 2006:11, s. 47.

²¹⁵ ”Inter arma caritas”, *Svenska Dagbladet* 22/11 1915. Se även ”Invalidtågen ha tagit sin början”, *Svenska Dagbladet* 13/8 1915; ”Folkhatet och de neutrala”, *Stockholms Dagblad* 28/8 1915.

²¹⁶ ”Den stundande världsuppgörelsen”, *Nya Dagligt Allehanda* 31/12 1915:

²¹⁷ Se t.ex. ”Kungorsord”, *Svenska Dagbladet* 18/1 1916; ”Fredsdemonstration och neutralitet” *Svenska Dagbladet* 1/8 1916; ”Sammanhållning”, *Svenska Dagbladet* 28/9 1916; ”Programmet”, *Svenska Dagbladet* 17/12 1916. Se även ”Varning för en dålig affär”, *Nya Dagligt Allehanda* 10/10 1916.

pangermanska expansionism förespråkade exempelvis Nils Wohlin en självständig nationalism som respekterade andra länders rätt. Ett sådant rättsmedvetande var, betonade han, djupt rotat i det svenska folket och hade kommit till uttryck redan i de uråldriga landskapslagarna.²¹⁸ Han återkom till denna tanke följande år, då han skrev att neutralitetsviljan ”framspringer ur den nordiska folkstammens bästa bottengrund: dess urgamla frihetskänsla.”²¹⁹ En annan skribent i *Svensk Tidskrift* framhöll att Sverige hade anträtt ”den modiga neutralitetens raka väg” redan i och med Karl XI:s agerande under det andra koalitionskriget mot Ludvig XIV, Gustaf III:s och övriga östersjömaktens agerande under det amerikanska frihetskriget och förbunden för väpnad neutralitet under revolutions- och Napoleonkrigen 1794 respektive 1800.²²⁰ Carl Hallendorff påpekade i sin tur att dessa båda kungar kunnat hävda rikets oavhängighet enbart tack vare sin starka maktställning. I det ”partiernas tidevarf” som kronologiskt skilde regenterna åt hade samma agerande varit otänkbart; så länge politiken hade varit en arena för konkurrens mellan olika partier och fraktioner hade Sverige varit hjälplöst utlämnat åt främmande staters maktanspråk.²²¹ Resonemangets implikationer för Sverige anno 1916, där debatten om allmän och lika rösträtt endast nödortfött hade dämpats av kriget, var tämligen uppenbara.

De konservativa neutralitetsvännerna sökte således ofta den svenska neutralitetens rötter långt bortom 1800-talet.²²² I förhållande till Lina Sturfelts undersökning bör därför påpekas att freden och neutraliteten i detta sammanhang inte nödvändigtvis uppfattades eller framställdes som ett exklusivt ”moderniseringsprojekt”.²²³ Som exemplet Hallendorff i föregående stycke indikerar kunde neutraliteten, tolkad som en förmodern svensk tradition, tvärtom hållas upp som ett värn mot hotfulla aspekter av moderniseringen, enkannerligen parlamentarismen och demokratin. På våren 1918, då Sverige sedan ett halvår tillbaka hade en liberal-socialdemokratisk regering med författningsreform överst på programmet, beskrev första kammar-högerns ledare Ernst Trygger världskriget och kampen för allmän och lika rösträtt som parallella och delvis samverkande angrepp på det hävdvunna och bestående. Liksom de båda krigförande koalitioner systematiskt undergrävde den naturligt framvuxna

---

²¹⁸ Nils Wohlin, ”Hvad många svenska nationalister tänka”, *Svensk Tidskrift* 1916:1, s. 14.

²¹⁹ Nils Wohlin, ”Den inre krisen i Sverige”, *Svenska Dagbladet* 31/7 1917.

²²⁰ ”Neutralitetens uppgifter”, *Svensk Tidskrift* 1916:2, s. 140–141, citat på s. 140.

²²¹ Carl Hallendorff, ”Från den väpnade neutralitetens dar”, *Svenska Dagbladet* 9/12 1916.

²²² En annan variant av detta var de försiktiga omvärderingar av Gustaf II Adolf som blev synliga i samband med dennes dödsdag år 1917, åtminstone i moderat-konservativa publikationer. I ”Gustaf Adolfs-minnet”, *Stockholms Dagblad* 6/11 1917 var det konungens betydelse som statsman och kulturfrämjare som lyftes fram snarare än hans militära bragder. I ”Minnet som ej utplånas”, *Svenska Dagbladet* 6/11 1917 betonades att det nationella intresset hade varit Gustaf II Adolfs främsta prioritet, oaktat dennes insatser för protestantismen i Europa.

²²³ Sturfelt 2009, s. 147.

men ömtåliga internationella rätten, hotade parlamentarismens förespråkare att fullständigt bryta ned den existerande samhällsordningen. Föreställningen om Sverige som ett i positiv mening avvikande land fick därmed en avgörande betydelse; Trygger pekade på att både neutraliteten och tvåkammarriksdagen, sådan den än så länge såg ut, hade urgamla anor i landet. Precis som landet gjort rätt i att hävda sin ”fäderneärvda självständighet” gentemot de krigförande ländernas orättfärdiga intrång var det också rätt att stå utanför politikens modeväxlingar.²²⁴ Jämförelsen visar också, än en gång, hur många konservativa vid det här laget hade kommit att betrakta kriget som ett hot mot de värden, ideal och institutioner man ville värna, snarare än ett främjande av desamma.

Sammanfattning

Medan världskrigets utveckling i vissa konservativas fall snarast stärkte de förhoppningar som formulerats i krigets tidigaste skeden väckte den i andra fall kritik och motvilja. Några faktorer som var betydelsefulla härvidlag har identifierats: krigets ekonomiska och handelspolitiska aspekter, vilka i hög grad berörde även Sverige, propagandakriget samt krigföringens utveckling. Krigets karaktär, omfattning och utdragenhet frammanade dessutom nya hotbilder av olika slag. I fråga om krigets eventuella konsekvenser konkurrerade dessa hotbilder som synes med de mer positiva förväntningar som diskuterats i de båda föregående kapitlen. Väl att märka är slutligen att kritiken mot kriget inte bara artikulerades i moderatkonservativa publikationer som *Svenska Dagbladet* eller *Svensk Tidskrift*, utan delvis också i *Det Nya Sverige* och framför allt *Nya Dagligt Allehanda*.

Förändringen i synen på kriget kunde i några fall också iakttas på individuell nivå. Leonard Ljunglund och Bertil Malmberg, båda tidigare krigsentusiaster, kom sedermera att betrakta som ett led i en negativ utveckling. Ljunglund kopplade det till västvärldens ”kulturkris”.²²⁵ I Bertil Malmbergs civilisationskritiskt och religiöst präglade omprövning kan noteras ett tydligt avståndstagande från den optimism som bland andra han själv gett uttryck för i början av kriget. När han manade omvärlden att dämpa ”det artificiella ljuset” avsågs inte bara tilltron till tekniken och vetenskapen, utan också allt hopp om mänskligt framåtskridande inom det världsligas ramar.²²⁶ Kriget tolkades här således i termer av förfall istället för befrielse. Istället för att legitimeras som en negation av modernitetens destruktiva sidor kritiserades det genom att förstås som en manifestation av desamma.

---

²²⁴ Ernst Trygger, ”En skarp vidräkning med regeringens in- och utrikespolitik”, *Stockholms Dagblad* 18/3 1918.

²²⁵ Leon Ljunglund, ”Slagord under världskriget I”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/3 1916.

²²⁶ Bertil Malmberg, ”Passionsstämning i ett krigförande land”, *Svenska Dagbladet* 22/4 1917.

Utifrån de negativa erfarenheterna av världskriget kunde också en mer positiv syn på neutralitetspolitiken formuleras. Exempel på detta återfanns i alla de undersökta publikationerna utom *Det Nya Sverige* och *Svensk Lösen*, men var som mest framträdande i *Svenska Dagbladet*. Till skillnad från i den positiva neutralitetsberättelse som Lina Sturfelt har analyserat i den svenska veckopressen fanns det i detta sammanhang emellertid ingen självklar koppling mellan neutralitet och modernitet. Snarare sökte de konservativa den svenska neutralitetens ursprung längre bak i historien; i landskapslagarna, stormaktstiden eller det gustavianska enväldet. Som exemplen Carl Hallendorff och Ernst Trygger visar kunde denna monumentaliska historieanvändning fungera som slagträ mot hotfulla aspekter av det moderna, framför allt demokratins inbrytningar i den svenska politiken.²²⁷

2.4 Östfronten i den svenska historiens ljus

I den mån positiva tolkningar av världskriget har avhandlats så här långt har fokus framför allt legat på hur konflikten mellan Tyskland och västmakterna förstods och framställdes i den konservativa pressen. I följande kapitel ska vi istället befatta oss med konflikten mellan Tyskland och Ryssland. I det första avsnittet beskrivs och analyseras högerpressens syn på striderna i öster och på förhållandet mellan Ryssland och Sverige. Det andra avsnittet belyser hur perspektiven på det moderna tenderade att förskjutas i detta sammanhang, samt hur synen på Ryssland samspelade med föreställningar om modernisering, utveckling och framsteg. I det tredje avsnittet analyseras de konservativas tolkningar av den ryska revolutionen och dess efterverkningar.

”Europas urgamla klyfning”

Den gamla tanken om Ryssland som Sveriges arvförande hade fått förnyad aktualitet under slutet av 1800-talet, bland annat i samband med förryskningen i Finland. I periodens försvarsdebatter utgjorde hotet från ett aggressivt Ryssland ett tungt argument från försvarsvännernas sida. Parallellt med detta kunde från och med åren kring sekelskiftet noteras ett ökande intresse för stormaktstiden och de karolinska kungarna, både inom historieforskningen och i den kulturella offentligheten i stort. Utgivningen av Verner von Heidenstams *Karolinerna* 1897 är ett exempel, bildandet av Karolinska Förbundet 1910 ett annat. Detta intresse hade inte nödvändigtvis krigiska förtecken; som Ulf Zander har visat använde många inom den framstegsoptimistiska, socialt avancerande borgerligheten snarast

---

²²⁷ Carl Hallendorff, ”Från den väpnade neutralitetens dar”, *Svenska Dagbladet* 9/12 1916; Ernst Trygger, ”En skarp vidräkning med regeringens in- och utrikespolitik”, *Stockholms Dagblad* 18/3 1918.

stormaktstiden som en metafor för kommande svenska stordåd i fredens, industrins och vetenskapens tecken.²²⁸ Men åtminstone i konservativa kretsar fanns ett samband mellan å ena sidan svärmandet för stormaktstiden, å andra sidan varningarna för Ryssland och kraven på ett starkare försvar. Särskilt gångbar som symbol i detta sammanhang var Karl XII, vilken hyllades som hela den germanska stammens försvarare i kampen mot den slaviska faran. Denna kult av stormaktstiden nådde enligt Zander sin kulmen i och med bondetåget, ett halvår före världskrigets utbrott.²²⁹

Mot denna bakgrund är det inte förvånande att många svenska konservativa sedermera kom att hylla centralmakternas kamp på östfronten genom att sätta den i nära samband med århundraden av konflikter mellan Sverige och Ryssland. Ett i samtiden uppmärksammat exempel på detta var den berömde och respekterade upptäcktsresanden Sven Hedin, vilken under 1915 gav ut två voluminösa reportageböcker från väst- respektive östfronten: *Från fronten i väster* och *Kriget mot Ryssland*. Som historikern Oscar Österberg har visat var den senare påtagligt präglad av uppfattningen om östfronten som skådeplatsen för en ödeskamp mellan germaner och slaver, där de förra helt enkelt hade axlat den mantel som två sekler tidigare hade burits av Karl XII i samma trakter:

Det är som om han [Hedin] inte riktigt är närvarande, utan reser i en till hälften parallell värld där nutid och historia ständigt går in i varandra och kriget är något för karlaktarlar. Vart han än kommer i det forna Polen ser han i ortsnamn och gamla byggnader tillfällen till reflektioner om deras anknytning till den svenska historien och främst då till karolinerna. När han kommer till de masureiska slagfälten ser han för sitt inre regementen tåga förbi: Upplands, Sörmlands, Livdrabanterna...²³⁰

Utan att påstå att Hedins pangermanska aktivism var representativ för den svenska högern i stort kan vi konstatera att hans fallenhet för att betrakta östfronten genom den svenska historiens prisma hade motsvarigheter i alla de tidningar och tidskrifter som här har undersökts. Att världskriget väsentligen var ”en kamp mellan germaner och slaver”, och därmed en förlängning av svenskarnas månghundraåriga kamp i öster, fastslogs exempelvis

---

²²⁸ Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund: Nordic Academic Press 2001, s. 98.

²²⁹ Zander 2001, s. 121, 137.

²³⁰ Oscar Österberg, ”Sven Hedin på östfronten”, i Roger Gyllin, Ingvar Svanberg & Ingmar Söhrman (red.), *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst. En vänbok till Sven Gustavsson*, Uppsala: Swedish Science Press 1998, s. 172.

också i *Svenska Dagbladet* i slutet av 1914.²³¹ Liknande uppfattningar förekom vid samma tid i *Nya Dagligt Allehanda*, *Stockholms Dagblad* och *Vårdkasen*.²³²

Särskilt framträdande var detta monumentaliska perspektiv på kriget i *Svensk Tidskrift*, där intresset i gengäld var litet för de förmodat djupgående ideologiska och kulturella motsättningar som enligt Rudolf Kjellén och många andra gick mot sitt avgörande i väster. Åtminstone Harald Hjärne hyste i grunden stor respekt för den anglosaxiska kulturfären, och var knappast benägen att betrakta den som en antites till den tyska.²³³ Enligt flera av tidskriftens skribenter var världskrigets grundläggande motsättning istället den mellan Tyskland och Ryssland. I början av kriget skrev en kollega till Hjärne att konflikten mellan Tyskland och västmakterna förvisso var akut för närvarande, men

[a]llvarligare och mera konstant [...] är den urgamla kampen mellan germaner och slaver, sedan vår historias morgon böljande fram och åter längs den demarkationslinjen mellan Väst- och Östeuropa. I österns evigt vulkaniska mark röra sig de underjordiska krafter, som oupphörligen satt hela Europa i gungning, och det är egentligen bara ett nytt lokalt utbrott där borta, hvars verkningar i följd af speciella yttre omständigheter svepa öfver världsdelen, kanske snart öfver all världen. Det händer, att den stora uppgörelsen slutar med att i östern det mesta tillsvidare blir som det varit, medan västern för röna betydande omhvälfningar. Hur därmed än blifver, kvar stannar Europas urgamla klyfning, kvar stanna den slaviska markens otaliga oroshärdar, kvar stannar vådan af nya eruptioner, som hota världsdelens ständigt labila jämnvikt.²³⁴

Även om konflikten mellan öst och väst sällan förklarades i de närmast ahistoriska och metafysiska termer som här kom till bruk delade många i tidskriften uppfattningen att konflikten mellan öst och väst var en historisk konstant; oförsonlig och i stort sett oföränderlig. Den etniska och politiska motsättningen mellan Tyskland och Ryssland var enligt Carl Hallendorff krigets grundläggande konfliktlinje och lika gammal som kontinenten själv. Även Sverige var en del av denna motsättning, och dess befolkning kunde knappast klandras ”om vi med glädje sågo starkare makter träda in i den strid mot slavismens framträngande åt väster, på hvilken vi under många flydda sekel fått [...] offra så mycket krafter och så mycket blod”. Samtidigt som han därmed hänvisade till en specifikt svensk-

---

²³¹ ”1914 det stora världskriget år”, *Svenska Dagbladet* 29/12 1914.

²³² ”Tua res agitur”, *Vårdkasen* 16/10 1914; ”Svenska minnen på krigets mark”, *Vårdkasen* 24/12 1914; ”Sverige och Tyskland”, *Stockholms Dagblad* 16/6 1915; ”Gamla och nya krafter i Sverige”, *Nya Dagligt Allehanda*, 30/11 1915.

²³³ Elvander 1961, s. 374, 377–378; Kihlberg 1961, s. 24.

²³⁴ ”Under stormen”, *Svensk Tidskrift* häfte 1914:5, s. 328–329. Se även ”Urladdningen”, *Svensk Tidskrift* 1914:5, s. 396.

tysk gemenskap stod han enbart frågande inför kriget i väster, i synnerhet konflikten mellan Tyskland och England. Att två kulturellt högtstående stater angrep varandra i ett krig där hela västvärlden rimligen borde ha samma intressen var ingenting annat än beklagligt.²³⁵ På hedinskt vis menade Harald Hjärne i sin tur att "[i]ngen svensk med hjärta i bröstet" kunde undgå att i centralmakternas kamp "igenkänna ett motstycke, längs ofantligt vidgade fronter och med oerhörda härmassor, till våra karolinska förfäders bragder i det ännu folkgläsa Östeuropa". Han avsåg härmed inte bara formulera en träffsäker historisk analogi, utan ville snarare bidra till

en djupare och klarare insikt i de stora politiska brytningarnas inbördes sammanhang, Tyskarna och deras bundsförvanter kämpa nu för samma mål, som fordom Sverige, öfvergifvet och motarbetadt, icke kunde uppnå, och som i våra dagar kostar så mycket väldigare ansträngningar och blodigare offer just i följd av Sveriges nederlag.²³⁶

Den monumentaliska historieanvändningen syftade inte nödvändigtvis enbart till att förklara. I den tidigare nämnda aktivistskriften *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* utgjorde den historiska konflikten mellan Sverige och Ryssland därtill det huvudsakliga argumentet för ett svenskt ingripande i världskriget. I detta fanns otvivelaktigt inslag av rasism; mellan ryssar och svenskar gick "germanernas klyfta mot lägre raser. Vi äro delaktiga i germanernas stam, vi ha fått en lott i mänsklighetens högsta kultur." Sverige hade följaktligen ingen rätt att "ge vika för den framryckande halfkulturen".²³⁷ Här fanns i ännu större utsträckning inslag av en geopolitisk determinism som i stort sett saknades i den moderatkonserverna pressen. Hela landets historia visade att Sverige i tider av styrka och utveckling "måste" expandera österut. Omvänt gällde att hotet alltid kom österifrån i tider av nationell svaghet.²³⁸ Oavsett var tonvikten lades var kontentan i boken att den konstanta och i grunden oföränderliga konflikten mellan Sverige och Ryssland gjorde ett svenskt deltagande i kriget nödvändigt. Aktivisterna och kretsen kring *Svensk Tidskrift* utgick således från samma historiska erfarenheter; skillnaden bestod snarast i de förras uppfattning att dessa erfarenheter förpliktigade till handling. Notera exempelvis följande passage ur aktivistboken:

---

²³⁵ Carl Hallendorff, "Under världskriget och därefter", *Svensk Tidskrift* 1915:4, s. 256–257, citat på s. 256.

²³⁶ Harald Hjärne, "Svensk neutralitet", *Svensk Tidskrift* 1915:5, s. 322.

²³⁷ *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* 1915, s. 13.

²³⁸ *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* 1915, s. 8.

Finns det någon svensk, som låtit fantasi och tanke tränga in i vår historia, hvilken ej känner blodet bulta vid sin tinning inför dessa utsikter? Att knyta an vid Gustaf Adolfs livsverk, att se de idéer nytändas, som släcktes den blodiga juninatten vid Poltava att godtgöra själfuppgifvelsen i Fredrikshamn hundra år senare – och att tio år efter unionsbrottet visa våra nordiska bröder, att Sverige vill göra bot för all svaghet i det förflutna och inviga sig till det framtidshvärf, som vänta det i Skandinavien. Äro icke dessa uppgifter värda offer? Våra förfäder bragte dem, som voro tyngre.²³⁹

Skillnaden accentuerades också från andra hållet då Carl Hallendorff senare samma år gjorde en förhållandevis kritisk anmälan av Sven Hedins tidigare nämnda reportagebok från östfronten i *Svenska Dagbladet*. Hallendorff berömde visserligen Hedins obestridliga förmåga att levandegöra det förflutna och konstaterade att jämförelserna mellan då och nu var motiverade såtillvida att de klargjorde ”att forna dagars politiska problem åter tagit fast gestalt, lika lefvande som någonsin”. Samtidigt betonade han att den historiska erfarenheten i detta fall inte sade någonting om vilka intressen, förpliktelser eller förutsättningar Sverige hade i dagsläget. Hedins flitiga bruk av ”karolinska paralleller” var således inte bara tröttsamt i längden, utan dessutom direkt vilseledande.²⁴⁰

Det fanns emellertid en likhet i förhållande till kretsen kring *Svensk Tidskrift* i så måtto att även *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* inför det ryska hotet tenderade att tona ned de kulturella motsättningarna mellan Tyskland och västmakterna. Att boken riktade sig till den allmänna opinionen snarare än bara de redan sympatiskt inställda kan tvivelsutan ha bidragit till detta. Motviljan mot Ryssland var en av få saker som förenade höger och vänster i Sverige under det tidiga 1900-talet. I sin uppsats om den kulturradikala tidskriften *Forum* har Johan Östling till exempel blottlagt en starkt negativ syn på tsardömet som förefaller ha varit närmast identisk med den som förmedlades i högerpressen vid samma tid.²⁴¹ Det var med andra ord mer opportunt att hänvisa till det ryska hotet än till en för många ytterst abstrakt föreställning om ett krig mellan ”idéer” eller ”världsåskådningar”. Att boken därtill var ett samarbetsprojekt mellan konservativa och socialdemokrater kan också ha föranlett vissa kompromisser beträffande innehållet. Med uppsatsens teoretiska utgångspunkter i åtanke är det likväl viktigt att framhålla att *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* uppvisade markanta skillnader jämfört med Kjelléns artiklar om 1914 års idéer, publicerade endast ett par månader tidigare. Kjellén hade som bekant pekat på den kulturella och ideologiska

---

²³⁹ *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* 1915, s. 72–73.

²⁴⁰ Carl Hallendorff, ”Kriget mot Ryssland”, *Svenska Dagbladet* 30/11 1915.

²⁴¹ Östling 2002, s. 36–37.

konflikten mellan Tyskland och västmakterna som världskrigets kärnpunkt. I aktivistboken framstod denna konflikt som allvarlig men jämförelsevis ytlig. Den analyserades geopolitiskt snarare än ideologiskt och den västorierade kulturkritiken lämnades i stort sett därhän. Vidräkningen med Frankrike och England gick ut på att dessa demokratis, pacifismens och den nationella suveränitetens självproklamerade försvarare i själva verket var minst lika auktoritära och militaristiska som någonsin Tyskland, och därtill betydligt värre vad beträffade imperialistiska och koloniala strävanden.²⁴² Kritiken riktade sig med andra ord inte mot de båda västländernas förmodade idéer eller ideal utan snarare mot deras oförmåga att leva upp till desamma. I bokens slutplädering appellerade författarna dessutom till en västerländsk snarare än till en exklusivt germansk gemenskap; Sverige hade ”ansvar för svensk och västerländsk kultur i Finland”, liksom ett ansvar som Europas ”utanverk mot östern”.²⁴³

Även i den likaledes aktivistiska *Svensk Lösen* var uppfattningen att världskriget ytterst utspelade sig längs demarkationslinjen mellan väst och öst framträdande. En skribent hänvisade här till Sveriges ”historiska betydelse som värnare af västerländsk kulturtradition mot den påträngande östern”²⁴⁴, en annan till vikten av att ”befästa och skydda västerlandets kulturarbete mot Asien”.²⁴⁵ En tredje skribent i samma tidning såg världskriget som ett led i en uråldrig ”försvarskamp mot den stora Östern” som kronologiskt sträckte sig från Salami till Tannenberg. I denna erfarenhet rymdes för övrigt också tyskarnas i sammanhanget potentiellt problematiska allians med det Osmanska riket. Skillnader i tro- och livsåskådningsfrågor hindrade enligt skribenten inte att turkarna först och främst var att betrakta som ”Konstantinernas sentida arftagare”, som ju dessutom hade bistått Karl XII mot slaverna när det begav sig.²⁴⁶

Det samtidigas osamtidighet

Idén om en oföränderlig och oförsonlig konflikt mellan väst och öst underblåstes dessutom av reella utvecklingskillnader. De anklagelser som utslungades mot Ryssland i den konservativa pressen handlade inte bara om landets historiska och samtida förbrytelser som expansiv stormakt, utan också om vad man uppfattade som landets kulturella och intellektuella

---

²⁴² *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* 1915, s. 122–124, 132–135, 148–157, 167–170.

²⁴³ *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* 1915, citat på s. 208 respektive 209.

²⁴⁴ ”Det tragiska”, *Svensk Lösen* 10/3 1916.

²⁴⁵ Silvanus, ”Svenska timmar”, *Svensk Lösen* 20/4 1916.

²⁴⁶ ”Kut-el-Amara”, *Svensk Lösen* 12/5 1916. Se även ”Arftet från Bysans”, *Svensk Lösen* 23/2 1917.

efterblivenhet. Denna kombination av fruktan och förakt fångades väl i Harald Hjärnes liknelse av Ryssland vid ”ett själfsvåldigt barn, som har fått en stor, hvass knif i handen”.²⁴⁷

I detta sammanhang finns det en poäng i att anknyta till historikern Gunnar Åselius avhandling om den svenska säkerhetselitens syn på det ryska hotet under decennierna kring sekelskiftet 1900. Begreppet säkerhetselit avser diplomater, officerare och höga politiker med ansvar för nationella säkerhetsfrågor, en krets som av tradition var sprungen ur den gamla aristokratin och som ideologiskt torde ha haft en hel del gemensamt med de konservativa tidningar och tidskrifter som här står i fokus. Åselius daterar ett intressant perceptionsskifte till decenniet före världskriget. Under slutet av 1800-talet och under 1900-talets första år hade varningarna för ett expansivt Ryssland ofta varit förenade med en positiv och beundrande karakteristik av den potentiella fienden. Ryssarna tillskrevs regelmässigt egenskaper som mod, styrka och skicklighet. Efter den oväntade och förkrossande förlusten i kriget mot Japan 1904–1905, vilken dessutom följdes av en revolution på hemmaplan, blev synen på Ryssland dock allt mer nedvärderande. Landet var inte längre en självklar stormakt utan kunde lika gärna framställas som en svag och efterbliven stat, anfäktad av stora inrikespolitiska problem. Följaktligen beskrevs ryssen numera allt oftare som lat, vidskeplig, irrationell och känslöstyr.²⁴⁸ Omvänt gällde att Sverige, vars internationella renommé som expansivt och framgångsrikt industriland var på uppåtående, inte längre var en självklar småstat. Säkerhetselitens förändrade synsätt var således inte bara en respons på ryska förhållanden, utan likafullt ett uttryck för att den i grunden konservativa säkerhetseliten vid denna tid hade accepterat moderniseringsprocessen och i allt väsentligt tillägnat sig den inhemska borgerlighetens vision av Sverige som en industriell, vetenskaplig och kapitalistisk stormakt. I detta sammanhang fyllde den nedvärderande karakteristiken av ryssarna en viktig funktion: den ”moderna” identiteten framträdde desto tydligare då den ställdes i relief mot efterblivenhet och barbari.²⁴⁹

Säkerhetseliten anknöt härmed till ett i samtiden populärt civilisationstänkande, vars nära koppling till materialism, individualism och förnuftstro har identifierats av bland andra Anders Ekström. Den teleologiska och eurocentriska föreställningen om civilisationen som ett slutmål mot vilket alla världens länder och folk var inbegripna i en ojämn kapplöpning hade sina rötter i upplysningen och stärktes avsevärt under 1800-talets gång, dels till följd av snabba framsteg inom teknologi, industri och naturvetenskap, dels i samband med ojämna

---

²⁴⁷ Hjærne citerades här av en annan, anonym skribent i ”En blick mot öster”, *Svensk Tidskrift* 1915:1, s. 73.

²⁴⁸ Gunnar Åselius, *The ”Russian Menace” to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1994, s. 365–370.

²⁴⁹ Åselius 1994, s. 395–396. Det kan noteras att citationstecknen kring ”moderna” är Åselius egna.

kulturmöten i kolonialismens och imperialismens tecken. Hos främmande folkslag framhävdes i synnerhet deras bristande rationalitet och oförmåga till känslokontroll, en nedvärdering som i sin tur tjänade till att spegla civilisationens dygder.²⁵⁰ Reinhart Koselleck har i detta sammanhang talat om ”progressiva jämförelser”, knutna till erfarenheten av det samtidigas osamtidighet, det vill säga uppfattningen att vissa länder, folk eller världsdelar befann sig på en annan punkt i historien än andra.²⁵¹ Samtidigt kunde civilisationstänkandet också ta sig uttryck i en nostalgisk och romantiserande hållning inför det främmande, som då tillskrevs förmoderna kvalitéer vilka ansågs ha gått förlorade i den egna kulturen. Ekström konstaterar att denna hållning i viss mån utgjorde en reaktion mot det moderna men att den samtidigt ägde rum inom ramen för civilisationstänkandet och verkade bekräftande i förhållande till detsamma: ”vurmen för det enkla och primitiva uttalades som en del av erfarenheten av en högre kulturell ståndpunkt.”²⁵²

Den bild av ryssen som Gunnar Åselius påvisat hos den svenska säkerhetseliten före kriget stämmer i allt väsentligt överens med den som den konservativa pressen tämligen samstämmigt uttryckte under kriget. Den monumentaliska förståelsen av kriget på östfronten påverkades således av utvecklingshistoriska föreställningar om å ena sidan ett modernt och dynamiskt väst, å andra sidan ett barbariskt och statiskt öst. Exempel på detta återfinns i journalisten och författaren Bengt Bergs krigsreportage från de tyska frontavsnitten i öster, publicerade som en lång följetång i *Stockholms Dagblad* i början av 1915. Berg var uppenbart kluven inför kriget och hans prosa befann sig mestadels långt från den storvulna och bakåtblickande krigsromantik som några månader senare skulle bli Sven Hedins signum i dennes reportage från samma trakter. Att han tog parti för samma sida som Hedin rådde det å andra sidan ingen tvekan om, inte heller om att han uppfattade kriget på östfronten som en kraftmätning mellan framåtskridande och efterblivenhet. Medan de tyska soldaternas organisationsförmåga, vapenteknologiska briljans och starka identifikation med sitt lands krigsmål framhävdes liknades deras ryska kontrahenter vid ”dödsplågade djur, som ha drifvits fram till kamp”.²⁵³ Berg reflekterade över de milsvida skillnaderna mellan tyskarnas välorganiserade och snillrikt arrangerade skyttegravar och de ryska motsvarigheter han kunnat observera i övergivet skick; de senare befanns vittna om en ”obetydlig” kulturnivå.²⁵⁴ Åsynen av en grupp ryska krigsfångar väckte hos honom en sentimental, nedlåtande och av ryska

---

²⁵⁰ Ekström 1994, s. 300–302.

²⁵¹ Koselleck 2004, s. 135–136, citat på s. 136.

²⁵² Ekström 1994, s. 303.

²⁵³ Bengt Berg, ”Slaget II”, *Stockholms Dagblad* 11/2 1915.

²⁵⁴ Bengt Berg, ”Skyttegravar II”, *Stockholms Dagblad* 4/4 1915.

läsefrukter inspirerad sympati, vilken påminner om den romantisering av det ociviliserade som Anders Ekström har analyserat. I veckor och månader, skrev Berg, hade dessa män ”stått inför sin okuflige fiende. Inför en fiende, mot vars skarpa förstånd deras eget inte räckte och om hvilken de ingenting annat kände till än den utspridda sägnen om att han ville förgöra dem af ondska”. Dessa soldater var i grund och botten

[m]än, hvilka ingenting bättre visste än freden. Människor, hos hvilka godmodigheten var den största egenskapen. Stora barn, sådana som Turgenjeff berättat om den. Undergifna i sitt lidande, ödmjuka till och med mot dem som piskat dem, så som Tolstoj förkunnat dem vara. Tåligna och uthålliga soldater. Starka att försvara sin egen jord, men svaga mot en sådan fiende.²⁵⁵

Där frontreportern Berg åtminstone var benägen att tillskriva ryssarna ett slags primitiva dygder tecknade andra, framför allt i *Nya Dagligt Allehanda*, en mer entydigt negativ bild av arvfienden. I linje med Anders Ekströms iakttagelse framhövdes i synnerhet irrationaliteten, oförutsägbarheten och oförmågan till känslokontroll som ryssarnas mest utmärkande egenskaper. Den genomsnittlige ryssen befanns vara martyr och tyrann i ett och samma väsen, ömsint och känslös men likafullt kapabel till de grymmaste handlingar.²⁵⁶ Nils Erdmann noterade i en psykologiserande litteraturstudie att barbariet präglade hela den ryska kulturen. ”Den atmosfär, som möter oss äfven hos de största, de mest geniala af Rysslands diktare, är osund”, menade han. Han förnekade ingalunda intelligensen eller begåvningen hos Gogol, Tolstoj eller Dostojevskij, men framhöll att även dessa den ryska bildningens företrädare utmärkte sig genom sin irrationalitet. Detta visade sig främst i en idealisering av det kristna martyrskapet och en ohämmad benägenhet att dyrka det lägsta hos människan: svagheten, förnedringen, syndfullheten. Läsaren kände sig ”som på ett sjukhus, bland mer eller mindre abnormala, om än begåfvade” patienter. Ytterst bottnade detta i ”en kultur och ett samhällsskick föga bättre än medeltidens”.²⁵⁷ Den sistnämnda liknelsen återkom Erdmann till i en senare artikel, där Ryssland kallades ”medeltidsstat” och ”den mest flagranta inkarnationen af medeltiden i Europa”, kännetecknad av ”efterblifvenhet” och ”andligt mörker”. Den ryska mentaliteten beskrevs i sin tur i termer av ”vildens och österlänningens farligaste instinkter och okultur”.²⁵⁸

---

²⁵⁵ Bengt Berg, ”Efter kampen”, *Stockholms Dagblad* 14/2 1915. Lina Sturfelt har identifierat liknande skildringar av ryska soldater och krigsfångar i svensk veckopress, se Sturfelt 2008, s. 212–213.

²⁵⁶ ”Den ryska tanken”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/9 1916.

²⁵⁷ Nils Erdmann, ”Rysk psykologi I”, *Nya Dagligt Allehanda* 20/6 1915. Se även Nils Erdmann, ”Rysk psykologi II”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/6 1915.

²⁵⁸ Nils Erdmann, ”Kulturen i världskrigets belysning. Rysslands mission”, *Nya Dagligt Allehanda* 25/9 1915.

Dylika resonemang var inte nödvändigtvis renons på nyanser eller förklarande anspråk. En annan skribent i *Nya Dagligt Allehanda* underströk exempelvis att Rysslands beklagansvärda eftersläpning inte berodde på rasmässiga skillnader, utan på att de strävanden efter humanism, upplysning och rättssäkerhet som trots allt förekommit i landet under århundradena konsekvent hade undertryckts. Det kunde å andra sidan inte förnekas att landets tragiska historia av förtryck och livegenskap hade kommit att sätta sin prägel på den ryska mentaliteten. Detta innebar

att det långa förtrycket danat lusten att själf förtrycka; att bonden fort blir en liten tsar; att de med knutpiskan styrda själfva vilja styra med samma medel. Därför kan maktruset, spritruset, blodruset hos detta innerst milda folk taga sig så grymma uttryck.

Särskilt framhöll skribenten ryssens brist på uthållighet och konsekvens, liksom oförmågan att tänka och fungera rationellt: ”Den ryska grymheten synes ha samma skaplynne som vildens och barnets och kan därför lätt kasta om till sin motsats.” I denna egenart, ”som synes oförståelig för Västerlandet”, låg också ett oförsonligt ressentiment, vilket utgjorde ”den djupa slaviska faran för Europas kultur”. Ryssen kände sig efterbliven och dömd att misslyckas i ”kapplöpningen med Västeuropa” och ville därför istället hindra medtävlaren med de få medel som stod honom till buds. Hatet mot den västerländska kulturen var också nära förbundet med en mytisk, religiös tro på det ryska folkets världsomfattande uppgift. Förverkligandet av en sådan mission skulle för västerlandet innebära en återgång till ett tillstånd som man redan för flera århundraden sedan lämnat bakom sig.²⁵⁹

Det var alltså inte bara det att svenska konservativa tenderade att lämna den västcentrerade kulturkritiken därhän när centralmakternas krig mot Ryssland stod i blickpunkten; med utgångspunkt från Gunnar Åselius och Anders Ekströms resonemang ligger det dessutom nära till hands att se det ständiga framhävandet av den kulturella diskrepansen mellan väst och öst som en implicit uppvärdering av den västerländska moderniteten, i synnerhet av den förnuftstro som mötte hård kritik i andra sammanhang. Om fiendens kultur framför allt kännetecknades av brist på rationalitet torde närvaron av samma egenskap omvänt ha varit ett

---

²⁵⁹ ”Faran från öster”, *Nya Dagligt Allehanda* 5/8 1916. Även Harald Hjärne menade att eventuella politiska reformer eller omvälvningar var dömda att misslyckas i Ryssland; i varje rysk revolutionär ”sitter längst inne ett frö till en liten Ivan den förskräcklige eller Pugatjev, ett utrotningssideal, som blott tarfar samhällsordens lämpliga förvirring [...] för att samla barbarmassorna under obetingad lydighet till de djärfvaste äfventyr.” Se Harald Hjärne, ”Själfhärskardömet nationalisering II”, *Nya Dagligt Allehanda* 14/8 1915. Oföränderligheten inom Rysslands politiska och kulturella liv framhävdes också i ”Rysk politik”, *Det Nya Sverige* 1916:10, s. 513–518.

i positiv mening utmärkande drag hos den egna kulturen. Uppvärderingen var ofta av detta indirekta slag, men kunde också göras explicit, till exempel i en artikel i *Nya Dagligt Allehanda* där den ryska kulturens ”kaos af hedniska myter och kristliga legender” kontrasterades mot ”den västerländska individualismens tanke, att anden blifva fri genom att själf bestämma för sig lag och gräns”.²⁶⁰ Den individualism och frånvaro av högre auktoriteter som i samma tidning ofta pekades ut som antingen symptom på eller orsak till ett långtgående kulturellt förfall, framhävdes här tvärtom som en tillgång.

Ryska revolutionen som löfte och hot

En återkommande fråga i forskningen om den ryska revolutionen har varit huruvida denna bör betraktas som en kontinuitet eller ett radikalt brott i förhållande till den ryska historien. Samma fråga kan sägas ha präglat mycket av vad den konservativa pressen skrev om revolutionen och dess efterverkningar under 1917 och 1918. Hur skulle revolutionen tolkas i förhållande till befintliga erfarenheter av och förväntningar på Ryssland? Var Ryssland numera att betrakta som en ideologisk fiende i samma mening som Frankrike eller England? Måste inte detta i så fall betraktas som en förändring till det bättre, givet den avsky mot det ryska barbariet som brukade komma till uttryck i högerpressen? Eller var revolutionen tvärtom bara ett nytt uttryck för detta barbari?

Att det rörde sig om en kvalitativ förändring var knappast självklart. I *Svensk Lösen* inskräptes i samband med den första revolutionen att ”Ryssland förblir Ryssland i alla fall, och Sveriges historiska uppgift i öster blir i ingen mån mindre förbindande, om det får att göra med en tatarisk demokrati i stället för en tatarisk despoti”.²⁶¹ I *Nya Dagligt Allehanda* var hållningen överlag mer optimistisk. Under rubriken ”Spännande dagar för världen” konstaterades exempelvis att revolutionen med största sannolikhet var början till slutet både på världskriget och på den ryska expansionspolitiken. Det ok Sverige tvingats bära i århundraden skulle därmed lyftas.²⁶²

Rudolf Kjellén följde händelseutvecklingen med intresse och uppvisade en viss kluvenhet rörande revolutionens plats i den ryska historien. I två artiklar från april 1917 underströk han å ena sidan oföränderligheten i Ryssland och varnade för den naiva uppfattningen att en stat förändrades bara för att dess politiska ledarskap byttes ut. Rysslands traditioner, historiska arv

---

²⁶⁰ ”Den ryska tanken”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/9 1916.

²⁶¹ ”Mars 1917”, *Svensk Lösen* 23/3 1917.

²⁶² ”Spännande dagar för världen”, *Nya Dagligt Allehanda* 19/3 1917. Se även ”Adressen till statsministern”, *Nya Dagligt Allehanda* 26/3 1917; ”Fredsutsikterna och den svenska vänsterpolitiken”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/4 1917; ”Freden i antågande”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/4 1917.

och geopolitiska läge förblev detsamma, varför landet också skulle förbli ett hot mot Sverige.²⁶³ Å andra sidan uppmärksammade han också den nuvarande situationens instabilitet och den av allt att döma snart kulminerande maktkampen mellan liberaler och socialister. Han spådde att de senare skulle avgå med segern, helt enkelt eftersom både det ryska folklynnnet och revolutionen som fenomen tenderade att premiera den mer extrema av två givna riktningar.²⁶⁴ Detta var en förhoppning, inte en varning. Kjellén betraktade, som tidigare har konstaterats, liberalismen som konservatismens och nationalismens huvudfiende, socialismen som en möjlig allierad. Ur förväntan om ett socialistiskt maktövertagande i Ryssland kunde han således extrahera en mer positiv tolkning av revolutionen, vilket framgick då han i slutet av maj analyserade denna i anslutning till sitt nyckelbegrepp 1914 års idéer. Bakgrunden till detta var att hans drygt två år tidigare formulerade teori om världskriget hade gett upphov till kritik och vissa försmädligheter från inhemska meningsmotståndare, inte minst efter februarirevolutionen. Med hänvisning till att 1789 års idéer nu hade segrat till och med i det reaktionära tsardömet hade en och annan vänsterdebattör krävt Kjelléns intellektuella kapitulation. Själv menade han att den ryska revolutionen tvärtom bekräftade vad han hävdade två år tidigare. Han erinrade om att 1914 års idéer avsåg "[o]rganisation och disciplin gent emot individualismens öfverdrift", vilket mer konkret innebar "*statsmaktens stärkande och utbredning in på frihetens missbrukande sfär*". Exakt detta var vad som nu skedde i Ryssland. Bortom parollerna om frihet, jämlikhet och broderskap höll en modern, välorganiserad statsmakt på att upprättas för första gången i landets historia. Liksom västmakternas tidigare övergivande av kosmopolitism och individualism till förmån för nationalstatens hävdande inåt och utåt visade Rysslands pågående övergång från barbari till modern stat att "*den tyska tanken*" skulle segra oavsett hur det sedan gick för de tyska vapnen.²⁶⁵

Bolsjevikernas maktövertagande möttes precis som revolutionen tidigare under året av vissa tvivel på att genuin förändring kunde åstadkommas hos "Rysslands råa, förslafvade massor".²⁶⁶ Samtidigt fick den nya ryska regeringens raskt inledda fredsförhandlingar med centralmakterna i Brest–Litovsk naturligt nog bifall.²⁶⁷ Fredsförhandlingarna kom dock att överskuggas av kriget i Finland, som bröt ut i slutet av januari efter att rödgardister försökt genomföra en revolution enligt ryskt mönster. Parallellt med fredsförhandlingarna stödde

---

²⁶³ Rudolf Kjellén, "Rysslands förvandling II", *Nya Dagligt Allehanda* 13/4 1917. Se även Rudolf Kjellén, "Revolutionen", *Det Nya Sverige* 1917:4, s. 160–167.

²⁶⁴ Rudolf Kjellén, "Rysslands förvandling I", *Nya Dagligt Allehanda* 12/4 1917.

²⁶⁵ Rudolf Kjellén, "1914 års idéer och deras belackare", *Nya Dagligt Allehanda* 31/5 1917.

²⁶⁶ "Början till slutet", *Nya Dagligt Allehanda* 9/11 1917. Se även "Vårt östra problem", *Svensk Lösen* 23/11 1917.

²⁶⁷ "Den fjärde krigsjulen", *Svenska Dagbladet* 24/12 1917; "Krigsåret 1917", *Svenska Dagbladet* 2/1 1918; Janus, "Eftermälet", *Det Nya Sverige* 1918:1, s. 62–64.

Ryssland och Tyskland den röda respektive den vita sidan i Finland. I början av april, en månad efter att separatfreden undertecknats, landsteg en tysk division i sydvästra Finland och intog inom kort Helsingfors. Parallellt med detta intog vita trupper den viktiga industristaden Tammerfors. Därmed var inbördeskriget i praktiken avgjort, även om striderna i sydöstra Finland pågick till början av maj.

Sverige förhöll sig fortsatt neutralt under det finska inbördeskriget, men i högerpressen förekom häftiga reaktioner på vad som tämligen enhälligt uppfattades som ett ryskt angreppskrig. I *Svensk Lösen* och *Det Nya Sverige* häcklades den svenska neutralitetspolitiken i möjligen ännu hårdare ordalydelser än tidigare och Sverige anklagades för att svika inte bara Finland utan också sin historiska mission.²⁶⁸ Även den moderatkonserverativa *Svenska Dagbladet* lät nu höra aktivistiska tongångar. Sverige hade enligt en skribent i tidningen en ”historisk uppgift” som ”den germanska förposten i norr” att skydda Finland och Västeuropa mot ”den bolsjevikiska smittofaran”.²⁶⁹ Samma tidning riktade också hård kritik mot Sveriges officiella hållning, något som torde ha underlättats av att det numera var en vänsterministär som ansvarade för utrikespolitiken. Paul Rosenius konstaterade att neutraliteten, ehuru nog så motiverad i många lägen, aldrig fick misstas för en allmängiltig princip. Det hade varit helt rätt att stå utanför den dittillsvarande kraftmätningen mellan stormakterna, men passiviteten inför händelserna i Finland visade att försjunkheten i ”neutralitetens vilstolar” hade medfört ”en förhärdelse inför andras nödlägen, som är ovärdig människor”.²⁷⁰ Den kulturkritik som här endast antydde gjordes explicit av Anna Sandström, som kopplade svenskarnas oförmåga att engagera sig för Finland till den politiska moderniseringen. Den allt hetsigare striden mellan partier hade drivits så långt att gemene man inte längre hade några andra kollektiv att knyta an till än just partierna. Svenskarna hade blivit ”ett kortsynt folk, som ej kan se avgörelser i större sammanhang, i förbindelse med forntid och framtid”²⁷¹. Vidare gisslades neutraliteten i ett försvarligt antal dikter, vilka i allt väsentligt liknade den heroiska och patriotiska kamplyrik som *Nya Dagligt Allehanda* och *Stockholms Dagblad* hade publicerat i samband med världskrigets utbrott. ”Du folk, som drömde i dådlös ro, / nu är det tid att vakna

---

²⁶⁸ Adrian Molin, ”I botten?”, *Det Nya Sverige* 1918:3, s. 117; ”Kampen om Sveriges framtid”, *Svensk Lösen* 31/1 1918; ”Tandlöshet”, *Svensk Lösen* 15/2 1918; ”Hur vi förlorade Finland”, *Svensk Lösen* 15/3 1918; ”Den stora förnekelsen”, *Svensk Lösen* 28/3 1918.

²⁶⁹ ”Förbistringen fullkomnad”, *Svenska Dagbladet* 5/3 1918. Se även ”Sveriges och Finlands kamp”, *Svenska Dagbladet* 3/2 1918; ”Banditvåldet”, *Svenska Dagbladet* 8/2 1918.

²⁷⁰ Paul Rosenius, ”Kvalmig luft”, *Svenska Dagbladet* 21/2 1918.

²⁷¹ Anna Sandström, ”Partidressyr eller hederskänsla? Några psykologiska reflexioner”, *Svenska Dagbladet* 20/2 1918. Neutralitetspolitiken under inbördeskriget fick också hård kritik i Ane Randel, ”Det var en gång...”, *Svenska Dagbladet* 5/2 1918; Per Hallström, ”Medlingen”, *Svenska Dagbladet* 11/2 1918; Ernst Ahlberg, ”Svaret till Finland”, *Svenska Dagbladet* 21/2 1918; Ruben G:son Berg, ”Ropet”, *Svenska Dagbladet* 21/2 1918.

och handla, / nu är det tid att visa att eld och tro / kunna drömmar i dåd förvandla!”, manade signaturen Av en finländsk man i början av februari.²⁷² Drygt en månad senare gav Maria Olofsson istället uttryck för hånfull besvikelse: ”En värld, som i all sin dårskaps strömmar af blod / har visat under af tapperhet och mod, / äger rätt att skänka oss hånets bistra löjen. / Vi voro för rädda vi, om vårt fina skinn, / en rispa däri kunde kanske kasta oss in / i något af mera allvar än dagens nöjen.”²⁷³

Om bolsjevismen tidigare hade väckt blandade reaktioner i den konservativa pressen framstod den med kriget i Finland som fond som ett mer eller mindre entydigt negativt och hotfullt fenomen. Väl att märka är att den därmed ansågs bekräfta de befintliga erfarenheterna av Ryssland, det vill säga att den tolkades som en utlöpare av vad man såg som landets politiska och kulturella efterblivenhet. Denna idé om kontinuitet artikulerades under våren 1918 i ett flertal historiserande och psykologiserande artiklar. ”Den leninska revolten röjer på det tydligaste sin upprinnelse ur Europas östmarker”, fastslogs exempelvis i *Svenska Dagbladet*. Skribenten menade vidare att den ryska naturen och ”den tsariska världens många irrationella element” hade ”befruktat dess psyke, författat dess ordbok och bestämt dess former och metoder”. Den nya ryska regimen ”bär tillika i sig alla det gamla Rysslands expansiva böjelser. [...] Samma aggressiva kraft i båda fallen, samma behov av försvarsberedskap för den, som hotas därav.” Det fanns därför ”all anledning att se upp med de krafter, som fått den ryska febern i blodet”.²⁷⁴

Tanken om kontinuitet mellan tsarväldet och revolutionen befäste således den föreställda skillnaden mellan ett kultiverat Europa och ett barbariskt Ryssland, varmed också skiljelinjerna inom Europa, ännu en gång, tonades ned. Rudolf Kjellén talade i detta sammanhang om en keltoromansk-germansk kultursfär som trots politisk splittring var enhetlig i grunden; Europa och Ryssland var däremot ”*tvenne andligen skilda världar*”. Att tala om rasskillnader härvidlag var osäker mark, betonade han, men historien bar syn för s ägen. Där den europeiska kulturutvecklingen från antiken och framåt lät sig karakteriseras som en mognadsprocess, hade den ryska snarast stått stilla. De ”frön till germansk frihetsutveckling” som planterats där med den svenska besättningen mer än tusen år tidigare hade aldrig tillåtits blomma på grund av förbindelserna med ”det sterila Bysanz”, och vad som eventuellt återstått hade därefter utplånats av den mongolska invasionen på 1200-talet.

---

²⁷² Av en finländsk man, ”Till kamp!”, *Svenska Dagbladet* 4/2 1918.

²⁷³ Maria Olofsson, ”Vi bidade handlingens män...”, *Svenska Dagbladet* 10/3 1918. Liknande dikter förekom också i *Nya Dagligt Allehanda*, se E.H., ”Ve den fege!”, *Nya Dagligt Allehanda* 13/2 1918; Johan Nordling, ”Det brinner i din broders gård!”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/2 1918.

²⁷⁴ ”Översättning från ryskan”, *Svenska Dagbladet* 16/3 1918.

Medan den europeiska kulturen under senmedeltiden mognade till renässans och reformation hade alltså den asiatiska kulturen legat som ett istäcke över Ryssland. Ett folk som stått utanför ”västerlandets hela barndoms- och ungdomsgärning [...] kan draga västerlandets fernissa uppå, men det blir aldrig i hjärtat helt västerland. Dess *orientaliska* ränder gå aldrig ur.” Detta märktes inte minst i ”bristen på ett objektiva lag- och frihetsbegrepp på andra sidan gränsen – ett orientaliskt eller asiatiskt drag, som stämplade hvarje rysk regim med tygellöshetens insegel”, oavsett om regimen var tsarens eller bolsjevikernas.²⁷⁵

När fredsfördraget mellan Ryssland och centralmakterna undertecknades i början av mars väckte detta icke desto mindre optimism på flera håll i den konservativa pressen. Villkoren var hårda för ryssarna, som utöver att betala ett krigsskadestånd på sex miljoner tyska guldmärk fick avträda motsvarande hälften av sina europeiska territorier, däribland Finland, Baltikum och Ukraina. För Kjellén innebar detta att hela händelseutvecklingen i öster nu fick sin givna plats i hans utvecklingshistoriska teori om världskriget. I en artikel i *Det Nya Sverige* kommenterade han avtalet i ordalag som stod i bjärt kontrast till hans relativt avvaktande bedömning av februarirevolutionen föregående vår. En tyngd hade lyfts från Europas bröst och vägen till en tysk seger låg öppen; världskriget hade nu äntligen ha övergått från sin destruktiva till sin konstruktiva fas, menade han. Det var därmed uppenbart att ”äfvén världskrigets skådespel har sin *regi*, ofvan människornas och staternas hufvuden – en regi, som styr allt till det bästa”, och att såväl Rysslands deltagande i kriget som bolsjevikernas revolution hade varit ”redskap för utvecklingen framåt”.²⁷⁶ Ernst Liljedahl i samma tidskrift och signaturen R.E-n i *Svensk Lösen* gjorde liknande entusiastiska bedömningar av fredsavtalet.²⁷⁷ Det tål att påpekas att alla tre artiklarna publicerades efter det att kriget i Finland i princip hade avgjorts i början av april.

Sammanfattning

Monumentalisk historieanvändning spelade en viktig roll i den svenska högerpressens tolkningar av kriget på östfronten. Centralmakternas kamp mot Ryssland förklarades och

---

²⁷⁵ Rudolf Kjellén, ”Ryssland och Europa”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/2 1918. En skribent i *Det Nya Sverige* menade på samma sätt att Rysslands folk och ledare genom århundradena hade tillägnat sig drag av den västerländska kulturen, men detta genom ytlig imitation snarare än verklig assimilation. Ryssen saknade således för västerlänningen utmärkande egenskaper såsom sunt förnuft, självbehärskning och moral, ett predikament som förklarade såväl den tidigare expansionspolitiken som den samtida revolutionen: ”när ryssen fattas af en stark affekt måste han löpa linan ut.” Att ett nytt Ryssland skulle kunna uppstå ur revolutionen befanns vara föga troligt. Se ”Några tankar om rysk politik och ryskt väsen”, *Det Nya Sverige* 1918:4, s. 161, 165, citat på s. 165.

²⁷⁶ Rudolf Kjellén, ”Världspolitisk öfversikt 1918:1”, *Det Nya Sverige* 1918:6, s. 277, 290–291, båda citaten på s. 291.

²⁷⁷ Ernst Liljedahl, ”Freden på östfronten”, *Det Nya Sverige* 1918:3, s. 136–141; R.E-n, ”Statsmän och demagoger i världskriget”, *Svensk Lösen* 10/5 1918.

legitimerades genom att förstås som en upprepning av, alternativt en direkt fortsättning på, Sveriges historiska konflikter med samma land och i vidare mening också med en förmodad civilisatorisk konflikt mellan väst och öst. Som tidigare har noterats av både Mats Kihlberg och Mart Kuldkepp utgick moderata konservativa och aktivister från i stort sett samma historieskrivning i detta sammanhang; skillnaden var att det endast var de senare som menade att den historiska erfarenheten också förpliktigade till handling.²⁷⁸ Icke desto mindre kan konstateras att medan synen på världskriget i stort efterhand blev allt mer splittrad i högerpressen rådde en jämförelsevis hög grad av konsensus i fråga om kriget på östfronten. Detta gällde också såtillvida att man längs hela det här aktuella spektret av dagstidningar och tidskrifter vanligen förstod fiendskapen mellan väst och öst som mer djupgående än den mellan centralmakterna och västmakterna. Om den förra enligt vissa konservativa utgick från världsåskådningar, två motstridiga men ändå jämförbara och i någon mening likvärdiga storheter, handlade den senare snarast om en kamp mellan ”*tvenne andligen skilda världar*”.²⁷⁹ I detta sammanhang betonades ofta utvecklingskillnaderna mellan väst och öst på ett sätt som onekligen kontrasterade mot den västcentrerade kulturkritik som har lyfts fram i analysens två första kapitel. Kriget på östfronten förklarades och legitimerades sålunda inte bara monumentaliskt, som en direkt förlängning av Sveriges forna krig, utan också i utvecklingshistoriska termer såtillvida att det framställdes som en uppgörelse mellan västerländsk civilisation och österländskt barbari.

Denna syn på Ryssland överlevde 1917 års revolutioner, vilka många gånger befanns vara sprungna ur precis samma mylla som tsardömetts inrikespolitiska förtryck och utrikespolitiska expansionism. Kriget i Finland i början av 1918 visade emellertid att bolsjevismen, sin uppenbart lokala präglning till trots, kunde fortplantas till vitt skilda miljöer. Detta skulle bli än tydligare under de kommande månaderna.

2.5 Krigsslutet

Följande kapitel behandlar den konservativa pressen under världskrigets avslutande skede, samt i samband med fredens undertecknande på sommaren 1919. Det första avsnittet lyfter fram några exempel på kritik mot världskriget i högerpressen under perioden, kritik genom vilken kriget sattes i samband med sådana aspekter av det moderna som man tidigare hade trott att det skulle motverka. Det andra avsnittet visar hur negativa förväntningar eller hotbilder fick en allt mer framträdande plats i högerpressen allt eftersom det blev tydligt hur

---

²⁷⁸ Kihlberg 1961, s. 26; Kuldkepp 2014, s. 139–141.

²⁷⁹ Rudolf Kjellén, ”Ryssland och Europa”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/2 1918.

kriget skulle sluta. Det tredje avsnittet visar på både förändring och kontinuitet i de historiska perspektiven på kriget i dess sista skeden. Fokus ligger här på de publikationer där förhoppningarna på kriget och på en tysk seger hade varit som störst.

Världskriget som orsak och verkan

I ett tidigare kapitel hänvisades till Claes Ahlunds användande av begreppen *Entzauberung* och avmytifiering apropå europeiska intellektuellas syn på kriget. Härmed avsågs som bekant rörelsen från positiv förväntan till negativ erfarenhet; från tanken om kriget som ”en *befrielse* från den skrämmande moderniteten med dess allt påtagligare materialistiska karaktär” till ”insikten att kriget i högsta grad utgör en del av moderniteten”.²⁸⁰ Under krigets sista månader publicerades i den svenska högerpressen flera artiklar som på olika sätt gav uttryck för denna insikt. I början av augusti 1918 erinrade sig en skribent i *Svenska Dagbladet* de upprymda stämningar som genomsyrat högerpressen vid världskrigets utbrott fyra år tidigare. Tonen var lätt nostalgisk men också efterklok. Krigsentusiasmen hade fallit sig naturlig för de som före kriget förhållit sig skeptiska till materialism, vinningslystnad och överdriven individualism, menade skribenten, och poängterade att förväntningarna förvisso hade infriats till en början. I krigets inledningsfas hade dygder som offervillighet och samhällsmoral mycket riktigt stegrats, men sedan successivt frätts sönder av de fruktansvärda umbäranden som Europas folk tvingats igenom. I Sverige hade kristiden gjort att beredskapsandan slagit över i dess motsats, det vill säga materialism, vinningslystnad och laglöshet. Samhällsupplösningen hade nått dithän att de principer och lärdomar som före kriget mödosamt traderats från generation till generation nu tycktes på väg att mista sitt herravälde. I detta avseende drog skribenten som synes samma slutsats som tidigare Adrian Molin. Till skillnad från denne tog han emellertid de negativa erfarenheterna till intäkt för en vidräkning med kriget som sådant. Det tedde sig nu ”som något mycket avlägset, när kriget i sin begynnelse uppfattades som något i högre mening gott, såsom den store själsluttraren och sederenande skärselden, ur vilken människornas tankar och känslor skulle framgå pånyttfödda, deras liv förädlat”. Kriget hade gett upphov till stora handlingar, vilka dock bleknade vid sidan av dess härjningar ”på de ideella värdenas mark”.²⁸¹

Här noterades som synes att kriget hade befrämjat sådana processer som man tidigare hoppats att det skulle motverka: individualism, materialism och samhällsupplösning. Andra

---

²⁸⁰ Ahlund 2007, s. 18–19, citat på s. 19.

²⁸¹ ”Kristiden och samhällsmoralen”, *Svenska Dagbladet* 7/8 1918. Jfr. Adrian Molin, ”Ett årtionde”, *Det Nya Sverige* 1916:11–12, s. 521–522.

pekade på att kriget även i en djupare mening var nära förbundet med dylika processer. Ett exempel är John Gustavsons recension av den norske författaren Helge Rodes bok *Krig og Aand* (1917), publicerad i *Svenska Dagbladet* några dagar efter den nyss citerade artikeln. Rode förmedlade i boken en med Gustavsons ord "blyfärgad" syn på den fredsperiod som föregått världskriget, och drev tesen att det senare ytterst var ett symptom på ackumulerade andliga defekter hos den europeiska civilisationen, vilka blivit särskilt framträdande från och med 1800-talets senare del. Socialdarwinismen, den nietzscheanska vitalismen och naturalismen var och en på sitt sätt hade bidragit till att degradera människan och människolivet. Gustavson instämde till fullo i att kriget var en konsekvent följd av en lång kulturutveckling, och lyfte för egen del fram ytterligare ett särdrag hos moderniteten som enligt hans förmenande var avgörande för att förstå kriget: subjektivismen. Denna hade under lång tid underminerat och slutligen också upphävt alla former av högre värden och objektiva måttstockar. Nationsöverskridande såväl som småskaliga gemenskaper hade brutits ned, vilket "i ej ringa grad bidragit till att luckra upp marker för den moderna nationalismen och till att göra kriget så brutalt och fruktansvärt oridderligt som det blivit". Avsaknaden av ett gemensamt etos innebar vidare att vetenskapen och tekniken endast kunde åberopa objektivitet i en ytlig mening. Detta förklarade varför deras företrädare under kriget ofta hade framträtt som rabiata nationalisterna snarare än att verka för fred och försoning.²⁸² Denna kulturkritiska analys av världskriget i relation till modernitetens problem hade i själva verket en hel del gemensamt med den som Fredrik Böök hade gjort i sitt tidigare uppmärksammade föredrag "Kriget och kulturen" på hösten 1914. Den slående skillnaden är att där Böök, liksom många andra krigsentusiaster i den konservativa pressen vid den tiden, framhållit nationalismen som just ett högre värde, och därmed en motkraft till den moderna subjektivismen, betraktade Gustavson den tvärtom som ett utslag av samma subjektivism.²⁸³

En liknande omvärdering av nationalismen gjordes också av en skribent i *Stockholms Dagblad*. Denne konstaterade att vad som tidigare varit en sund kärlek till det egna landet och folket under världskrigets tryck hade kommit att framträda som en veritabel konkurrent till kristendomen, beklagligt nog ofta med benäget bistånd från kyrkans egna representanter. USA, ett land som händelsevis saknade statskyrka, lyftes fram som ett särskilt slående exempel på detta, men skribenten underströk att utvecklingen varit densamma i alla krigförande länder:

---

²⁸² John Gustavson, "I den stora världskampens skugga", *Svenska Dagbladet* 11/8 1918.

²⁸³ Jfr. Fredrik Böök, "Kriget och kulturen" (första delen), *Svenska Dagbladet* 30/10 1914; Fredrik Böök, "Kriget och kulturen" (andra delen), *Svenska Dagbladet* 31/10 1914.

Nationalismens religion, sådan världskriget utvecklade den, har en blodig kult – dess offer ropade högt mot himmelen. Dess präster äro mångfaldiga och dess lärjungar kända. Dess makt att gripa sinnena, dess suggestiva förmåga att hålla tron och hoppet uppe samt att bära brist och lidanden är fenomenal. Dess maskineri är enormt – det är en statsreligion med statens alla maktmedel till sin disposition till tankars och viljors behärskande. Dess moral är: ändamålen helgar medlen, nöden har ingen lag – lögn och föreställning, hat och baktal, allt är tillåtet; till och med heder och samvete få i nödfall offras på patriotismens altare.²⁸⁴

Artikeln handlade som synes inte bara om nationalismen. Mot bakgrund av världskrigets erfarenheter pekade skribenten även ut kyrkan och statsmakten som potentiellt amoraliska och farliga. Detta visar hur även några av högerens mest omhuldade institutioner i kampen mot samhällsupplösningen eller det moraliska förfallet i vissa fall ansågs ha komprometterats av kriget och istället blivit en del av dessa processer.

Katastrofernas konvergens

Den här typen av kritik mot världskriget hade som bekant framförts på olika håll i högerpressen även under de föregående åren, men den framstod säkerligen som än mer plausibel vid denna tid. Från och med sensommaren 1918 torde det nämligen ha stått klart även för optimistiskt lagda Tysklandsvänner att centralmakterna inte kunde vinna kriget. Den offensiv på västfronten som tyskarna inlett under våren hade slagits tillbaka av engelska, franska och, inte minst viktigt, nyanlända amerikanska trupper. I slutet av juli inleddes en motoffensiv och tyskarna tvingades till reträtt. Deras allierade var i ännu mycket sämre skick. Österrike-Ungerns armé var på väg att upplösas i dess etniska beståndsdelar och efter en sista misslyckad sommaroffensiv på den italienska fronten deserterade dess soldater *en masse*. Bulgarien kapitulerade i slutet av september, Turkiet en månad senare. Den tyska hemmafronten hade pressats till bristningsgränsen av kriget och av ententens handelsblockad, och regeringen fruktade revolution. I början oktober vände sig Tysklands nytillträde kansler prins Max von Baden till president Woodrow Wilson med en önskan om fredsförhandlingar på grundval av dennes fjorton punkter, det vill säga de preliminära fredsvillkor som presidenten formulerat inför den amerikanska kongressen i januari samma år. Vid det här laget hade emellertid ett betydande antal amerikanska soldater hunnit stupa i strid, varför Wilson nu hade att ta hänsyn till en uppretad hemmaopinion. Därtill var Tysklands

---

²⁸⁴ ”Kristendom och nationalism”, *Stockholms Dagblad* 29/9 1918.

förhandlingsläge avsevärt svagare än vad det varit vid årets början. Wilson ställde följaktligen en rad nya krav, däribland att Tyskland skulle omvandlas till en konstitutionell stat. Så skedde också; inom loppet av några få veckor genomförde kanslern snart sagt alla de politiska reformer som kejsarmakten och armén hade motarbetat under decennier. Men det var för sent. I slutet av oktober gjorde matroserna i Kiel myteri och inom en vecka hade revolution utbrutit i alla större städer i landet. Arbetar- och soldatråd grep makten med de ryska sovjeterna som förebild. Bayern utropades till självständig rådsrepublik. Den 9 november abdikerade Vilhelm II. Makten överlämnades till socialdemokraterna, vilka utropade republik. Två dagar senare avslutades kriget i väster.

Samtidigt som utsikterna till en seger för centralmakterna gick om intet befann sig den svenska inrikespolitiken i ett ur konservativ synpunkt oroväckande läge. 1917 hade varit ett av de mest turbulenta åren någonsin i svensk politik. Socialdemokraternas partisprängning i februari resulterade i bildandet av ett nytt, vänsterrevolutionärt parti. Livsmedelsbristen till följd av världskriget tilltog, och ledde under våren till återkommande hungerdemonstrationer och kravaller i olika delar av landet. Andrakammarvalet på hösten samma år blev ett dubbelt bakslag för högern då det resulterade i tillsättandet av en liberal-socialdemokratisk regering såväl som i att parlamentarismen i praktiken infördes som konstitutionell princip. Överst på den nya vänsterregeringens program stod en författningsreform, det vill säga en demokratisering av de kommunala valen och i förlängningen också av valen till första kammaren. En politisk modernisering som stora delar av högern in i det längsta hade motsatt sig, och som så här långt hade bromsats upp av världskriget, föreföll därmed oundviklig. 1789 års idéer var på frammarsch och efter sensommaren 1918, om inte förr, kunde Tyskland inte rimligen betraktas som en trovärdig motkraft till dem. I den svenska högerpressen analyserades krigets slutskede sålunda i ett apokalyptiskt, ofta närmast paniskt tonläge. Vad som framför allt kan noteras är att de hotbilder som tidigare formulerats i anslutning till kriget förstärktes och sammansmälte. Den 19 oktober 1918 inskräpte en skribent i *Stockholms Dagblad* att en snar fred var av nöden om inte revolutionen skulle sprida sig som en löpeld. Ententen drog ut på kriget för att framtvunga Tysklands ovillkorliga kapitulation men insåg inte faran däri. Om bolsjevismen slog klorna i Tyskland kunde den därefter också angripa hela den europeiska civilisationen:

Vi skåda såväl i vårt land som annorstädes tillräckligt många tecken på anarki, upplösning av moralbegrepp och laglöshet för att kunna förstå, att de makter, som spekulera i ett sådant tillstånd,

skola vinna en allt bättre jordmån för sin ohyggliga sådd, ju värre tillståndet blir och ju längre det nuvarande världsläget räcker.

Detta gällde i högsta grad även Sverige. Landets vänstersocialistiska parti var för sig självt betraktat inte mycket att frukta, men ”om dammarna för den anarkiska flodvågen sprängas sönder annorstädes” skulle de ”mötas av en fåra även härifrån, spridande fördärv omkring sig i vårt land för att sedan uppgå i den stora lavin, som skall fullborda den ödeläggelse av Europa, som världskriget så framgångsrikt börjat”. Bolsjevismen och kriget hotade därmed att ”föra världsdelen tillbaka i barbari och mörker”.²⁸⁵

Vid det här laget hade begreppet ”bolsjevism” delvis ändrat innebörd i den konservativa retoriken. Som framgick i slutet av det förra kapitlet hade det ännu i samband med det finska inbördeskriget i regel betecknat ett från Sverige och Europa väsensskilt fenomen, vilket liksom tsarens envælde var sprunget ur Rysslands förmodade egenart. Nu betecknade det snarast ett undanglidande och allerstädes närvarande hot, en inre fiende såväl som en yttre. I en artikel i *Svensk Tidskrift* menades bolsjevismen vara ett uttryck för ”de primitiva, enkla lustarna hos människan, som brutit sig lösa och som hota mindre det nuvarande ekonomiska systemet än själva grundvalarna för all mänsklig kultur”.²⁸⁶ Den var därmed i första hand att betrakta som ett existentiellt hot, snarare än ett militärt eller politiskt dito.

Att bolsjevismen numera betraktades som en inre fiende framgår också av att den ständigt liknades vid en smitta, en farsot eller ett virus. I föregående kapitel såg vi enstaka exempel på dylika liknelser i samband med finska inbördeskriget, men i världskrigets slutskede blev de allmänt vedertagna. I *Svenska Dagbladet* manades exempelvis till ”karantän och avlusningsåtgärder” mot ”[b]olsjevismens pestfara”.²⁸⁷ I anslutning till denna epidemiologiska metaforik underströks också, i kontrast till vad som tidigare varit fallet, att bolsjevismen utgjorde ett kvalitativt nytt fenomen med ursprung i världskriget snarare än i den ryska kulturen. I den ovan citerade artikeln i *Stockholms Dagblad* omtalades den som ”denna i krigets spår följande epidemi”.²⁸⁸ En annan skribent i samma tidning jämförde bolsjevismen med den samtidigt härjande spanska sjukan, ”en på krigets mark uppkommen farsot med tendenser till universell spridning och med synnerligen elakartat, ofta dödligt förlopp”.²⁸⁹ I

---

²⁸⁵ ”Om freden dröjer”, *Stockholms Dagblad* 19/10 1918. Se även ”Den öfverhängande bolsjevifikaran”, *Nya Dagligt Allehanda* 22/10 1918; ”Sverige och bolsjevismen”, *Nya Dagligt Allehanda* 29/10 1918; ”Pest”, *Svenska Dagbladet* 1/11 1918.

²⁸⁶ ”Freden och framtiden”, *Svensk Tidskrift* 1918:7, s. 520.

²⁸⁷ ”Korståget mot bolsjevismen”, *Svenska Dagbladet* 5/11 1918.

²⁸⁸ ”Om freden dröjer”, *Stockholms Dagblad* 19/10 1918.

²⁸⁹ ”Bolsjevismens bekämpande”, *Stockholms Dagblad* 5/11 1918.

Nya Dagligt Allehanda beskrevs den som en ”fullbordare af det onda, som kriget begynnt” och ”en själslig tidssjukdom”, uppstånden ur krigets lidanden och splittring.²⁹⁰ Detta visar också hur erfarenheten av kriget förändrades i samspel med de negativa förväntningarnas förstärkande.

Det från konservativt håll upplevda hotet om samhällsupplösning och massvälde kom inte enbart österifrån eller inifrån utan också västerifrån. USA hade sedan sitt inträde i kriget i april 1917 successivt intagit en särställning i den svenska högerpressens modernitetskritik. I början av 1918 framhöll signaturen Halifax i *Svensk Lösen* landet som ett skräckexempel på vad en allt för långtgående demokratisering och en allt för otyglad kapitalism ledde till; den amerikanska statsmakten var hjälplöst utlämnad åt å ena sidan de obildade massorna, å andra sidan den cyniska storfinansens. Tillsammans med England utgjorde landet ”ett oheligt romerskt rike af anglosaxisk nation”, som sökte påtvinga det kontinentala Europa dessa modernitetens avigsidor.²⁹¹ Precis som i fallet med bolsjevismen fick kritiken mot den amerikanska eller anglosaxiska imperialismen en allt mer dystopisk karaktär i takt med att centralmakternas utsikter till seger gick om intet. Det Nationernas Förbund som höll på att ta form blev i högerpressen en symbol för den anglosaxiska viljan till makt och, omvänt, för att Europas storhetstid var förbi. Som en skribent i *Svensk Tidskrift* dystert noterade:

Det är nu de anglosachsiska idealen [...] skola påtvingas världen; det är den amerikanska tanken som med hjälp af den pansrade näfven nu skall utbredas öfver Europa af ett ungt och af naturen yfverboret folk, som blifvit medvetet om sina maktresurser, mot hvilka de fruktade tyska säkerligen voro en obetydlighet.

Denna nya form av imperialism skulle med all sannolikhet stöta på motstånd runt om i Europa, men till vilken nytta? Den gamla kontinenten skulle framgent präglas av svaghet och instabilitet, dels till följd av ”de extrema nationalitetsidéernas seger öfver de historiskt gifna staterna” och i ännu högre grad på grund av bolsjevismen.²⁹²

---

²⁹⁰ ”Svensk och rysk bolsjevism”, *Nya Dagligt Allehanda* 4/11 1918.

²⁹¹ Halifax, ”Den döda handen”, *Svensk Lösen* 18/1 1918. Se även ”President Wilson”, *Svensk Lösen* 9/3 1917; ”Kriget och kapitalismen”, *Nya Dagligt Allehanda* 19/6 1917; ”Napoleonska fredsdrömmar i engelsk form”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/7 1917; ”För hvad flyter folkens blod”, *Nya Dagligt Allehanda* 23/7 1917; Nils Wohlin, ”Den inre krisen i Sverige”, *Svenska Dagbladet* 31/7 1917; R.E-n, ”Statsmän och demagoger i världskriget”, *Svensk Lösen* 10/5 1918.

²⁹² ”Freden och framtiden”, *Svensk Tidskrift* 1918:7, s. 518–520, citat på s. 519 respektive 520. Se även Verner Söderberg, ”Nationernas förbund”, *Svensk Tidskrift* 1918:7, s. 469–484; ”Jus gentium redivivum”, *Svensk Tidskrift* 1918:8, s. 608–610.

Som det senare citatet indikerar uppfattades president Wilsons avsikter att stycka upp det tyska och det habsburgska imperiet enligt nationalitetsprincipen och framtvinga konstitutionella reformer i de förlorande länderna i högerpressen som orättmätiga och dåraktiga angrepp på en beprövad och naturligt framvuxen ordning, vilka dessutom lämnade vägen öppen för ytterligare radikaliserings i Europa. Presidenten beskylldes genomgående för såväl aningslös idealism som brutal maktpolitik i Napoleons anda.²⁹³ Det fanns emellertid också ansatser till en mer strukturalistisk förklaring av de segrande ländernas maktpolitik, där denna sattes i samband med krigets ideologiska dimensioner och med den även tidigare kritiserade krigspropagandan. En skribent i *Svensk Tidskrift* menade att USA och ententen genom att konsekvent och högstämt åberopa moraliska motiv hade målat in sig i ett hörn. De såg sig nu sålunda tvungna att straffa fienden på det mest utstuderade sätt. Man hade helt enkelt skapat ett ”politiskt religionskrig”, och religionskrig kännetecknades av tradition av just obarmhärtighet.²⁹⁴ I *Nya Dagligt Allehanda* lades skulden uttryckligen på demokratin; både Wilson och Lenin var ”de yttersta konsekvenserna af det som skulle frälsa världen – de af inga skrankor tillbakahållna massväldet, demokratin upphöjd till absolutism!”²⁹⁵

I den amerikanske presidentens vid denna tid tämligen kompromisslösa hållning gentemot fienden såg svenska konservativa dessutom en släktskap med den inhemska vänsterns samtida kamp för allmän och lika rösträtt. En skribent i *Nya Dagligt Allehanda* pekade på att det i båda fallen handlade om ”ovisligt experimenterande” och ”[r]adikala brytningar med traditionell ordning”, som på sikt skulle leda till samma utveckling som i Ryssland.²⁹⁶ Argumentet känns igen från Ernst Tryggers tidigare citerade anförande från mars samma år, även om det den gången inte hade varit vare sig Wilson eller Ryssland som stått i fokus specifikt.²⁹⁷ En liknande koppling gjordes i samma tidning i samband med vapenstilleståndet, då det konstaterades att ”[d]en järnhårda röst, som talar ur stilleståndsdokumentet, får sitt gensvar ur folkdjupen, och detta gensvar gifves af bolsjevismens rasande och råa stämmor.”²⁹⁸ De olika hotbilderna, den anglosaxiska imperialismen, försvagandet av det kontinentala Europa, den ryska bolsjevismen och en långtgående demokratisering på hemmaplan hade således konvergerat vid förväntningshorisonten. Den samhällsutveckling som många konservativa hade hoppats skulle vändas av världskriget hade istället accelererats

---

²⁹³ Se t.ex. ”Skiljedomaren Wilson tar slavernas parti”, *Nya Dagligt Allehanda* 20/10 1918; ”Monroedoktrin och tvåmaktstandard”, *Svenska Dagbladet* 20/10 1918.

²⁹⁴ ”Folkförbund eller världsherravälde?”, *Svensk Tidskrift* 1918:8, s. 549.

²⁹⁵ ”Två års krig till?”, *Nya Dagligt Allehanda* 25/9 1918. Se även Jago, ”Folkhysteri”, *Det Nya Sverige* 1918:11, s. 520.

²⁹⁶ ”De gamla formernas sönderbristande”, *Nya Dagligt Allehanda* 18/10 1918.

²⁹⁷ Ernst Trygger, ”En skarp vidräkning med regeringens in- och utrikespolitik”, *Stockholms Dagblad* 18/3 1918.

²⁹⁸ ”Vanvettets triumf”, *Nya Dagligt Allehanda* 11/11 1918.

till följd av detsamma. Som en skribent i *Svenska Dagbladet* noterade dagen efter fredens undertecknande i Versailles följande sommar: ”Franska revolutionens propaganda har i ett århundrade malt och gnagt genom världsdelen och slutligen trängt igenom. Idéerna från 1789 ha i mer eller mindre ursprunglig form erövrat världen.”²⁹⁹

Det osamtidigas samtidighet

Med 1918 års besvikelser och farhågor förändrades det historiska perspektivet på världskriget i de högerkretsar där man in i det längsta hade trott på en tysk seger. Det var inte längre rimligt att betrakta kriget som ett uppbrott från den moderna kulturens förfall, eller, på Kjellénst vis, som en utvecklingshistorisk klimax. I de publikationer där krigsentusiasmen varit som störst och mest seglivad – *Nya Dagligt Allehanda*, *Det Nya Sverige* och *Svensk Lösen* – kan vi i krigets avslutande skeden se exempel på vad som skulle kunna kallas en monumentalisk historieanvändning med negativa förtecken. Kriget förstods nu som en upprepning av eller parallell till tidigare episka nederlag i historien. Tidigare under kriget hade aktivister och andra konservativa ofta använt stormaktstiden i mobiliserande syfte; nu var det istället epokens nesliga avslutning som lyftes fram. Rudolf Kjellén, som dittills varit förhållandevis återhållsam med de historiska parallellerna, talade i samband med krigsslutet om en ”fullständig” överensstämmelse mellan Karl XII:s nederlag i öster och Tysklands nederlag i väster, särskilt som också Tyskland hade en ”frihetstid” att vänta.³⁰⁰ I ett tal på tvåhundraårsdagen av den nyss nämnde kungens frånfälle, en tilldragelse som inföll bara några veckor efter vapenstilleståndet i väster, tillstod Kjellén redan inledningsvis att tiden förvisso hade sprungit ifrån Karl XII rent politiskt; ja, inte ens i hjältekonungens samtid hade dennes kompromisslösa personlighet varit helt lyckad. Precis som Franz Josef II av Österrike-Ungern och Vilhelm II av Tyskland borde Karl XII sålunda inte hyllas i egenskap av krigare eller statsman, utan snarare som en symbol för rättfärdighetens och de goda föresatsernas ständiga tragedi: ”Salie äro de misslyckade, som i Guds befallning misslyckats på denna jord – ty dem hörer den eviga lyckan till!”³⁰¹

En mer anspråksfull jämförelse som ett flertal skribenter tillgrip var den mellan världskrigets Europa och den antika civilisationen i dess dödsryckningar. Som historikern Isak Hammar har konstaterat har det västromerska rikets fall ända sedan det inträffade haft en given plats i det västerländska historiemedvetandet och ofta fungerat som ”en stående politisk

---

²⁹⁹ ”Inför speglarna i Versailles”, *Svenska Dagbladet* 29/6 1919.

³⁰⁰ Rudolf Kjellén, ”Världspolitisk öfversikt 1918:11”, *Det Nya Sverige* 1919:1, s. 25.

³⁰¹ Rudolf Kjellén, ”Den 30 November 1718–1918”, *Det Nya Sverige* 1918:12, s. 578–581, citat på s. 581.

resurs i samtiden – en tidlös lärdom att användas vid behov”.³⁰² Behov förelåg onekligen vid krigsslutet, åtminstone på den förlorande sidan. På sommaren 1918 utkom Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes (Västerlandets undergång)*, en monumental exposé över historiens alla civilisationer eller världskulturer. Enligt Spenglers cykliska historieuppfattning genomgick varje sådan kultur identiska stadier av uppgång, blomstring, förstelning och undergång, varför det gick att tala om en ”samtidighet” mellan dem. En av bokens mer kontroversiella teser var att den västerländska civilisationen sedan 1800-talet befann sig i sin stagnationsfas. Kännetecknande för denna var att religionen, filosofin och det intellektuella livet präglades av tilltagande utarmning, samtidigt som stora framsteg gjordes inom handel, krigföring och imperiebyggande. Perioden förhöll sig till de föregående seklernas kulturella blomstring som den romerska kulturen hade förhållit sig till sin hellenska föregångare under antiken. Inte nog med det: världskriget signalerade enligt Spengler att västerlandet nu inträtt i den ”caesariska” fasen av detta stadium. Århundraden av krig och skoningslös imperialism stod således för dörren, och segern skulle beskäras den som uppvisade vilja, handlingskraft och militärt och tekniskt kunnande.³⁰³

Västerlandets undergång färdigställdes som framgått medan kriget ännu pågick, varför den också innehöll vissa mer optimistiska utfästelser. Framför allt spådde Spengler att landmakten Tyskland skulle besegra sjömakten England, precis som Rom en gång hade besegrat Kartago. Vid tiden för utgivningen återstod dock bara månader av kriget och som historikern H. Stuart Hughes har påpekat var det otvivelaktigt bokens pessimistiska grundton som inom kort gav den ett publikt genomslag i hemlandet som var närmast unikt för ett tungrott historiefilosofiskt verk av dess kaliber. Spenglers vidsträckta, dystra perspektiv på historien svarade perfekt mot stämningarna i ett Tyskland där ”the peculiar circumstances of defeat and revolution had actually raised pessimism to the status of a popular doctrine.” Att hela den civilisation som nu behärskades av Tysklands fiender skulle gå Romarrikets öde till mötes var för många en trösterik tanke, även om det definitiva sammanbrottet enligt Spenglers deterministiska schema låg århundraden framåt i tiden.³⁰⁴ Med den iakttagelsen i åtanke är det intressant att notera att den hos Spengler centrala parallellen mellan antikens Rom och världskrigets Europa också gjordes i de svenska högerpublikationer där besvikelsen över världskrigets utfall var som störst.

---

³⁰² Isak Hammar, ”Det ständiga fallet. Romarrikets fall som politisk resurs i samtiden”, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 2015:3, s. 466.

³⁰³ Referat i H. Stuart Hughes, *Oswald Spengler*, New Brunswick & London: Transaction Publishers 1992 (1952), s. 83–84; Nordin 2002, s. 214–216.

³⁰⁴ Hughes 1992, s. 89–90, citat på s. 90.

Som analogi kunde det antika imperiets öde fylla flera funktioner i sammanhanget. Idéhistorikern Zeev Sternhell har visat att Rom sedan 1800-talet ofta hade tjänat som en negativt laddad metafor i den nationalistiska diskursen i Tyskland. Rom ansågs utgöra själva ursprunget till samtidens franska och anglosaxiska kulturimperialism, under det att tyskarnas förmodat djupare och mer idealistiska sinnelag menades vara ett arv från antikens Grekland.³⁰⁵ I en kommentar till fredsavtalets undertecknande på sommaren 1919 framhöll Rudolf Kjellén i denna anda att de praktiskt orienterade anglosaxarnas seger över de kontemplativt lagda tyskarna var en upprepning av Roms underkuvande av Hellas: ännu en ”viljans seger över intelligensen”. Att världshistorien återigen hade premierat viljestyrka framför grubbel var en lärdom inför framtiden, noterade han, och såtillvida gick det trots allt att se en högre mening i vad som i förstone syntes vara ”en enda häxdans av oförnuft och orimlighet”.³⁰⁶ Analogin berövade som synes Tyskland de krigiska och heroiska egenskaper som det tidigare under kriget hade tillskrivits. Utöver detta kan en tydlig likhet noteras i förhållande till Spenglers tanke om att framtiden tillhörde den som bäst förstod att tillägna sig modernitetens hårda dygder. Att Kjellén sommaren 1919 hade hunnit läsa dennes bok är fullt sannolikt.

Den historiska analogin kunde emellertid brukas på fler sätt än så. Som Isak Hammar har visat gjorde den fram till slutet av 1900-talet helt dominerande uppfattningen om Rom gällande att imperiet hade gått under till följd av två avgörande faktorer: inre moraliskt förfall parat med ett allt hårdare tryck från yttre fiender.³⁰⁷ Givet detta fanns i högerpressen ett betydande utrymme för identifikation med den forna stormakten, som tycktes ha mycket gemensamt med ett Europa som enligt de konservativa hotades av amerikansk och asiatisk dominans såväl som av bolsjevism och massvälde. I *Det Nya Sverige* konstaterades i samband med fredsförhandlingarnas konklusion att världskriget och dess efterbörd var symptom på ett långtgående andligt förfall, vilket uppvisade ”skrämmande analogier” med förfallet under senantiken.³⁰⁸

Resignationen var emellertid inte fullständig, åtminstone inte på alla håll. I *Det Nya Sverige* levde den framåtblickande, militanta retoriken kvar. I anslutning till samma historiska jämförelse som ovan betonade Roland Brieskorn i två artiklar att dagens Rom ännu hade möjlighet att värja sig mot barbarinvasionen, det vill säga det frambrutande massamhället.

---

³⁰⁵ Zeev Sternhell, *The Anti-Enlightenment Tradition*, New Haven: Yale University Press 2010, s. 353–354.

³⁰⁶ Rudolf Kjellén, ”Jämnått”, *Nya Dagligt Allehanda* 2/7 1919.

³⁰⁷ Hammar 2015, s. 452.

³⁰⁸ ”Efterdyning”, *Det Nya Sverige* 1919:7–8, s. 307. Se även Martin P:n Nilsson, ”Pacifism och militarism i Romarriket och nu”, *Det Nya Sverige* 1918:5, s. 253–256.

Vad som krävdes var intelligenta och kraftfulla ledare och en starkare statsmakt som förmådde tygla industrialiseringen, proletariseringen och kapitalismen.³⁰⁹ Brieskorn siade på bekant manér om en stundande strid mellan idéer och värden där ”det eviga skall segra”. Staten skulle gå stärkt ur kraftmätningen under det att 1700-talets irrläror slutligen förgjorde varandra: ”Kanske behöfs det underverk för den saken. Men är inte tiden, som vi lefva i, så hård och stor och skrämmande och väldig, att den mäktar göra underverk? [...] Händelser och ting ropa ju till oss att lystra och bäfva!”³¹⁰ På ett liknande sätt förkunnade en annan skribent i samma tidning på våren 1919:

I svett och blod, med järn och plogbill och vapen har samhället byggts; med blod och järn kommer förr eller senare, efter ett större eller mindre mått af lidande, massväldet att störtas och samhällsordningen att återställas. Men då stundar också domedag för den förkunnelse, ur hvilken eländet vuxit fram. [...] Det gäller för oss konservativa demokrater att nu kunna se igenom den närvarande tidens pröfning och elände in i en framtid, som icke kan vara långt borta, då de idéer vi gömma i våra hjärtan skola gripas och bäras upp af de till besinning vaknade folken.³¹¹

Sammanfattning

Efter fyra år av krig framstod det för flera i den konservativa pressen som ”något mycket avlägset, när kriget i sin begynnelse uppfattades som något i högre mening gott”.³¹² John Gustavson pekade på en linje av kontinuitet från utvecklingen under 1800-talet till kriget. Den röda tråden utgjordes av subjektivismen; upplösandet av alla fasta värden.³¹³ Liksom tidigare Leonard Ljunglund och Bertil Malmberg gav han därmed uttryck för en kritisk förståelse av samtidshistorien, där kriget dock hade mist sin förlösande potential; det framstod inte längre som ett korrektiv till det moderna samhällets problem, utan som ett utslag av desamma.

Pessimismen underblåstes av förväntan om centralmakternas nära förestående nederlag, liksom av den sociala och politiska oron i Sverige såväl som på kontinenten. De undergångsprofetior som utslungades på tämligen bred front i högerpressen under sensommaren och framför allt hösten 1918 kan onekligen ses som inversioner av den positiva uppbrottsstämning som genomsyrat samma publikationer fyra år tidigare. Det som många svenska konservativa tidigare hade hoppats på, det vill säga en tysk seger och det allmänna

---

³⁰⁹ Roland Brieskorn, ”Villkoret”, *Det Nya Sverige* 1918:11, s. 527; Roland Brieskorn, ”Villkoret II”, *Det Nya Sverige* 1918:12, s. 595.

³¹⁰ Roland Brieskorn, ”Villkoret”, *Det Nya Sverige* 1918:11, s. 528–531, båda citaten på s. 528.

³¹¹ ”Massväldets bankrutt”, *Det Nya Sverige* 1919:5, s. 211.

³¹² ”Kristiden och samhällsmoralen”, *Svenska Dagbladet* 7/8 1918.

³¹³ Jfr. Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (första delen), *Svenska Dagbladet* 30/10 1914; Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (andra delen), *Svenska Dagbladet* 31/10 1914.

politiska, kulturella och moraliska uppvaknande som en sådan seger förväntades medföra, gick om intet. Ett slaget Tyskland innebar ett starkare Ryssland och i vilket fall som helst hade bolsjevismen på kort tid transformerats från ett lokalt till ett universellt hot i den konservativa pressen. Vidare innebar ett slaget Tyskland att USA och England skulle flytta fram sina positioner. En enhällig högerpress såg bildandet av Nationernas Förbund som ett cyniskt försök att upprätta global anglosaxisk hegemoni. Centralmakterna var således inte krigets enda förlorare. Istället, framhöll man, gick hela kontinenten mot sin undergång. Denna konklusion kom även till uttryck i den vid krigsslutet flitigt brukade jämförelsen med det västromerska rikets sönderfall, vilken var särskilt vanligt förekommande i de högerpublikationer där förhoppningarna på kriget varit som störst. Samtidigt har vi också kunnat se att det i samma publikationer alltså fanns en kampvilja och en tro på att positiva förändringar var att vänta inom en snar framtid.

2.6 Sammanfattande analys

”Kriget och kulturen” var som vi tidigare såg titeln på ett föredrag som Fredrik Böök höll i oktober 1914. Att detta också är namnet på föreliggande uppsats beror emellertid främst på att kulturen – i betydelsen summan av de ”mjuka” värden som dominerar ett visst samhälle vid en given tidpunkt – var ständigt närvarande i de tolkningar av världskriget som gjordes i den konservativa pressen. Som vi har kunnat notera var kulturkritik mer vanligt förekommande än civilisationskritik i detta sammanhang. Kriget välkomnades, framför allt inledningsvis, som en befrielse från kulturellt förfall i form av individualism, materialism, normupplösning etcetera. Sedermera kunde det emellertid också fördömas som en del av samma förfall. Parallellt med detta betraktades kriget i öster ur ett helt annat perspektiv. Inför hotet från en extern fiende kom en annan syn på den egna kulturen till uttryck. I det följande kommer en sammanfattande diskussion att föras om dessa tre idéer om kriget. Genom att frångå analysens kapitelindelning kommer jag att kunna peka på vissa linjer av kontinuitet mellan olika kapitel som måhända inte har varit uppenbara så här långt. Resonemangen kommer emellanåt att föras på en mer övergripande nivå än vad som har varit fallet tidigare.

Kriget som befrielse

Analysens första kapitel visade att idén om kriget som befrielse var framträdande i krigets inledningsskede. De mest apokalyptiska uttrycken för denna tolkning återfanns i *Nya Dagligt Allehanda* och *Vårdkasen*, men mer återhållsamma varianter av den kunde noteras även i övriga dagstidningar. Längs hela linjen fanns en idé om att den kulturkamp som idéhistorikern

Mats Persson har tidfäst till det tidiga 1900-talet hade vunnits i och med krigsutbrottet: ”Tankegångar och åskådningssätt, som gällt för särskildt moderna och framtidsmässiga ha skurits af vid roten”, konstaterade exempelvis Fredrik Böök.³¹⁴

Tanken om krig som en lösning på det moderna samhällets problem inskränkte sig knappast till konservativa kretsar. I den internationella forskningen framstår den tvärtom, som jag tidigare har visat, som ett slags lägsta gemensamma nämnare hos en brokig skara av estetiska, kulturella eller politiska rörelser eller tankeströmningar från och med perioden kring sekelskiftet. ”Among peculiar elements in the 1914 situation [...] are peace as representing the bourgeois establishment, and the war as a youth rebellion”, har Roland Stromberg noterat.³¹⁵ I svenska konservativas fall förenades viljan att radikalt bryta med samtiden ofta med hänvisningar till ett storslaget förflutet, vars värden och ideal förmodades gå mot en renässans till följd av kriget. I Johannes Heümans stridslystna artikel ”Den nya tiden” beskrevs världskriget som den dygdiga och gudfruktiga ungdomens revolt mot en frisinnad, pacifistisk och dekadent föräldrageneration.³¹⁶ Bertil Malmberg såg det som en kamp mellan ”tvenne sekler”, där det inbrytande tjugonde århundradet förväntades medföra allt det som det föregående hade saknat: religion, traditioner och objektiva värden.³¹⁷ Denna spänning mellan vad jag med Nietzsche har kallat det kritiska och det monumentaliska har som tidigare framgått identifierats också på flera håll i den internationella forskningen.³¹⁸ Spänningen är viktig att lyfta fram eftersom den nyanserar den ofta framförda tesen om världskriget som en historisk vattendelare; att människor i samtiden uppfattade kriget i precis sådana termer innebär inte nödvändigtvis att de vände det förflutna ryggen, tvärtom.

I analysens andra kapitel såg vi att 1914 års förväntningar besatt en förmåga att anpassa sig till och finna sin bekräftelse i det allt mer omfattande kriget. I *Det Nya Sverige* och framför allt *Svensk Lösen* märktes även under de senare krigsåren samma kombination av kritisk och monumentalisk historieförståelse som kommit till uttryck i krigets inledningsskede: samtiden framställdes som en brytpunkt där 1800-talets kulturella skavanker höll på att ge vika för äldre värden och ideal. Den desillusion som sedermera blev framträdande i detta sammanhang härrörde inte från världskriget som sådant, utan från Sveriges oförmåga eller ovilja att delta i detsamma. I mer moderatkonservativa publikationer tog man vid det här laget i allmänhet

---

³¹⁴ Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen” (första delen), *Svenska Dagbladet* 30/10 1914. Se Persson 1994, s. 174.

³¹⁵ Stromberg 1982, s. 188. För mer om idén om krig som ett generationsuppror, se Wohl 1979, s. 203–237. Om ”militariseringen” av Sveriges kulturella och politiska klimat från och med tiden kring sekelskiftet 1900, se Ahlund 2003, s. 134–141; Ahlund 2007, s. 27–41.

³¹⁶ Johannes Heüman, ”Den nya tiden”, *Nya Dagligt Allehanda*, 2/9 1914.

³¹⁷ Bertil Malmberg, ”Tvenne sekler. Några ord om världskrigets andliga innebörd”, *Vårdkasen* 4/12 1914.

³¹⁸ Se t.ex. Stromberg 1982, s. 7, 10; Wallace 1988, s. 77–78.

avstånd från allt för apokalyptiska eller idealistiska tolkningar av kriget, men konstaterade likväl att kriget så långt hade ”verkat luttrande och lyftande”.³¹⁹ I detta sammanhang torde Sveriges utanförskap ha varit en viktig faktor. David Larsson Heidenblad har i sin undersökning av svensk dagspress i samband med världskrigets utbrott pekat på att neutraliteten medförde ett större medialt svängrum i en svensk kontext, framför allt såtillvida att kritiken mot kriget här kom till uttryck tidigare och gavs större utrymme.³²⁰ Mot bakgrund av föreliggande studie är det emellertid också rimligt att tänka sig att just avståndet till kriget gjorde att de positiva förväntningarna på detsamma kunde hållas vid liv längre.

Samtidigt är det viktigt att understryka att dessa förväntningar knappast bara bottnade i naivitet. Den tidningsläsande allmänheten i Sverige får förmodas ha varit väl underrättad om krigets utveckling och vissa konservativa sympatiserade med denna på rent ideologiska grunder. Statsmaktens expansion och det totala krigets fordringar på hög som låg bekräftade, som Kurt Flasch har noterat för tyskt vidkommande, den ”kollektivmystik” och de föreställningar om individualismens död som hade odlats i samband med krigsutbrottet.³²¹ Leonard Ljunglunds föredrag ”Nya mål” och Rudolf Kjelléns artiklar om ”1914 års idéer”, båda från första delen av 1915, vittnar särskilt om detta. Kulturkritiken utgjorde i detta sammanhang en kontinuitet i förhållande till 1914. Samtidigt visade Ljunglunds och Kjelléns utvecklingshistoriska tolkningar av världskriget på en delvis ny förväntningshorisont. Till skillnad från vad många hade gjort under sensommaren och hösten 1914 utgick Ljunglund och Kjellén inte från förväntan om ett kortvarigt och ”heroiskt” krig i traditionell mening, utan från erfarenheten av ett krig som skilde sig väsentligt från föregångarna. Ljunglund noterade i detta sammanhang att en utveckling som tidigare hade förefallit sakna mål och mening nu framträdde i ett annat ljus: ”Vi se nu, att tekniken, världsamfärdseln, vetenskapen [...] väsentligen fungerat som medel för nationell kraftsamling i de täflande storfolken.”³²² I relation till ett flerfaldigt omnämnt resonemang av Claes Ahlund kan sålunda konstateras att erfarenheten av krigets moderna aspekter inte nödvändigtvis ledde till en ”avmytifiering”.³²³ Denna erfarenhet kunde tvärtom också stärka de positiva förväntningarna på kriget som befrielse. Kriget legitimerades härvid som en moderniseringens fullbordning; en syntes av modernitetens hårda värden och konservatismens idéer antogs bli dess bestående resultat.

---

³¹⁹ ”På krigsutbrottets årsdag”, *Stockholms Dagblad* 1/8 1915. Se även ”Den betydelsefulla årsdagen”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/6 1915; ”Samhörighet”, *Stockholms Dagblad* 17/9 1915.

³²⁰ Larsson Heidenblad 2012, s. 162–163.

³²¹ Flasch 2000, s. 262.

³²² Leonard Ljunglund, ”Nya mål” (andra delen), *Nya Dagligt Allehanda* 26/1 1915. Se även föredragets första del, *Nya Dagligt Allehanda* 26/1 1915; Adrian Molin, ”Den s.k. aktivismen”, *Det Nya Sverige* 1916:1, s. 13–14.

³²³ Ahlund 2007, s. 18–19.

Detta ska ses som en parallell till en utveckling som samtidigt skedde i framför allt Tyskland, det vill säga framväxten av en radikal höger som bejakade tekniska och vetenskapliga framsteg.³²⁴

Just Kjellén var tvivelsutan den som mest ihärdigt och kreativt förfäktade idén om kriget som en befrielse. Nils Elvander har i sin avhandling hävdade att Kjelléns bejakande av kriget som fenomen i stort sett inskränkte sig till förkrigstiden: ”Under världskriget dämpas hans entusiasm, och han framhäver lidandet och förstörelsen i krigets spår mera reservationslöst och fritt från ideologiska utsmyckningar än tidigare.”³²⁵ Tre av de fyra artiklar av Kjellén som anförs till stöd för denna förbryllande slutsats härrör emellertid från åren *efter* kriget: en från 1920, två från 1921. Vad föreliggande arbete tvärtom har kunnat visa är att Kjellén hävdade världskrigets positiva, utvecklingshistoriska betydelse med anmärkningsvärd konsekvens. Händelser som för många andra torde ha förmörkat bilden av kriget tenderade han att betrakta ur ett fågelperspektiv. Såväl Verdun som ryska revolutionen kunde på detta vis tolkas som ”redskap för utvecklingen framåt”.³²⁶ Ett generöst mått av historisk determinism och bombastiska metaforer bör emellertid inte få oss att bortse från att Kjellén i flera avseenden var förutseende. Han dog 1922, men skulle onekligen ha sett framväxten av auktoritära och totalitära regimer i Europa under mellankrigstiden som en bekräftelse på sin konsekvent hävdade tes att ”*statsmaktens stärkande* och utbredning in på frihetens missbrukande sfär” skulle bli världskrigets primära konsekvens.³²⁷ Det är också intressant att fråga sig vad Kjellén skulle ha ansett om det svenska folkhem som sedermera tog form i socialdemokratisk regi. Sannolika invändningar till trots är det inte otänkbart att han i folkhemmet också skulle ha sett vissa tendenser till den syntes mellan socialism och konservatism, mellan stat och nation, som han siat om under kriget.

Det går att se en linje av kontinuitet mellan 1914 och 1919, åtminstone i de publikationer där synen på kriget redan från början hade varit som mest positiv. Roland Brieskorn ropade i slutet av 1918 på en stark stat anförd av starka ledare inför den stundande drabbningen mellan idéer.³²⁸ En annan skribent i *Det Nya Sverige* talade följande år om vikten av att ”se igenom den närvarande tidens pröfning och elände in i en framtid, som icke kan vara långt borta, då de idéer vi gömma i våra hjärtan skola gripas och bäras upp af de till besinning vaknade

---

³²⁴ Se Nordin 2002, s. 241.

³²⁵ Elvander 1961, s. 266.

³²⁶ Rudolf Kjellén, ”Världspolitisk öfversikt”, *Det Nya Sverige* 1918:1, s. 291.

³²⁷ Rudolf Kjellén, ”1914 års idéer och deras belackare”, *Nya Dagligt Allehanda* 31/5 1917.

³²⁸ Roland Brieskorn, ”Villkoret”, *Det Nya Sverige* 1918:11, s. 527; Roland Brieskorn, ”Villkoret II”, *Det Nya Sverige* 1918:12, s. 595.

folken.”³²⁹ Befrielsen hade således skjutits något på framtiden, men likheten med de förväntningar som hade uttryckts på bredare front i högerpressen under hösten 1914 är i övrigt uppenbar. Detta är inte ägnat att förvåna. För det första är det rimligt att anta att världskriget i sig hade bidragit till en viss radikaliserings i ett neutralt men närliggande land. För det andra hade Europa på hösten 1918 bara inom loppet av det senaste året bevittnat en lång rad omvälvande processer, inklusive tre anrika imperiers fall. Sverige genomgick vid samma tid en likaledes turbulent period, om än på en annan skala. Mycket av vad som skedde lamenterades av högern, men det är likafullt möjligt att det rådande upplösningstillståndet skapade en öppen förväntningshorisont där även andra vägar tycktes fullt möjliga. ”[Ä]r inte tiden, som vi lefva i, så hård och stor och skrämmande och väldig, att den mäktar göra underverk? [...] Händelser och ting ropa ju till oss att lystra och bäfva!”, skrev Brieskorn.³³⁰

Kriget som kontinuitet

Analysens fjärde kapitel visade att det fanns ett betydligt större mått av samsyn i den konservativa pressen i fråga om kriget på östfronten. Från moderatkonservativa till aktivistiska organ sågs centralmakternas krig mot Ryssland som en upprepning av Sveriges historiska konflikter med samma land. Resultatet av den pågående konfrontationen kunde inte gärna bli annat än att den ömsesidiga antagonismen bestod: ”kvar stannar Europas urgamla klyfning, kvar stanna den slaviska markens otaliga oroshärdar”, som en skribent i *Svensk Tidskrift* uttryckte saken.³³¹ Denna överensstämmelse mellan erfarenhet och förväntan tål att jämföras med den kiliastiska förväntan som genomsyrade många konservativas syn på kriget i väster.

En intressant aspekt som lyftes fram i kapitlet är den syn på det moderna som lät sig anas i de konservativas agitation mot Ryssland. I samtliga publikationer som här har undersökts beskrevs konflikten på östfronten huvudsakligen i termer av väst mot öst, vilket onekligen fick motsättningen mellan 1789 och 1914 att framstå som mindre akut. Rudolf Kjellén hänvisade i detta sammanhang till en keltoromansk-germansk kulturgemenskap, homogen i grunden trots interna politiska meningsskiljaktigheter.³³² Ett liknande synsätt kunde skönjas i *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*, till vilken Kjellén var en av bidragsgivarna. Den kritik mot England och Frankrike som framfördes i boken riktades i första hand mot

---

³²⁹ ”Massväldets bankrutt”, *Det Nya Sverige* 1919:5, s. 211.

³³⁰ Roland Brieskorn, ”Villkoret”, *Det Nya Sverige* 1918:11, s. 528.

³³¹ ”Under stormen”, *Svensk Tidskrift* 1914:5, s. 328–329.

³³² Rudolf Kjellén, ”Ryssland och Europa”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/2 1918.

deras hycklande i fråga om de egna, humanistiska idealen, inte mot idealen som sådana.³³³ Mot väst stod ett Ryssland som genomgående beskrevs som barbariskt och efterblivet. Dessa progressiva jämförelser tjänade indirekt, men stundtals också direkt, till att uppvärdera den västerländska kulturen. I *Nya Dagligt Allehanda*, vanligtvis ett pålitligt språkrör för konservativ kulturkritik, lovordades i detta sammanhang ”den västerländska individualismens tanke” i kontrast till Rysslands ”kaos af hedniska myter och kristliga legender”.³³⁴ Kriget på östfronten legitimerades alltså både monumentaliskt och utvecklingshistoriskt. Detta ska rimligen ses som en indikation på hur djupt rotade föreställningar om modernitet, utveckling och framsteg var vid den aktuella perioden. Även för konservativa som förhöll sig kritiska eller ambivalenta till begreppen, eller åtminstone vissa av de processer som var förknippade med dem, var det svårt att frigöra sig från den normativt laddade erfarenheten av det samtidigas osamtidighet. I ett internationellt perspektiv var denna nedvärderande syn på Ryssland emellertid ingen självklarhet. Svante Nordin har tvärtom framhållit att flera tyska högnationalister även under kriget inspirerades av framför allt Dostojevskijs slavofila västkritik, och hyllade den ryska kulturen som en ”bundsförvant” mot väst.³³⁵ Jag har inte hittat ett enda exempel på ett liknande synsätt i föreliggande källmaterial – därtill torde den ryska fiendebildens betydelse inom svensk nationalism vid denna tid ha varit för stor.

1917 års revolutioner splittrade samsynen i högerpressen i viss mån. Revolutionen och bolsjevismen sågs å ena sidan ofta som typiskt ryska, barbariska företeelser. Å andra sidan uttrycktes enstaka förhoppningar om att förändring trots allt var möjlig i Ryssland. Inbördeskriget i Finland framstår här som en brytpunkt varvid synen på bolsjevismen blev entydigt negativ. Att den i vanliga fall tämligen återhållsamma *Svenska Dagbladet* nu begagnade samma hätska och aktivistiska retorik som tidigare *Det Nya Sverige* och *Svensk Lösen* är möjligen en bra indikator på vilket djupt intryck inbördeskriget och dess ideologiska dimensioner gjorde på svenska konservativa. En annan indikator är de uppjagade varningar för ”den bolsjevistikiska smittofaran” som nu började utfärdas.³³⁶ Som analysens femte kapitel kunde visa hördes dylika varningar allt mer frekvent från och med sensommaren 1918, då centralmakternas nederlag började förefalla oundvikligt och hotet om revolution i Sverige såväl som på kontinenten tornade upp sig vid förväntningshorisonten. I detta sammanhang kunde vi notera en viss separation mellan erfarenhet och förväntan i många konservativas syn på bolsjevismen; den framstod nu inte längre som en självklar utlöpare av Rysslands

---

³³³ *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* 1915, s. 122–124, 132–135, 148–157, 167–170.

³³⁴ ”Den ryska tanken”, *Nya Dagligt Allehanda* 1/9 1916.

³³⁵ Nordin 2002, s. 249–250, citat på s. 250.

³³⁶ ”Förbistringen fullkomnad”, *Svenska Dagbladet* 5/3 1918.

kulturella och historiska efterblivenhet utan som ett kvalitativt nytt fenomen, en ”i krigets spår följande epidemi” och en ”fullbordare af det onda, som kriget begynnt”.³³⁷ Citaten ger också en antydning om hur erfarenheten av kriget förändrades i detta sammanhang.

Kriget som förfall

Analysens tredje kapitel visade att kritiken mot världskriget tilltog successivt i delar av den konservativa pressen. Detta gällde i synnerhet *Svenska Dagbladet*, *Stockholms Dagblad* och *Svensk Tidskrift*, men i viss utsträckning också *Nya Dagligt Allehanda*. Enstaka exempel på krigskritik har också kunnat noteras i *Det Nya Sverige*. Nya erfarenheter av krigets utveckling bidrog till att diskvalificera de mer optimistiska förväntningarna på detsamma. Genom kritiken mot inte minst handelskriget och propagandakriget framhövdes världskrigets profana aspekter, vilket underminerade de mer idealistiska krigstolkningarna. Nils Wohlin talade om en cynisk kamp mellan kapitalistiska och imperialistiska intressen och avfärdade aktivisterna inom högern såväl som ententanhängarna inom vänstern.³³⁸ En skribent i *Nya Dagligt Allehanda* fördömde de krigförande ländernas propaganda som ett ”frasens och slagordets herravälde”, en formulering som erinrar om det tidiga 1900-talets konservativa kritik mot den parlamentariska demokratin.³³⁹ Det allt mer utdragna och omfattande kriget förändrade samtidigt förväntningshorisonten. Särskilt framträdande i högerpressen under de senare krigsåren var rädslan för att den europeiska hegemonin var tilländalupen på grund av kriget, och att framtiden tillhörde USA och Japan. Den identifikation med den västerländska kulturen som vi såg på exempel på i högerpressens tolkningar av kriget i öster aktualiserades således också i detta sammanhang. Idén om ett pågående kontinentens självmord framställdes naturligt nog i apokalyptiska termer, som i Anders Österlings ”En tidsdikt”: ”förbi det heroiska skenet och meningens stränga idé / Europa, Europa går under! Nationerna låta det ske.”³⁴⁰ Det är intressant att notera hur 1914 års och 1917 års förväntan här uttryckligen kontrasterades mot varandra. Vid tiden för krigsslutet låg jämförelsen med Romarrikets undergång nära till hands.

Dessa hotbilder uppstod inte till följd av kriget. Snarare återaktualiserade och förstärkte kriget sådana hotbilder som hade varit för handen redan tidigare. Föreställningar om att den västerländska kulturen var stadd i förfall och anfäktades av svåra inre defekter återfanns i de

---

³³⁷ ”Om freden dröjer”, *Stockholms Dagblad* 19/10 1918. ”Svensk och rysk bolsjevism”, *Nya Dagligt Allehanda* 4/11 1918.

³³⁸ Nils Wohlin, ”Hvad många svenska nationalister tänka”, *Svensk Tidskrift* 1916:1; Nils Wohlin, ”Den inre krisen i Sverige”, *Svenska Dagbladet* 31/7 1917.

³³⁹ ”Förintelsekrigets vanvett”, *Nya Dagligt Allehanda* 15/3 1916.

³⁴⁰ Anders Österling, ”En tidsdikt”, *Svenska Dagbladet* 28/1 1917.

kulturkritiska stämningar som sedan perioden kring sekelskiftet hade satt sin prägel på Europas kulturella och intellektuella klimat. Tidigare i uppsatsen hänvisades till Claes Ahlund, vilken för svenskt vidkommande har konstaterat att ”föreställningar om dekadens, degeneration och urartning” sträckte sig från höger till vänster och därmed ofta fungerade som en gemensam utgångspunkt för de olika tolkningarna av världskriget. Frågan som väckte oenighet var snarast hur kriget skulle värderas i förhållande till dylika föreställningar; var det en revolt mot eller en följd av samhällets dekadens?³⁴¹ Som vi har sett intog många konservativa, i synnerhet inledningsvis, den förra ståndpunkten. Det fanns emellertid också de som var mer benägna att se kriget som en tragisk följd av just ett långtgående kulturellt förfall, vilket mer eller mindre explicit knöts till moderniteten. I analysens första kapitel kunde noteras att August Brunius redan i början av oktober 1914 fördömde världskrigets brutalitet och härledde den till det faktum att ”den moderna människan alltmera [...] riktas ensidigt in på realia och vänjes vid likgiltighet eller förakt för äldre tiders mer estetiska uppträdande”.³⁴² I sitt sammanhang var detta en ovanlig analys vid den aktuella tidpunkten, men som analysens tredje kapitel visade övergav både Leonard Ljunglund och Bertil Malmberg sedermera sin krigsentusiasm för liknande tolkningar. Ljunglund beskrev på våren 1916 kriget som det hittills mest allvarliga symptomet på västvärldens sedan länge pågående ”kulturkris”.³⁴³ Malmberg kopplade kriget till den tekniska och vetenskapliga utvecklingen och tog avstånd från den optimism som bland andra han själv hade gett uttryck för i början av kriget.³⁴⁴ Denna idé om kriget som förfall, som en manifestation av modernitetens destruktiva sidor, artikulerades också i krigets slutskede. Detta såg vi exempel på i analysens sista kapitel, framför allt i form av John Gustavsons idé om subjektivismen som en starkt bidragande orsak till nationalismens, teknikens och vetenskapens urartning under kriget.³⁴⁵ Att nationalismen även för konservativa kunde te sig högst problematisk vid det här laget framgick också av en annan artikel, där den bland annat beskrevs som ”en statsreligion med statens alla maktmedel till sin disposition till tankars och viljors behärskande. Dess moral är: ändamålen helgar medlen, nöden har ingen lag – lögn och föreställning, hat och baktal, allt är tillåtet; till och med heder och samvete få i nödfall offras på patriotismens altare.”³⁴⁶ Det var med andra ord inte bara de positiva förväntningarna på kriget som diskvalificerades, utan stundtals också de värden som underbyggt dessa förväntningar.

---

³⁴¹ Ahlund 2005, s. 141.

³⁴² August Brunius, ”Neutrala stämningar”, *Svenska Dagbladet* 1/10 1914.

³⁴³ Leonard Ljunglund, ”Slagord under världskriget I”, *Nya Dagligt Allehanda* 27/3 1916.

³⁴⁴ Bertil Malmberg, ”Passionsstämning i ett krigförande land”, *Svenska Dagbladet* 22/4 1917.

³⁴⁵ John Gustavson, ”I den stora världskampens skugga”, *Svenska Dagbladet* 11/8 1918.

³⁴⁶ ”Kristendom och nationalism”, *Stockholms Dagblad* 29/9 1918.

Där synen på kriget blev mer negativ blev synen på den svenska neutralitetspolitiken i allmänhet mer positiv. Detta medförde en uppenbar diskrepans i den konservativa pressen, där två vitt skilda perspektiv på neutraliteten aktualiserades. Ingenstans blir den splittring inom det tidiga 1900-talets svenska höger som lyfts fram i bland annat Nils Elvanders avhandling så tydlig som i detta avseende. I framför allt *Svenska Dagbladet* och *Svensk Tidskrift*, och till viss grad också i *Stockholms Dagblad* och *Nya Dagligt Allehanda*, hyllades å ena sidan ”den modiga neutralitetens raka väg”.³⁴⁷ Understundom framställdes Sverige i detta sammanhang som ett internationellt föredöme, med speciella förpliktelser gentemot omvärlden. I *Det Nya Sverige* och *Svensk Lösen* ansågs å andra sidan oviljan att gå i krig vara symptomatisk för ”den sjuka hållningslöshet och osjälfständighet, som hvilar öfver så mycket af 1800-talets svenska kulturlif”.³⁴⁸ Diskrepansen överensstämmer till stor del med Lina Sturfelts distinktion mellan en positiv och en negativ neutralitetsberättelse i den svenska veckopressen.³⁴⁹

Det ofta höga tonläget i frågan är intressant att ställa mot bakgrund av tidigare forskning om neutralitetens ideologiska funktioner. Både Bo Stråth och Alf W. Johansson har exempelvis daterat neutralitetens genombrott som nationell symbol först till perioden efter 1945. Enligt Stråth fungerade upphöjandet av neutraliteten som ”en kollektiv terapi” för att hantera skuld känslor efter andra världskriget.³⁵⁰ Johansson konstaterar på ett liknande sätt att samlingsregeringens undfallenhet visavi Nazityskland förärades en närmast heroisk glans genom att inlemmas i en förmodad tradition av neutralitet som nu menades sträcka sig från det tidiga 1800-talet och framåt.³⁵¹ Det intryck som ges är onekligen att neutraliteten dessförinnan var en icke-fråga, åtminstone som kulturell identitetsmarkör betraktad. Som Sturfelt också har påpekat finns det emellertid skäl att åtminstone nyansera en sådan tolkning.³⁵² En gemensam utgångspunkt för den negativa och den positiva synen på neutraliteten i veckopressen respektive högerpressen var att neutraliteten inte endast var en viss sorts utrikespolitik, utan därtill hade bestämda moraliska och kulturella implikationer. Redan under det första världskriget fanns således uppfattningen om neutraliteten som en svensk *Sonderweg*, en uppfattning som kunde yttra sig i bifall såväl som förakt. En viktig skillnad ligger dock i att veckopressens positiva neutralitetsberättelse enligt Sturfelt var

---

³⁴⁷ ”Neutralitetens uppgifter”, *Svensk Tidskrift* 1916:2, s. 140.

³⁴⁸ ”Det lefvande fäderneslandet”, *Svensk Lösen* 28/1 1916.

³⁴⁹ Sturfelt 2008, s. 186.

³⁵⁰ Bo Stråth, ”Neutraliteten som självförståelse”, i Kurt Almqvist och Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?*, Stockholm: Fischer & Co 2001, s. 186.

³⁵¹ Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Stockholm: Prisma 2000 (1983), s. 268–273.

³⁵² Sturfelt 2008, s. 255.

framåtblickande, knuten till uppfattningen om neutraliteten som ”moderniseringsprojekt”.³⁵³ Som vi har kunnat se var detta inte nödvändigtvis, eller ens företräddelsevis, fallet i den konservativa pressen. Snarare var de konservativas bejakande av neutraliteten ofta bakåtblickande. Genom att legitimeras monumentaliskt kunde neutraliteten användas som retoriskt vapen mot såväl aktivism som rösträttsutvidgning. Detta kan jämföras med att personer som Rudolf Kjellén och Adrian Molin ofta uttryckte en positiv syn på industrialiseringen och den tekniska och vetenskapliga utvecklingen. Vi bör således inte förledas till att tro att en genuint reaktionär, aktivistisk höger stod mot en jämförelsevis framstegsoptimistisk och neutralitetsbejakande dito; bilden var mindre entydig än så.

Slutligen: det faktum att kritiken mot världskriget har skildrats sist i denna sammanfattning beror på att den kom till uttryck sist i den konservativa pressen, inte på att den nödvändigtvis utgjorde ”sista ordet” i detta sammanhang. Det fanns, som vi har sett, de som drog annorlunda slutsatser av kriget, även under 1918–19. Hur erfarenheterna av världskriget påverkade den förutvarande splittringen inom den svenska högern, och hur de formade den interna debatt om konservatismens väsen och framtid som periodvis pågick under 1920-talet är en intressant fråga, som dock inte hör hemma i föreliggande uppsats.

Avslutande reflektioner

De som i augusti 1914 och därefter jublade åt individualismens och rationalismens död tog inte alldeles miste. Med världskriget var 1800-talets liberala hegemoni till ända. I mellankrigstidens polariserade men mångfacetterade ideologiska klimat är det fullt möjligt att en och annan konservativ alltjämt ansåg att kriget åtminstone hade rensat luften. Den omfattande statsmakt som många av dem entusiastiskt hade sett växa fram under krigets tryck hade dessutom kommit för att stanna. Men om första världskriget hade inneburit en legitimitetskris för liberalismen innebar dess efterföljare detsamma för konservatismen och nationalismen. Liberalismen gick mot en renässans i västvärlden efter 1945 och ett drygt halvsekel senare framstod den för vissa rent av som historiens slutstation. Detta visade sig vara en förhastad slutsats, och den värld som sedermera har tagit form har flera beröringspunkter med den som föregick 1914. Nu som då ser vi en multipolär världsordning, där ett flertal stormakter konkurrerar. Nu som då är denna konkurrens sammanvävd med maktkamper och konflikter inom eller mellan mindre stater. Nu som då bryts globalisering och frihandel mot en allt starkare nationalism. Nu som då utmanas liberalismen, åtminstone

---

³⁵³ Sturfelt 2009, s. 147.

globalt sett, av en brokig skara rörelser och tankeströmningar. I samband med att svenska tidningsmedier under minnesåret 2014 uppmärksammade första världskrigets utbrott poängterades dessa likheter genomgående. Olycksbådande paralleller mellan situationen i Ukraina och den på Balkan för hundra år sedan noterades.³⁵⁴ Samtidens högerpopulism jämfördes med dåtidens expansiva nationalism.³⁵⁵ Frågan väcktes vilka slutsatser EU borde dra av det mångnationella habsburgska imperiets öde.³⁵⁶ Samtidigt framträdde en väsentlig skillnad mellan dagens och gårdagens Europa i den meningen att samma journalister hade uppenbart svårt att få grepp om världskrigets mentala och kulturella förutsättningar. Det samtidsvittne man helst konsulterade var talande nog Stefan Zweigs *Världen av igår* (1942), i vilken den österrikiske författaren flera decennier i efterhand fördömde världskriget och hyllade det kosmopolitiska Europa som gått under 1914.³⁵⁷ Den krigsentusiasm och krigsromantik som många av det tidiga 1900-talets europeiska intellektuella hade gett uttryck för då det begav sig förblev en gåta 2014, i den mån den alls berördes.

Vi står därmed inför den ”absurda diskrepans” mellan nu och då som Stéphane Audoin-Rouzeau och Annette Becker talade om i uppsatsens inledning.³⁵⁸ Än idag är det förvisso möjligt att i viss mån relatera till de konservativas motvilja mot vad de såg som långtgående individualism och materialism; som Svante Nordin har påpekat kom för övrigt en i många avseenden likartad kulturkritik även från vänster.³⁵⁹ Det går också att argumentera för att de frågor kring samhällsgemenskapens förutsättningar som stod på spel i detta sammanhang är aktuella än idag. Men de svar som basunerades ut i högerpressen i samband med krigsutbrottet förefaller oss just absurda. Tanken att ett omfattande krig mellan stormakter och deras allierade kan fungera som en kulturell och moralisk reningsprocess har inte åldrats väl. De värden som de konservativa hyllade härvidlag – heder, ära, mod, offervilja, plikt känsla – framstår inte längre som oproblematiska.

I vilken utsträckning första världskriget i sig bidrog till denna förändring behöver vi inte ta ställning till i detta sammanhang, men det kan konstateras att det rastlösa och delvis våldsbejakande intellektuella klimat ur vilket krigsentusiasmen spirade var en produkt av ett

---

³⁵⁴ Roger Cohen, ”Den osannolika vägen till krig”, *Dagens Nyheter* 19/3 2014; Per Svensson, ”En världs undergång”, *Sydsvenska Dagbladet* 23/3 2014.

³⁵⁵ Henrik Berggren, ”Världskrigets vålnad: Europa 100 år senare”, *Fokus* 1/3 2014; Katrine Kielos, ”Stå upp för drömmen om Europa”, *Aftonbladet* 12/1 2014.

³⁵⁶ Peter Kadhammar, ”Ingen trodde att kriget var nära”, *Aftonbladet* 31/5 2014; Katrine Kielos, ”Europas sista sommar”, *Dagens Nyheter* 4/5 2014; Katrine Kielos, ”Europas hundra år av ensamhet”, *Dagens Nyheter* 8/5 2014.

³⁵⁷ Se t.ex. Peter Kadhammar, ”Ingen trodde att kriget var nära”, *Aftonbladet* 31/5 2014.

³⁵⁸ Audoin-Rouzeau & Becker 2014, s. 93.

³⁵⁹ Nordin 2002, s. 238.

flertal komplexa faktorer. Den faktor som i mångt och mycket har stått i fokus i det föregående är det moderna samhällets framväxt i form av industrialisering, urbanisering, sekularisering och så vidare. I länder som Sverige och Tyskland inleddes dessa processer i relativt nära anslutning till världskriget och de skedde snabbt. På upplösandet av dittillsvarande gemenskapsformer och värdesystem följde alienation och anomi, om inte annat hos vissa intellektuella. Samtidigt som tidens snabba förändringsprocesser kunde ge upphov till nostalgisk kultur- eller civilisationskritik är det rimligt att anta att de också medförde en öppenhet för radikala lösningar, även bland de som värnade vad de såg som det bestående.

Lägg därtill att dåtidens erfarenhetsrum skilde sig markant från dagens. De nittionio åren mellan Napoleonkrigens slut och första världskrigets utbrott hade varit en jämförelsevis fredlig och stabil period för Europa. De krig som utkämpats inom kontinentens gränser hade varit relativt korta och begränsade. Flera av dem hade därtill varit ”progressiva” i den meningen att de hade frambringat moderna nationalstater. Detta skiljer sig som synes väsentligt från 1900-talets facit, i vilket första världskriget ofta figurerar som ”urkatastrofen”, en term som implicerar att mer elände var att vänta. Det är inte minst i detta avseende som en diskrepans föreligger mellan världen av igår och världen av idag. Oaktat denna diskrepans, eller kanske delvis just på grund av den, lär kriget fortsätta att engagera oss framöver.

3. Källförteckning

Dagstidningar

Nya Dagligt Allehanda 1914–1919

Stockholms Dagblad 1914–1919

Svenska Dagbladet 1914–1919

Tidskrifter

Det Nya Sverige 1914–1919

Svensk Lösen 1916–1918

Svensk Tidskrift 1914–1919

Vårdkasen 1914

Övrigt

Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning, Stockholm: Aktiebolaget Nordiska bokhandeln i distribution 1915 (tredje upplagan).

4. Litteraturförteckning

Ahlund, Claes, *Diktare i krig*, Hedemora: Gidlunds förlag 2007.

Ahlund, Claes, ”En mental militarisering. Den svenska litteraturen före och under första världskriget”, *Sammlaren. Tidskrift för litteraturvetenskaplig forskning* 2003.

Ahlund, Claes, ”Krig och kultur i konservativ och radikal belysning. Annie Åkerhielm och Frida Stéenhoff från sekelskiftet till första världskriget”, *Sammlaren. Tidskrift för litteraturvetenskaplig forskning* 2005.

Audoin-Rouzeau, Stéphane & Becker, Annette, *14–18. Understanding the Great War*, New York: Hill and Wang 2014.

Berggren, Henrik, ”Världskrigets vålnad: Europa 100 år senare”, *Fokus* 1/3 2014.

Berman, Marshall, *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*, Lund: Arkiv Förlag 2001 (1982).

Bracher, Karl Dietrich, *The Age of Ideologies. A History of Political Thought in the Twentieth Century*, London: Methuen 1985 (1982).

Cohen, Roger, ”Den osannolika vägen till krig”, *Dagens Nyheter* 19/3 2014.

Eksteins, Modris, *Rites of spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*, New York: Anchor Books 1989.

Ekström, Anders, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm: Nordiska Muséets förlag 1994.

Elvander, Nils, *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*, Stockholm, Göteborg, Uppsala: Almqvist & Wicksell 1961.

Falkemark, Gunnar, ”Kjellén och första världskriget”, i Edström, Bert Björck, Ragnar & Lundén, Thomas (red.), *Rudolf Kjellén. Geopolitiken och konservatismen*, Stockholm: Hjalmarsson & Högberg 2014.

Flasch, Kurt, *Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg: Ein Versuch*, Berlin: Alexander Fest Verlag 2000.

Franzén, Nils-Olof, *Undan stormen. Sverige under första världskriget*, Stockholm: Bonniers 1986.

Fussell, Paul, *The Great War and Modern Memory*, Oxford, New York: Oxford University Press 2000 (1975).

Habermas, Jürgen, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: Polity Press 1987 (1985).

- Hammar, Isak, "Det ständiga fallet. Romarrikets fall som politisk resurs i samtiden", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 2015:3.
- Hanna, Martha, *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War*, Cambridge, London: Harvard University Press 1996.
- Hughes, H. Stuart, *Oswald Spengler*, New Brunswick & London: Transaction Publishers 1992 (1952).
- Hynes, Samuel, *A War Imagined. The First World War and English Culture*, London: The Bodley Head 1990.
- Johansson, Alf W., *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Stockholm: Prisma 2000 (1983).
- Kadhammar, Peter, "Ingen trodde att kriget var nära", *Aftonbladet* 31/5 2014.
- Karlsson, Klas-Göran, *Urkatastrofen. Första världskrigets plats i den moderna historien*, Stockholm: Atlantis 2014.
- Kielos, Katrine, "Stå upp för drömmen om Europa", *Aftonbladet* 12/1 2014.
- Kielos, Katrine, "Europas sista sommar", *Dagens Nyheter* 4/5 2014.
- Kielos, Katrine, "Europas hundra år av ensamhet", *Dagens Nyheter* 8/5 2014.
- Kihlberg, Mats, "Aktivismens huvudorgan *Svensk Lösen*", i Kihlberg, Mats & Söderlind, Donald, *Två studier i svensk konservatism 1916–1922*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961.
- Koselleck, Reinhart, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg: Daidalos 2004 (1979).
- Kramer, Alan, *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford: Oxford University Press 2007.
- Kuldkepp, Mart, "Sweden's historical mission and World War I", *Scandinavian Journal of History* 2014:1.
- Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Hör: Agering 2012.
- Liedman, Sven-Eric, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1997.
- Lundström, Gunilla, Rydén, Per & Sandlund, Elisabeth, *Den svenska pressens historia III. Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*, Stockholm: Ekerlids förlag 2001.
- Mosse, George L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford, New York: Oxford University Press 1990.

- Nietzsche, Friedrich, *Samlade skrifter. Band 2*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005 (1874).
- Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, Stockholm: Santerus Förlag 2004.
- Nisbet, Robert A., *The Sociological Tradition*, London: Heinemann 1967.
- Nisbet, Robert, *Conservatism: Dream and Reality*, Milton Keynes: Open University Press 1986.
- Nordin, Svante, *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget*, Nora: Bokförlaget Nya Doxa 2002 (1998).
- Nästesjö, Jonatan, ”Ljusets plötsliga skugga. En idéhistorisk studie av framstegstankens kulturella position och kris i samband med första världskrigets utbrott”, Lund: Institutionen för kulturvetenskaper 2013.
- Persson, Mats, *Förnuftskampen. Vitalis Norström och idealismens kris*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1994.
- Saxlund, Tyrgils, *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur*, Stockholm: Stockholms Universitet 1975.
- Sternhell, Zeev, *The Anti-Enlightenment Tradition*, New Haven: Yale University Press 2010.
- Stolare, Martin, *Kultur & Natur. Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920*, Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet 2003.
- Stromberg, Roland N., *Redemption by War. The Intellectuals and 1914*, Lawrence: The Regents Press of Kansas 1982.
- Stråth, Bo, ”Neutraliteten som självförståelse”, i Almqvist, Kurt & Glans, Kay (red.), *Den svenska framgångssagan?*, Stockholm: Fischer & Co 2001.
- Sturfelt, Lina, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund: Sekel Bokförlag 2008.
- Sturfelt, Lina, ”Möte med stympade – transportererna chockade Sverige”, *Populär Historia* 2006:11.
- Sturfelt, Lina, ”Utanför krigskartan: första världskrigets svenska berättelser om neutralitet och modernitet”, i Jerneck, Magnus (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund: Studentlitteratur 2009.
- Sturfelt, Lina, ”Skandinavien och första världskriget”, *Scandia* 2014:2.
- Svensson, Per, ”En världs undergång”, *Sydsvenska Dagbladet* 23/3 2014.

- Söderlind, Donald, "Demokrati och parlamentarism i svensk högerpress 1918–1922", i Kihlberg, Mats & Söderlind, Donald, *Två studier i svensk konservatism 1916–1922*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961.
- Sørensen, Nils Arne, *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*, Köpenhamn: Gads Forlag 2005.
- Tingsten, Herbert, *De konservativa idéerna*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1939.
- Wallace, Stuart, *War and the Image of Germany. British Academics 1914–1918*, Edinburgh: John Donald Publishers Ltd 1988.
- Wilkinson, Glenn R., *Depictions and Images of War in Edwardian Newspapers, 1899–1914*, New York: Palgrave Macmillan 2003.
- Winter, Jay, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.
- Winter, Jay & Prost, Antoine, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.
- Wohl, Robert *The Generation of 1914*, Cambridge: Harvard University Press 1979.
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund: Nordic Academic Press 2001.
- Åselius, Gunnar, *The "Russian Menace" to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1994.
- Österberg, Oscar, "Sven Hedin på östfronten", i Gyllin, Roger, Svanberg, Ingvar & Söhrman, Ingmar (red.), *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst. En vänbok till Sven Gustavsson*, Uppsala: Swedish Science Press 1998.
- Östling, Johan, "Frisinnets krig. Den kulturradikala svenska opinionen under första världskriget", Uppsala: Institutionen för idé- och lärdoms historia 2002.